

ՄՈՒՐՔ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1895

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1895 № 6

ԵՕԹԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ԼԵՐՄՈՆՏ.—Յ. ՏԵՐ-ԳԷՈՐԳԵԱՆ	747	Մցիրի (պոեմա, վերջ):
2 ՀԱՅՆԷԻՑ—Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . . .	758	Երգեր (բանաստեղծ.):
3 ՀԱՄՍՈՒՆ, ՔՆՈՒԳ	760	Գազանիք (պատմամթ.):
4 ՇԱՆԹ	770	Զգուշ (բանաստեղծ.):
5 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵԻՈՆ	772	Դպրոցական նամակներ:
6 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	782	Պատկերներ (բանաստեղծ.):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԳԷՈՍ ԲԺ.	784	Ժառանգականութիւն (վերջ):
8 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ	801	Հրաժեշտ (բանաստեղծ.):
9 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	802	Խոշոր ինզուստր. զարգացումը, III:
10 ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆՅ	809	Դարագաշ. «Քննակ. պատմ. հայր»:
11 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ	822	Ժամանակակից տեսութիւն.— Հաշ- կական խնդրի նորագոյն զարգա- ցումը: Յօդած չորրորդ:
12	848	Հաշկական ուփորմների ծրագիրը:
13 Ա. Ա.	868	Վարչ. ուփ. ծրագրի ամփոփումը:
14 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, Ա.	872	Լեոն վարդապետ Խօջաչեան:
15 ՍԵԻՆԱՆ, Հ.	876	Թատրոնի շուրջը, IV:
16 Հ.	880	Քաղաքական Տեսութիւն:
17 ԽՄԲ.	886	Զանազան լուրեր:
18	905	Բովանդակ. «Մուրճ» 1895 № 1—6:

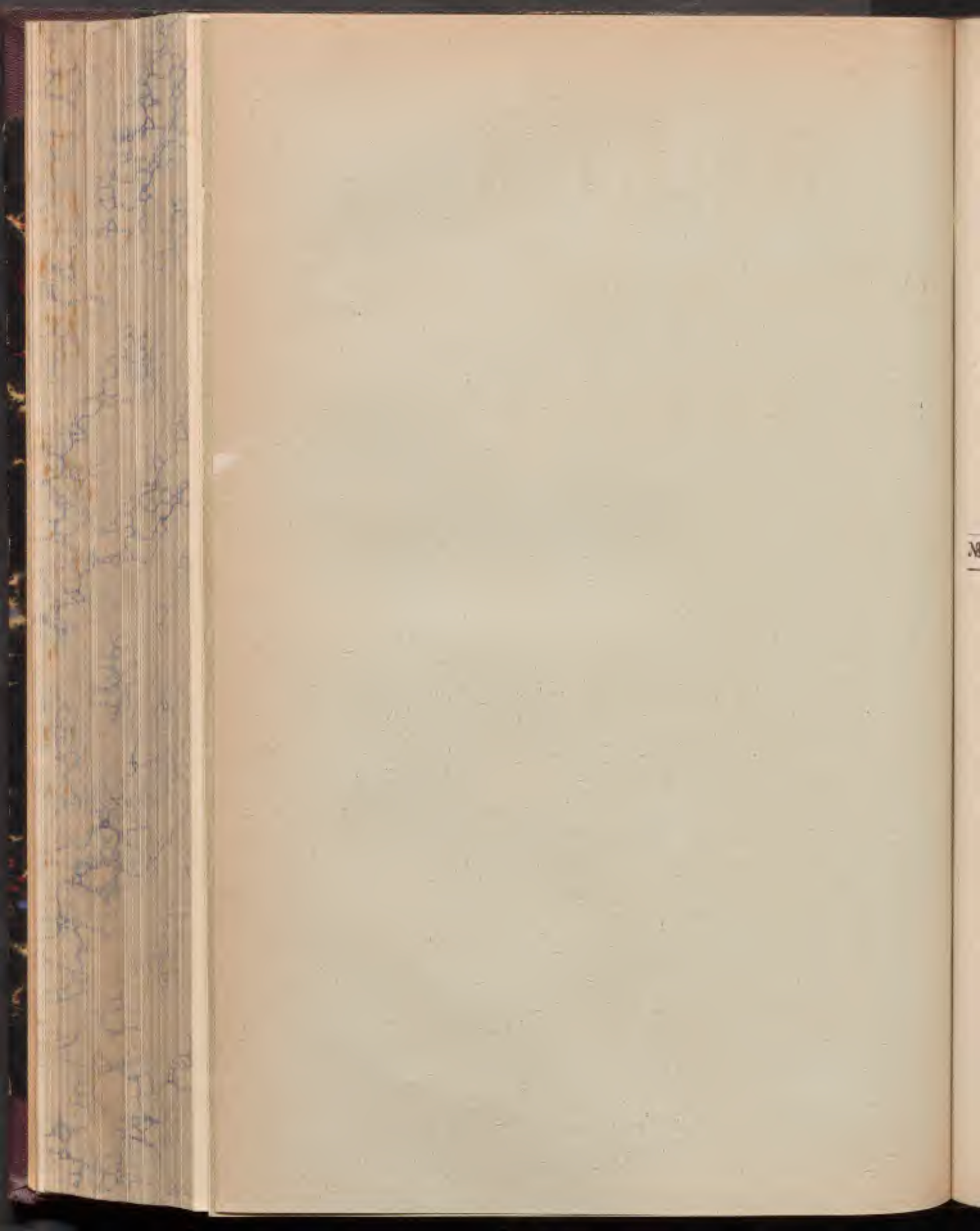
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротвианна, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1895

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1895 № 6

ԵՐԹԵՐՈՐԿ ՏԱՐԻ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Խ. Գ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр. д. № 41.

1895

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 29 Мая, 1895 г.

Մ Յ Ի Ր Ի

Մ Ի Խ Ա Ի Լ Լ Ե Ր Մ Ո Ն Տ Ո Վ Ի

Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ԳԷՈՐԳԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Ճաշակելով ճաշակեցի... զուական մի
մեղր, և ահա մեռանիցիմ ես:

Դիրք Առաջին Թագաւորաց ԳԼ.
ԺԴ, 43: ²)

XVI

Դու չիշո՞ւմ ես, որ մանուկ հասակում
Օրումս երբէք չէի արտասուում,
Իսկ այդ րոպէին, ինչպէս երեխայ,
Առանց քաշելու լաց էի լինում:
Ո՞վ պէտք է տեսներ, միայն մոլթ անտառ
Եւ վերը սահող լուսինը հանդարտ:
Պարզ լուսաւորւած նորա շողերով,
Աւազով ծածկւած,
Եւ անթափանցիկ ծառէ պարսպով

¹) Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 5: ²) Այս բնաբանը «Մուրճ»-ի նախորդ
համարում թարգմանչի մոռացութեամբ բաց էր թողած: Պատահած վրի-
պակները տեսնել սո՞չն համարում՝ վրապակներին չատկացրած տեղում:

Խիտ շրջապատւած,
 Մամռապատ դաշտ էր իմ առաջ փռւած.
 Եւ այնտեղ յանկարծ ցայտեց մի սուեր,
 Եւ թռան երկու հրացայտ կայծեր.
 Յետոյ մի գազան թեթեւ ոստիւնով
 Յատկեց անտառից և թռչկոտելով
 Պառկեց աւազում երեսի վերայ:
 Անսպասուների հիւրը մշտական—

Յովսէփն էր հղօր:
 Ուրախ ունում էր և կրծում ազան
 Նա մի թաց ոսկոր.
 Երբեմն քաղցրութեամբ պոչըն էր շարժում,
 Եւ արիւնային վառւող հայկացքը
 Դէպի լրացած լուսինն էր դարձնում.

Եւ նորա վերան
 Բուրդը փայլում էր արծաթի նման.
 Ես սպասում էի կուլի բուլբուլին,
 Մի եղջիւրաւոր ծառի ճիւղ բռնած.
 Եւ ահա դարձեալ արեան և կուլի
 Ծարաւով վառւեց իմ սիրտը յանկարծ:
 Բայց ճակատագիրը բոլորովին
 Մի ուրիշ վիճակ սահմանել էր ինձ.
 Եւ համոզւած եմ ես այժմ այն բանում,
 Որ կարող էի հայրերիս շարքում
 Վերջինը չըլինել անվախ քաջերից:

XVII

Ես սպասում էի: Եւ ահա մթին
 Գիշերւայ մէջը թշնամուն զղաց.
 Ինչպէս հառաչանք ողբալի և զիլ
 Ոռնոց արձակեց ահա նա յանկարծ:

Եւ նորից սկսեց
 Աւազը թաթով փորել բարկացած:
 Նա դեռ չիք կանգնեց,

Ապա տարածւեց.

Եւ հէնց առաջին կատաղի թռիչքով
Ինձ սարսափելի մահ էր սպառնում.

Բայց ես կանխեցի.

Հարւածս արագ էր և շեշտակի:
Հաւատարիմ ճիւղը, ինչպէս սուր կացին
Նորա լայն ու հաստ ճակատը ձեղքեց.

Եւ հառաչելով նա մարդու նման
Կամաց շուռ եկաւ և գետին փռւեց:
Եւ, թէև սաստիկ արիւն էր հոսում

Նորա խոր վերքից,

Մահացու կռիւը կրկնակի ոյժով
Բորբոքւեց նորից:

XVIII

Յարձակւեց ուղիղ նա կրծքիս վերայ,
Բայց շուտով զէնքս կոկորդը խրել
Եւ երկու անգամ մէջը պտտել

Ես կարողացայ:

Նա ոռնաց և իւր ոյժերը վերջին
Հաւաքեց մի տեղ,
Եւ զոյգ օձի պէս իրար փաթաթւած,
Բարեկամներիցն էլ ամուր գրկւած,
Ընկանք միասին.

Եւ գետնի վերայ սկսեցինք կուել
Խաւարի միջին:

Ահռելի էի ես այդ բոպէին,
Ինչպէս յովազը վայրենի և չար,
Նրա պէս տաքանում, մռնչում էի.
Կարծես գայլերի և յովազների
Ընտանիքի մէջ, անտառային թարմ
Հովերի տակը ծնւած լինէի:
Թւում էր ինձ, որ մարդկային լեզուն
Մոռացել էի—և որ իմ կրծքում

Այն սարսափելի ձայնըն էր ծնւել,
 Կարծես թէ լեզուս հէնց մանկութիւնից
 Ուրիշ հնչիւնին չէր ընտելացել:
 Բայց իմ թշնամին սկսեց թուլանալ,
 Տատանւել, ապա դանդաղ շունչ քաշել.
 Եւ ամուր սեղմեց ինձ վերջին անգամ:
 Բիբերը նորա անշարժ աչքերի
 Մի անգամ ես կատաղի փայլով
 Բոցավառեցին —
 Եւ յետոյ հանդարտ, մշտական քնով
 Յաւէտ փակեցին:
 Նա յաղթահարւեց թշնամուն — սակայն
 Երես առ երես հանդիպեց մահւան,
 Ինչպէս վայել է կուռում զինւորին:

XIX

Ահա տեսնում ես դու կրճքիս վերայ
 Սուր ճիրանների թողած խոր հետքեր.
 Նոքա դեռ ես չեմ առողջացել
 Եւ դեռ չեմ լցւել: Բայց հողի խոնաւ
 Ծածկոցը նոցա կը թարմացնէ,
 Եւ մահը նոյնպէս ընդ միշտ կը բուժէ:
 Վէրքերիս ցաւը այնժամ մոռացայ,
 Եւ, քնացած ոյժերս հաւաքելով,
 Անտառի խորքում սկսայ քայլել.
 Բայց իմ բախտիս հետ զուր էի կուռում
 Ինձ վերայ զազանի նա ծիծաղում էր:

XX

Ես դուրս եկայ խիտ անտառի միջից:
 Եւ ահա արդէն օրն էլ լուսացաւ,
 Եւ ճանապարհորդ աստղերի մի հոյլ
 Նորա շողերի մէջ անյայտացաւ:
 Միզապատ անտառն սկսեց խօսել,

Հեռու առելը հանդարտ ծուխ անել.
Հովտում քամու հետ խուլ հնչիւն անցաւ:
Ես նստեցի և սկսայ լսել.
Բայց հողմերի հետ նա ևս լռեց:
Ես այն ժամանակ շուրջս նայեցի.
Այն վայրը ծանօթ էր ինձ երևում:

Ես սարսափեցի—

Երկար ժամանակ էի հասկանում
Որ կրկին բանալ յետ էի դարձել.
Որ այնքան օրեր անօգուտ, ունայն
Գաղտնի միտումս փայփայել էի,
Համբերել, տանջւել, շարշարւել էի,
Եւ ինչու համար:
Որպէս զի մատակ, ծաղիկ հասակում
Դեռ հազիւ տեսած Աստուծոյ աշխարհն,
Թաւուտ անտառի հնչող տրոտնջն
Դեռ հազիւ լսած,
Եւ հազիւ ազատ կեանքի քաղցրութեան
Ճաշակին առած՝

Ինձ հետ յաւիտեան, տանեմ գերեզման՝
Թախիժը—իմ սուրբ հայրենեաց համար,
Յանդիմանութիւն յոյսերի խաբւած,
Եւ նստաօրինքը ձեր կարեկցութեան:
—Դա մի սոսկալի երազ է—այդպէս
Տարակուսելով խորհում էի ես.

Բայց յանկարծ անդորր լռութեան միջին
Ջանգակի ձայնը լսեց վերստին—
Եւ այդ ըոպէին պարզեց ամեն բան.
Օ՛, ճանաչեցի ես իսկոյն նորան.

Առաջին անգամ է՛ն նա հալածում
Անոյշ տեսիլներ աւերից մանկան—
Քաղցր ծեղղներ և բարեկամներ,
Անապատների վայրի ազատ կեանք,
Կատաղանք, թեթեւ, սրարշաւ ձիեր,

Սքանչելի կռիւներ—ժայռերի միջին,
 Ուր յաղթում էի մենակ բոլորին:
 Ես լսում էի անզօր, անարցունք
 Այն ձայնը կարծես ուղիղ իմ սրտից
 Լինէր դուրս գալիս.
 Կարծես թէ մինը երկաթով ամուր
 Խփում էր կրճքիս:
 Եւ մութը կերպով ես աչնժամ միայն
 Հասկացայ, որ էլ իմ հայրենիքում
 Ոտք չեմ գնելու
 Այլ ևս չաւիտեան

XXI

Այ՛, վիճակիս արժանի էի:
 Մի անապատով գնալիս, հզօր ձին
 Գետին զցելով իւր վատ հեճնողին,
 Կարճ և ուղղակի,
 Իւր հայրենիքի
 Կը գտնէ ուղին դեռ ևս հեռւից:
 Ի՞նչ եմ նորա մօտ:—Կուրճքս իզուր է
 Լեցում յանկուծեամբ և լուռ վշտերով.
 Դա դատարկ, անզօր մի տաքութիւն է,
 Դա մտքի ախտ է, և խնդ հնորքի:
 Բանտը դրոշմել է ինձ իրա կնիքով.
 Այդպէս է և մութ ծաղիկը բանտի՝
 Բուսնում է մենակ,
 Եւ մընում զժգոյն, խոնաւ քարերում.
 Եւ չէր արձակում երկար ժամանակ
 Ջահիլ տերեւներ,
 Այլ միշտ կենսատու շողերի սպասում:
 Անցնում են օրեր,
 Եւ մի բարի ձեռք վշտակցեց ծաղկին
 Եւ վարդենու մօտ—սպարուէզ փոխադրեց:

Ուր ամեն կողմը շնչում էր կեանքի
 Քաղցըրութիւնը:
 Բայց վերջը. — հազիւ արեւը ծագեց,
 Նորա հըրառապ և կիզիւ շողը
 Բանտում մեծացած ծաղիկը այրեց:

XXII

Նորա պէս, ինձ էլ այրում էր անգութ
 Օրւայ կրակը: Իգուր խոտերում
 Իմ յոգնած դլուխս թագցընում էի.
 Նորա չորացած թերթերը — փշեայ
 Պսակի նման — գալարում էին
 Արեից այրւած ճակատի վերայ.
 Գետինը կրակ էր իմ գէմքին շնչում:
 Կայծերը արագ պոռնում էին
 Օգի մէջ բարձր, դէմը փայլելով.
 Սպիտակ ժայռերից շոգի բարձրանում.
 Խոր լռութեան մէջ Աստուծոյ աշխարհն
 Նիրհում էր քնով յուսահատ ու ծանր:
 Գոնէ կանչէին լորամարդիներ,
 Կամ գէթ ճպուռի ճռինչը լսէր.
 Եւ կամ առւակի թոթով մանկական:
 Միմիայն օձը շողշողուն մէջքով,
 Կարծես թէ ծածկւած ողջ երկարութեամբ
 Մի երկխակալ ոսկեայ մակադրով,
 Անհիւթ, չոր խոտի նման շրջում էր.
 Փխրուն աւազը տակից ակօսում,
 Զգուշ սողում էր:
 Ապա քնքշաբար խաղում էր վերան,
 Եւ գալարում էր օղեր կաղմելով.
 Եւ մերթ էլ ջանկարծ այրւածի նման
 Վերեն էր թռչում,
 Դէս ու դէն ընկնում,
 Յետոյ հեռաւոր կորչում թփերում:

XVIII

Ամեն բան երկնում լուռ էր և պայծառ,
 Շողինների մէջ երկու մեծ լեռներ
 Հեռաստանումը սեին են տալիս:
 Մեր մենաստանի ժանկոր պատերն
 Փայլելում էին սարի ետեւից:
 Քուռն ու Արագւան ներքեւը նոցնպէս,
 Գրկած արծաթէ ժապաւէնի պէս
 Թարմ կղզիների լստորոտները,
 Սիրով ու թեթեւ այնտեղ հոսում են,
 Ճեղքում շշնջող թփերի արմատներ:
 Շատ հեռու էի գտնւում նոցանից.

Ուղեցի կանգնել—

Առաջս ամեն ինչ արագ պտըտւեց.

Եւ կամ թէ կանչել,—

Սակայն լեզուս էլ, անձայն, չորացած՝

Ցեղից չը շարժւեց:

Ես մեռնում էի: Մահւան մի անուրջ
 Չարչարում էր ինձ: Թւում էր կարծես
 Խոր գետի տակը պառկած էի ես.

Մի խորհրդաւոր խաւար էր իմ շուրջ:

Մշտական ծարաւս յագեցնելով

Սառցէ հեղեղը, խոխոջուն ձայնով

Ուղիղ իմ կրծքիս մէջն էր լցւում:

Եւ միայն քնել վախենում էի,

Այնպէս քաղցըր էր, այնպէս սիրելի:

Իսկ իմ վերեւ— աւելի բարձրում—

Ալիքը շփւում էր ալիքի հետ.

Եւ մաքուր ջրի բիւրեղի միջից

Լուսնից էլ քաղցր արեգն էր փայլում:

Նոցնպէս գոյնզգոյն ձկների վըտառ

Շողերում երբեմն խաղում էր կայտառ:

Յիշում եմ ահա նոցանից մէկը

Որը միւսներից աւելի սիրով
Գըգւում էր մօտից.

Նորա մէջքի վրայ ոսկէ թեփերը
Պսպղում էին արևի շողից:
Յաճախ պտըտում էր գլխիս վերայ.
Եւ նորա կանաչ աչքերի հայեացքն
Քեքոյշ էր, տխուր և խորաթափանց:
Եւ իմ զարմացման
Ձրկար մի սահման,

Նա արծաթաձայն իւր հնչիւններով
Անտովոր խօսքեր շշնջում էր ինձ,
Նա և երգում էր և լսում նորից:

*
* *

Նա ասում էր. «Սիրուն մանուկ,
Մնա՛ աչտեղ դու ինձ մօտ.
Ջրում ազատ է մեր կեսնքը,
Թէ հանգիստ է և թէ ցուրտ:

*
* *

Ես կը կանչեմ իմ քոյրերիս,
Մենք խաղալով միասին
Կ'ուրախացենք մութ հայեացքդ,
Եւ թէ յոգնած քո հոգին:

*
* *

Քնի՛ր, փափուկ է անկողինդ,
Թափանցիկ է քո վերմակ.
Եւ սքանչելի երազներում
Կ'անցնի երկար ժամանակ:

*
* *

Օ՛ սիրելիս, չեմ թաղցընի
Որ ես շատ եմ սիրում քեզ,

Ինչպէս ազատ հոսանք ջրի,
Սիրում եմ քեզ կեանքիս պէս:

Եւ երկար ժամեր լսում էի ես,
Եւ թւում էր որ կարկաչող հոսանքն
Իւր լռիկ մրմունջն խառնում էր կարծես
Խօսքերի հետը այն ոսկէ ձկան:
Եւ այստեղ ահա ես ինձ մոռացայ.
Աստուծոյ աշխարհն իմ աչքիս հանգաւ,
Եւ շուտով անմիտ զառանցանքները
Տեղի տեցին մարմնի թուլութեան:

XXIV

Այդպէս ինձ գտան:
Իսկ մընացածը դու գիտես արդէն.
Ես աւարտեցի: Կը հաւատաս այժմ
Խօսքերիս, թէ ոչ,—նոյն է ինձ համար.
Բայց վշտացնում է ինձ միայն մի բան,
Այն է՝ անմոռնչ, սառած դիակս
Հարազատ երկրում չը պետք է նեխւի.
Եւ պատմութիւնը իմ տանջանքների,
Այս խուլ պատերում, չը պիտի գրաւի
Իմ անւան վերայ և ոչ մի մարդու
Ուշադրութիւնը տխուր, վշտալի:

XXV

Մընաս բարեւ, հայր... տուր քո ձեռք ինձ.
Դու զգում ես՝ իմն աչրւում է կրակում.
Այդ բոցը, գիտցիր, մատաղ օրերից
Հալւելով վառւում էր այս իմ կրճքում:
Բայց այժմ չկայ էլ չաղուրդ նորան,
Եւ իսպառ աչրեց իւր արգելարանն.
Եւ նա կը դառնայ դէպի նա նորից,

Ո՛վ որ բոլորին օրէնքի կարգով
Թէ տանջանք և թէ հանգիստ է տալիս:
Բայց ինձ ի՞նչ զրանից: Թող սուրբ գլխախտում,
Ամսերի մի ո կողմն եղած աշխարհում,
Հոգիս իւր համար գտնի ապաստան—
Աւանդ, մի քանի բոպէի հետ միայն,
Անցրած մութ և թեք ժայռերի միջին,
Մանուկ հասակում ուր խաղում էի,
Յաւերժութիւն, դրախտն ես կը փոխէի:

XXVI

Ծերո՛ւկ, ես երբ որ մեռնելու լինիմ,—
Հաւատա՛մ, շատ չեմ սպասի այդ ժամին,—
Ինձ հրամայիր որ տեղափոխեն
Մեր այգին, այնտեղ, ուր ծաղկում էին
Երկու ձերմակ թուփ ակացիաների:
Նոցա տակ այնքան թաւ, կանաչ է խոտն,
Թարմ օդը այնքան է անուշահոտ,
Այնպէս թափանցիկ և ոսկեգօծ են
Արևի շողում շարժող տերևներն.
Այնտեղ, հրամայիր, ինձ համ քստացնեն:
Ահա այնտեղից ես վերջին անգամ
Կապուտակ օրաց փայլով կարբենամ.
Այնտեղից նաև Կովկասու շղթան

Կ'երևայ աչքիս:

Ո՛վ գիտէ, գուցէ իւր կատարներից
Հրաժեշտի ողջոյն կ'ողարկէ նա ինձ,
Ողջոյն գովաբեր, մեղմ քամիներով:
Եւ մահիցս առաջ իմ շուրջը դարձնալ,
Կը լսւի նորից հարազատ հնչիւն
Եւ կը մըտածեմ որ կամ իմ եղբայրն
Կամ մի բարեկամ, խոնարհած տխուր,
Սրբեց ի՛ դէմքից ուշադիր ձեռքով
Սառն քրտինքը ողբալի մահւան,
Եւ որ նւագում է իր մեղմ ձայնով
Նա իմ սիրելի աշխարհի մասին.
Ես հանգիստ կը քնեմ այս վերջին մոքով,
Եւ չեմ անիծի ես էլ ոչ ոքին:

Ե Ր Գ Ե Ր

ՀԱՅՆԷԻՑ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Կապոյտ աշերն—ասես մի զոյգ մանիշակ.
Փռքրիկ ձեռքերն—շուշանի պէս թարմ, սպիտակ.
Թշկներն շիկնած ու միշտ վարդագեղ—
Ահա ձեզ մի փունջ շրքեղ!

Նա ծաղկում է, նա փայլում է—և ուրախ
Միշտ արձակում անոյշ քրքիջ ու ծիծաղ.
Բայց փայլ չկայ մատաղ կուսի և՛ կրճքում—
Այնտեղ սէրը չի ծաղկում!

1893 թ. 15 ապրիլի

II

Շողշողում են անվերջ դարեր
Պայծառ աստղեր երկնքում,
Երկրին յառած փայլուն աշեր--
Մերթ խնդալից, մերթ տրտում:

Եւ նոքա միշտ ջերմ վառվառն
Զրոյց են անում իրար հետ.

Բայց չի մեկնել դեռ այդ լեզուն
Ոչ մի հըմուտ լեզագէտ:

Իսկ իմ սիրտը շուտ հասկացաւ
Վառ ստողերի այդ բարբառ —
Ինձ քերական հանդիսացաւ
Քո հայեացքը բոցավառ. .

1893 թ. մայիսի 5-ին:

III

Օ՛, սիրտ իմ, մի՛ լար և մի՛ վշտանար,
Համարձակ նայիր բախտի երեսին!
Ինչ էլ որ ձմեռն սպանէ անարդար,
Կրկին կեանք կ'առնէ նորոգ Մայիսին!

Շուտե՛ս աշխարհը որքանն գեղանի,
Որքան զարդարուն, գըրաւիչ է դեռ.
Սիրիւր ինչ կուգես — քոնը կը լինի.
Վարդ, ծաղիկ, ծիծաղ, երգ, համբոյր ու սէր!

1893 թ. մայիսի 8-ին

Մոսկւա:

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք

(ՆՈՐԻՆԵԳԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ)

ՔՆՈՒՏ ՀԱՄՍՈՒՆԻՅ

Թարգմ. Մկր. Նաւասարդեանի

Այս պատահեց մի երեկոյեան պահին, սենեակում, մի անմար-
դաքնակ փոքրիկ քաղաքում, ոչ Նորեգիայում ի հարկէ, այլ՝ այս
միւսնոյն է թէ որտեղ, կարճ առաժ՝ աշնանային մի տաքուկ երե-
կոյեան, սրանից տասը տարի առաջ, 1883 թւին, սենեակումս
կատարեց այս։ Մէջքս դէպի դուռը դարձրած ես մի գիրք էի
կարդում։

Դուռը տիրում էր մի սաստիկ մութը գիշերս ես նստած էի
ու կարդում։ Յանկարծ ոտնաձայն լսեցի, ես լսեցի պարզ կերպով
սանդուղքների վրա բարձրացող մարդու ոտնաձայնը և լսեցի նոյն-
պէս, թէ ինչպէս նա դուռս բաղխեց։

— Ներս համեցէք։ — Բացց ոչոք ներս չի դալիս։ Բացում եմ
դուռս, մարդ չկայ... Չանգալիս հնչեցրի և աղախինս ներս մտաւ.

— Մեր սանդուղքի վրա հօ մարդ չբարձրացաւ։

— Ոչ. ոչ ոք չէ բարձրացել։

— Շատ լաւ, դէհ, գիշեր բարի։

Եւ աղախինս դուռս գնաց։

Ես վերստին նստեցի, որ ընթերցանութիւնս շարունակեմ։
Ահա, այն ժամանակ ես լսեցի մի շշուկ, մի տեսակ շունչ, ինչպէս
մարդկային շնչառութիւն, և լսում եմ թէ ինչպէս մէկը շըշնջում

ինձ «Արի»: Յետ եմ նայում, մարդ չկայ: Շարունակում եմ կարգալ և ջգրիցս ասում եմ «սառանէն տանի քեզ»: Ես մէն մէնակ էի, բայց և այնպէս «սառանէն տանի քեզ»: ասեցի: Այն վայրկեանին տեսայ, որ կողքիս կանգնել էր մի դալկադէմ, շէկ միտուքով և մազերը փուշ-փուշ եղած մի փոքրիկ մարդ. այս մարդը ձախ կողմիցս էր կանգնել: Սա ինձ աչքով նշան արեց, որին ես միւսնոյն նշանով պատասխանեցի. առաջ մենք իրարու երես երբեք տեսած չէինք և սակայն մենք միմեանց աչքերով նշան էինք անում: Յետոյ աջ ձեռքովս գիրքը ծալեցի և այն մարդը մօտենում է դռանը ու անհետանում է, ես աչքովս հետևեցի ու տեսայ թէ ինչպէս անհետացաւ նա: Տեղիցս վեր կենալով մօտենում եմ դռանը ու նորից լսում եմ միւսնոյն շշուշը «Արի»: Դէ՛հ լաւ. հագայ վերարկուս և կրկնակոշիկներս և դուրս գնացի: Լաւ կը լինէր, եթէ մի գլանակ վառէի, ասեցի ինքս ինձ: Եւ սենեակս վերստին ներս մտնելով մի գլանակ վառեցի: Մինչև անգամ շատ սիգառներ վերցրի հետո: Աստծուն է միայն յայտնի թէ ի՞նչու այսպէս վարւեցի, բայց ես արի այսպէս և դուրս ելայ:

Աննկարագրելի մութը գիշեր էր և բան չէի տեսնում. բայց զգում էի որ փոքրիկ մարդը մօտս էր: Ես ձեռքերս շարժում էի ամեն կողմը նրան բռնելու նպատակով ու վճռեցի այլ ևս չգնալ, եթէ նա չուզէր ինձ բացատրութիւն տալ. սակայն անըմբռնելի էր նա Փորձեցի յետ շրջւելով նշմարել նրան մթութեան մէջ, սակայն իզուր:

—Դէ՛հ լաւ, ասի ինքս ինձ, ես դուրս եկայ յօժար կամքովս և ոչ թէ քեզ համար. ես կամենում եմ զբօսնել: Խնդրեմ, լաւ հասկանաս, որ ես ուզում եմ զբօսնել և ուրիշ ոչինչ: Ես խօսում էի բարձրաձայն, որպէս զի նա խօսքերս լսէր:

Ես քանի մի ժամ շարունակ առաջ էի գնում: Նկատեցի, որ լայն տարածութեան վրա եմ մի անտառում ու զգացի թէ ինչպէս ծառերի ցողապատ ձիւղերն ու տերևները երեսիս էին զարկում:

—Ա՛խ, բացականչեցի վերջապէս ժամացոյցս հանելով, կարծես ժամը քանի եղածն էի ուզում տեսնել, այժմ պէտք է վերադառնամ: Սակայն ես չդառձայ, անզօր էի վերադառնալ. այլ մի ոյժ ինձ գէպի առաջ էր մղում շարունակ:—Սակայն զեղեցիկ եղանակ է,

ասի ինքս ինձ, գեղեցիկ եղանակ է, այնպէս որ՝ դեռ ևս կարող եմ մի կամ երկու ժամ պարձեալ զբօսնել, ժամանակ ունեմ էլի:—Ես այս ասում էի, թէև յոգնած էի և ցողից բոլորովին դռջւած: Մի նոր սիգառ վառեցի, փոքրիկ մարդը շարունակ կողք—կողք էր գալիս հետս, նրա շունչը ինձ դիպչում էր: Եւ ես քայլում էի շարունակ առանց դադար առնելու, քայլում էի զանազան կողմերով բաց ոչ դէպի քաղաք: Արդէն ոտներս սկսեցին ցաւել, նրանք մինչև ծնկները թաց էին եղել, դէմքս այրւում էր ցողից թաց եղած ճղների հարածներից:

Ասում եմ ինքս ինձ.—կարելի է զարմանալի կը թւայ, որ ես գիշերով այստեղ թափառում եմ, բաց ես սովոր եմ այսպէս. այս սովորոյթս է մանկութիւնիցս իվեր զբօսանքներիս համար աւելի լայնատարած անտառներում շրջագայել գիշերներով:—Եւ բերանս ամուր փակած ես առաջ եմ գնում օմանկարծ աշտարակի ժամացոյցը հեռւում, քաղաքի մէջ, գիշերապառասերիկուսը զարկեց, մէկ, երկու, երեք, չորս... տասներկու զարկ. ես հարւածները համբեցի: Այս ինձ ծանօթ հնչիւնները ինձ ոգևորեցին, թէև ցաւեցայ, որ այսպէս երկարատեւ ընթացքից յետոյ շատ էլ չէի հեռացել քաղաքից: Բայց զնա ստանի ժամացոյցը հնչեցրեց տասներկու զարկ և տասներկուերորդ զարկին փոքրիկ մարդը նորից առաջս տնկեց, բոլորովին տեսանելի կերպով, նայեց երեսիս ու ծիծաղեց: Ահա՛նքումս երբէք չեմ մոռանայ նրան. նա աչքիս առաջ տնկեց բոլորովին յայտնի կերպով: Նա առաջին երկու ատամները կորցրել էր և ձեռները յետ տարած մէջքի վրա էր դրել: Նա ամբողջ մարմնով լուսափայլ էր և մի առանձին լուսակ էր ցոլում, որը կարծես թէ հէնց իրենից էր բղխում ու թափանցիկ դարձնում նրան: Հագուստը ցերեկայ պէս պարզ էր, վարտիկը մաշւած և չափազանց կարճ: Ես այս ամենը մի ակնթարթում տեսայ: Այս երևոյթը ինձ ապշեցրեց, ակամայից յետ ընկրկեցի մի քայլ և աչքերս փակեցի: Երբ աչքերս նորից բացի, մարդը անհետացել էր:

Ես ինձ տեսայ այս հինաւուրց աշտարակի մօտ կանգնած... մի աշտարակ, սև, ութանկիւնի, վերին աստիճան անշուք, որը Աթէնքի Հողմերի աշտարակին էր նմանուհի: Երբէք չէի լսել, որ այս անտառում մի աշտարակ կայ... Բայց, վերջապէս, ես կանգ-

նաժ էի այս աշտարակի առաջ, որտեղ նորից «Արի» խօսքը լսեցի և ես մտայ։ Դուռը ետեւիցս բաց մնաց, և այդ մի որոշ չափով յուսադրեց ինձ։

Ներսիսն նախագաւթում ես դարձեալ տեսայ փոքրիկ մարդուն։ Մի պատից կախւած էր փոքրիկ լամպարը և լուսաւորում էր, որի պատճառով ուղածիս չափ կարողացայ դիտել։ Նա այնպէս դիմաւորեց ինձ, կարծես թէ երբէք այստեղից հեռացած չլինէր, ժպտեց երեսս ի վեր առանց մի խօսք ասելու և աչքերը վրաս յառեց ծիծաղելով։ այն աչքերը ինձ թւում էին թէ լիքն են ամբողջ կեանքում վայելած ու տեսած դառնութիւններով։ Այն աչքերը ինձ նշանացի արին, բայց ես չպատասխանեցի։

Ես յետ էի ընկրկում այնչափով, որչափ փոքրիկ մարդը մօտենում էր ինձ։ Յանկարծ ես ետեւիցս թեթեքայլ ոտնաձայն լսեցի, յետ դառայ և տեսայ ինչպէս մի ջահել կինմարդ ներս եկաւ։

Ես նրան նայում եմ և մի առանձին ցնծութիւն եմ զգում։ Նրա մաղբերը շէկ, իսկ աչքերը սևորակ էին։ Բայց և այնպէս լաւ էր հաղնւած։ Նա ոտաբոբիկ էր քայլում սալարկի վրա. նրա թեւերը մերկ և անբիծ էին։

Նա գննեց մեզ երկուսիս մի վայրկենաչափ, գլուխ տւեց ինձ խորին կերպով և փոքրիկ մարդուն մօտենալով յետ քաշեց նրա հագուստները, սկսեց մի բան որոնել։ Վերարկուի աստառի տակից դուրս քաշեց մի ցոլուն լոյս, վայրենի լուսով մի ջահիկ, որը իր մատի վրա ամրացրեց։ Այս լոյսը այն աստիճան փառահեղ էր, որ պատից կախած փոքրիկ լամպարը չքանում էր նրա առաջ։ Մարդը չէր շարժւում և անընդհատ կերպով ծիծաղում էր քանի որ աղջիկը որոնում էր։

—Դիշեր բարի, ասեց ջահել աղջիկը դուռը ցոյց տալով և մարդը, այս տարօրինակ, զարհուրելի հրեշը, դուրս գնաց։ Ես մենակ մնացի այն աղջկայ հետ։

Աղջիկը կրկին խորին կերպով գլուխ տւեց ինձ ու առանց ձայնը բարձրացնելու, առանց ժպտելու ասեց.

—Որտեղիցն ես գալիս։

—Քաղաքից, դեղեցիկ օրիորդ, քաղաքիցն եմ գալիս։

—Օտարական, ներիր հօրս, ասեց նա յանկարծ, ներիր նրան

և մեզ մի ֆեասիր. նա հիւանդ է, նա խելագար է, հօ տեսար նրա աչքերը:

—Այն, ես նրա աչքերը տեսայ, պատասխանեցի ես. ես նրանց չարութիւնը զգացի ու նրանց հետեցի:

—Ո՞րտեղ պատահեցիր նրան:

Եւ ես պատասխան տւի.

—Ինձ մօտ, սենեակումս, որտեղ ես նստած կարդում էի:

Այն ժամանակ նա գլուխը շարժեց և աչքերը վար թողեց:

—Մի վշտանար սակա՛ն, սիրունիկ երեխայ, ասեցի նրան, ես յօժար կամքովս եմ անցել այսչափ տարածութիւն և քեզ տեսածիս պատճառով շատ ուրախ եմ: Այ, նայիր, ես դո՛հ և ցնձալից եմ. դէհ, ժպտիր դու ևս:

Բայց նա չժպտեց և ասեց.

—Կօշիկներդ հանիր. այս գիշեր քեզ անկարելի է այստեղից հեռանալ: Ես հագուստդ կը ցամքեցնեմ:

Նայեցի շորերիս, տեսայ որ թաց էին, կօշիկներս ջրով էին լցւել: Կատարեցի ինչ որ ուզում էր, կօշիկներս հանեցի և իրեն տւի: Երբ այս ամենը կատարեցի, նա լամպարը հանդգրեց ու ասաւ.

—Արի, բայց ձայն մի՛ հանիր:

—Մի քիչ էլ սպասիր, իմ գեղեցկուհի, ասեցի նրան բռնելով, եթէ այստեղ մնալու չէի, էլ ինչո՞ւ կօշիկներս հանել տւիր ինձ:

—Դու այդ չես իմանայ, ասեց նա:

Եւ ես չիմացայ այս:

Նա ինձ առաջնորդեց մի մութը սենեակ: Այստեղ ականջիս ոտնաձայն հասաւ, կարծես թէ մէկը մեզ հոտոտելով հետեւելիս լինէր. մի քնքոյշ ձեռք շրթունքներիս ըմբերանեց ու ջահել աղջկայ ձայնը լսելի եղաւ:

—Այս ես եմ, հայրիկ, օտարականը գնաց, գնաց:

Սակայն նորից զգացի, որ ծեր խելագարը մեզ հոտոտում էր:

Մենք մի սանդուղք բարձրացանք ձեռք ձեռքի տուած ու մեզ նից ոչ ոք բան չասեց:

—Ձայն մի՛ հանիր, շշնջեց նա, ահա անկողինս:

Եւ ես խարխալելով անկողինն էի որոնում:

Հանիր շորերդ հիմա, շարունակեց նա: Գիշեր բարի:

—Ո՛չ, մենք այստեղ, զեղեցկուհիս, ամենամանուշիկս Ես հասկանում եմ թէ ինչ պատճառով կոշիկներս հանել տւիր. հայրդ չի իմանալ. — արի մօտս:

Բայց նա չեկաւ:

—Գիշեր բարի, կրկնեց նա ու մենակ թողեց ինձ...

Ես միացնակ էի. իսկ ինձ շրջապատող մթութիւնը ծանր էր և թաւշի նման թանձր. Ես յոգնած էի և ծնկներս զոզոզում էին: Խելագարը ինձ շրջեցրել էր ժամերով թաց արօտների մէջ և առաջնորդել էր ինձ ինչպէս մի անասունին միայն իր հայեացքի ոյժով և իր ռարի, արթն-ով: Մի ուրիշ անգամ ես նրանից ջահիկը կը խլամ և գլուխն էլ կը կոտրեմ: Բարկութիւնիցս մի գլանակ վառեցի ու պառկեցալ: Ես մնացի այսպէս բաւականին միջոց երկար ու ձիգ պառկած և գլանակիս լուսաւոր ծայրին էի նայում, երբ ներքեւի դուռը ուժգնապէս փակեց, — վերջը ամեն բան լռեց:

Անցաւ տասը ժամ. յանկարծ սենեակը լցեց մի անսովոր շալիւնով: Ես թիկնեցի և թողի որ սիդարս հանգչի, աչքերովս թափանցում էի մթութեան մէջ առանց այնտեղ բան կարողանալու տեսնել: Ես նորից պառկեցալ ու ականջ էի դնում. և ինձ թւաց թէ ես հեռուից եկող ձայներ եմ լսում, երկնքի ամենաբարձր կէտից իջնող և հազար բերանից բղխող մի հրաշալի և միանգամայն անուշ երգ: Այս նւագը շարունակում էր անընդհատ, մօտեցաւ աւելի և հնչում էր իմ վերեւում, աշտարակի տանիքից վերելք: Ես նորից թիկնեցի Փոքրիկ ու լուսասփիւս էակների մի ամբողջովին սպիտակ յորձանք թափեց վրաս. հրեշտակներ, բերաւոր հրեշտակներ ներս էին հոսում հեղեղի նման ինչպէս լոյսի մի շառաւիղ և սենեակը լցնում էին, կարծես թէ ալիքներ լինէին: Նրանք յատակից սկսած մինչև դմբեթը ծփում են ալիքաման ու երգում, երգում նրանք մերկ են և ձերմակ: Սիրտս զաղարեց բաբախելուց. բոլոր տեղերը հրեշտակներով էին լցել: Այնպէս եմ դնում և լսում եմ նրանց երգեցողութիւնը. նրանք չիպչում են կոպերիս, նստոտում մազերիս վրա և նրանց կիսաբաց փոքրիկ շրթունքներից բուրդ քաղցր բոցրով տոգորւած էր սենեակի օդը:

Բազուկիս վրա թիկնած՝ ես ձեռքս մեկնեցի նրանց, որոնցից եօթը հաս եկան և վրան նստեցին. սրանք ձեռքիս վրա եօթնաս-

տեղեան կենդանի համաստեղութիւն էին կազմում: Սակայն ես թեքում եմ նրանց աչքերում նայում. տեսնում եմ որ լոյսից զուրկ են: Ձեռքիցս թողնում եմ այս եօթ կոյրերին և բռնում եմ նրանցից մի այլ եօթը հատ, սակայն սրանք էլ կոյր էին: Աւաղ, բոլորն էլ կոյր էին: Ամբողջ աշտարակը լցւել էր կոյր հրեշտակներով, որոնք երգում էին:

Ես մնացի անշարժ և համարեա թէ շնչարգելեցայ այս բանը տեսնելով և այս կոյր աչքերի պատճառով մի կսկծեցուցիչ խայթ հոգիս թափանցեց:

Անցաւ մի վայրկեան. անկողնումս մեկնւած՝ ես ականջ էի դնում և լսեցի ծանր հարւածի մի ձայն երկարատեւ, հեռուից լրուող: Ես այն ձայնը այնպէս մի ուժգին և պարզ կերպով լսեցի, որ միւսնոյնը շատ երկար միջոց արձագանգում էր իմ մէջ. այս էր քաղաքային ժամացոյցը, որ զարկում էր, ժամը մէկն էր զարկում:

Այս միւսնոյն ականթարթում հրեշտակների երգասացութիւնը դադարեց: Ես տեսայ թէ ինչպէս նրանք միատեղ հաւաքւեցին և դէպի տանիքը թռան շտապով միմեանց կպելով հեռանալու նպատակով և այնպէս մաքուր լոյսի մի ճառագայթ: Դուրս թռչելուց առաջ նրանք բոլորն էլ երեսները իմ կողմը դարձրին: Վերջին հրեշտակը դարձրեց վերջին անգամ իր կոյր աչքերը դէպի ինձ և թռաւ դուրս:

Սրանից յետոյ ամեն ինչ մթնեց. ես նորից ընկայ անկողնիս վրա և քնեցի:

Երբ ես զարթեցայ արեւը արդէն վաղուց էր ծագել: Սենեակումս ես միայնակ էի, իսկ շորերս ինձնից ոչ հեռու գետնի վրա էին թափւած. ես շոշափեցի շորերս, թաց էին դեռ ևս բայց և այնպէս ես հագայ: Յանկարծ դուռը բացւեց և երէկւայ ջանել աղջիկը երևեց ինձ:

Նա ինձ մօտեցաւ ու ես հարցրի նրան.

— Ինչպէս տփուոյն ես, գեղեցկուհիս, գիշերը ճրտեղ անցկացրիր:

— Վերեւը, եղաւ պատասխանն և մատնացոյց արեց դէպի աշտարակի առաստաղը:

— Ձեռքներ և շնչոտեղ:

— Ոչ, ես չքնեցի. ես հսկում էի:

—Բայց լսեցիր արդե՞ր այս գիշերւայ նւագածութիւնը, հարցրի ես: Ես մի սքանչելի նւագածութիւն լսեցի:

Եւ նա պատասխանեց.

—Այո՛, ես էի երգում:

—Դձու էիր: Ասա, իմ հրեշտակ, միթէ՞ դուն էիր:

—Այո՛, ես էի, պատասխանեց նա և ձեռքիցս բռնելով ասեց.

—Դէ՛հ, արի. ես քեզ կ'ուզեկցեմ մինչև այն կէտը, որ տեղից պէտքէ գնաս:

Եւ մենք դուրս ելանք աշտարակից, ձեռք ձեռքի տւած, դէպի դուրս, անտառի մէջ: Արևը շողշողեցնում էր սրա ոսգեզօծ մազերը և սևորակ աչքերը փայլում էին վեհաբար:

Ես նրան ընդդրկեցի ու ճակտից երեք անգամ համբուրեցի, յետոյ նրա ոտների առաջ ընկայ: Գողզոջ ձեռներով նա քակեց իր վրայից մի սև ժապուէն և բլակիցս կապեց, բայց այս անելու միջոցին նա յուզւած արտասւտում էր:

Ես հարցրի.—Ի՞նչի ես լալիս: Ներիր ինձ, եթէ քեզ վշտացրել եմ:

Բայց նա միայն այս պատասխանը տւեց.—Կարողանում ես քաղաքը տեսնել:

—Ոչ, պատասխանեցի ես, չեմ կարողանում տեսնել քաղաքը: Բայց դու, դու կարողանում ես տեսնել:

—Կանգնիր ոտիդ վրա և առաջ գնանք, ասեց նա:

Եւ մենք շարունակեցինք միեւնոյն գեծանով առաջ գնալ փոքրիկ բլուրների վրա բարձր ու ցածր անելով: Նորից կանգ առնելով ես նրան կրծքիս վրա սեղմեցի ու ասեցի.

—Ո՛րքան ցնծութիւն ես պատճառում ինձ քեզանով, որ աստիճան երջանկացնում ես ինձ:

Եւ նա նոյնպէս ստուռաց դրկիս մէջ թւապառ. սակայն նա այս ասեց միայն.

—Այժմ ես պէտք է տեղս վերադառնամ: Հիմի հօ լմու ես տեսնում քաղաքը:

—Այո՛, պատասխանեցի ես: Դուն էլ ես լաւ տեսնում հօ, դուն էլ:

—Ոչ:

—Ի՞նչ պատճառով ոչ:

Նա յետ ընկրկեց ու մեծ-մեծ բացած աչքերով ինձ նայեց և հեռանալուց առաջ նա նորից խոնարհ գլուխ տեց: Քանի մի քայլ անելուց վերջը նա յետ շրջեց միանգամ և ինձ նայեց:

Եւ այն ժամանակ ես տեսայ նրա աչքերը. տեսայ որ նրա աչքերն ևս կոյր էին...

Տասներկու ժամ անցաւ այն ժամանակ, ուրեմն, որոնց մասին չեմ կարողանում հաշիւ տալ ինձ, այն ժամերի մասին, որ ես կորցրել եմ: Ես չգիտեմ թէ ո՛ր են գնացել. սակայն ես շատ անգամ եմ գլխիս ամուր զարկել ու ինքս ինձ ասել.

—Հարցը տասներկու ժամերի մասին է, որոնք այստեղ մի քնջում թագնւել են. նրանք թագնւել են և անհրաժեշտ է վերստին գտնել նրանց: Բայց երբէք չեմ գտել ես նրանց...

Գիշեր է դարձեալ, մի մութ և գաղջ աշնանային գիշեր: Նստած եմ սենեակումս ձեռքիս մի գիրք բռնած: Նայում եմ կօշիկներին, տեսնում եմ թաց են. նայում եմ բլակիս, մի սև ժապաւնով է կապւած:

Ես զանգահարում եմ աղախնիս և հարցնում, չկա՞յ արդեօք մեր շրջակայքում, քանի մի քայլ հեռու գտնող անտառի մէջ մի սև ութանկիւնի աշտարակ:

—Այո, մի աշտարակ կայ:

—Մէջը բնակւում են:

—Այո, մի մարդ է բնակւում մէջը. սակայն նա խելագար է. նրան Ֆեօ-Ֆոլլէ ¹⁾ (Feu-Follet) են կոչում: Եւ այս Ֆեօ-Ֆոլլէն ունի մի աղջիկ, որը նոյնպէս այնտեղ է բնակւում: Այս երկուսից աւել էլ ուրիշ մարդ չկայ այնտեղ:

¹⁾ Feu follet ֆրանսիացիք անւանում են այն առկաժող լուսերին, որոնք երբեմն-երբեմն երևում են ճաշիճների երեսին. իսկապէս լաւաջանում է ճաշճի ֆոսֆորալին ջրածնի ինքն ըստ ինքեան բոցավառելուց: Այս լուսը երևում է նաև գերեզմանատներում և այն տեղերում, որտեղ օրգանական մարմիններ սկսում են փթել. ահա ալս փթումից է առաջանում այն լուսը, որը տգէտ և ռամիկ ժողովուրդը երկնքից եղած լուս է համարում: Հայերէն ասւում է շրջմուլիկ հուր, մուլի հուր:

—Շատ լաւ, դէհ, բարի գիշեր: Եւ ես պառկեցայ քնելու:

Եւ միւս օր, առաւօտեան շատ կանուխ ես գնում եմ անտառը, անցնում եմ միւսնոցն գեծանով, տեսնում եմ միւսնոցն ծառերը և մօտենում եմ աշտարակին: Մերձենում եմ դռանը, սիրտս դադարում է բաբախելուց: Գետնի վրա տարածւած է ջահել կոյր աղջիկը ջախջախւած, անշունչ... Նա ընկած է այնտեղ բերանը կիսաբաց, իսկ արեգակը լուսաւորում է նրա մոկց գարմիր մազերը: Եւ աշտարակի վերևում սրա հագուստի մի պատառ, որը ամուր կպած է մնացել այնտեղ, ծածանում է. իսկ վարը, խիճերի վրա, այն փոքրիկ մարդը, նրա հայրը, պտտւում է դիակի բոլորի շուրջը: Փոքրիկ մարդու կուրծքը կծկւում ու խռպոտ հառաչանքներ է արձակում. և նա ուրիշ ոչինչ չէ անում, բացի դիակի չորս կողմը պտտելուց և խռպոտ աղաղակներ արձակելուց:

Նրա զարհուրելի հայեացքը, որը ինձ վրա զարձրեց, սասանեցրեց ինձ ու փախաչ դէպի քաղաք: Այն օրից ի վեր երբեք չեմ տեսել նրան:

Զ Գ ՈՒ Ծ

Շ Ա Ն Թ Ի

Եկոր ըսէ ինչո՞ւ այդպէս
Կը սեղմես դուն ձեռքըս ծածուկ.
Հեշտութիւն մը արդեօք կ'ըմպես
Դիւրին, անմեղ ու վաղանցուկ:

Թէ՛ այդ քու գիրդ թաթիդ սիրուն
Սովորութիւնն է անտարբեր,
Ու նոյն շեշտով դու նոյն պահուն
Վեցեակ մը ձեռք կըրնաս սեղմեր:

Բայց ո՞վ գիտէ, գուցէ տենչոտ
Անգուսպ սիրտ մը ունիս, ինձ պէս.
Եւ հեշտանքի, յուզման կարօտ
Զըգիտես իսկ, թէ ինչ կ'ընես:

Թէ՛ պարզ խաղի համար նետուած
Այդ խայծ մըն է չարածըճի.
Ու կուշտ խընդաս պիտի՛ յանկարծ
Եթէ սիրտըս կարթիդ կառչի:

Բայց, չա՛ր աղջիկ, ըզգուշացի,
Այդ սրբոյն հետ շատ խաղալէն,

Թէ չէ երկար, անշուշտ, չանցնիր
Կը սարսափիս քու կատակէն:

Մի. քարայր մըն է հողիս անհուն,
Խոր, անթափանց ու սիրայեղ,
Ուր ամեն մի չընէին հըճճիւն
Խուլ արձագանգ կու տայ անեղ...

Վ. Պուլիս, 1892 թ. դեկ. 27:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԻ

X

ԼԵՒՈՆԸ ՍՄԵԱՏԻՆ

Սիրելի Սմբատ! Ստացել եմ վերջին երկու նամակներդ և, ինչպէս միշտ, կարդացել եմ հետաքրքրութեամբ: Դու, իհարկէ, զարմացած կ'լինիս, որ այսքան ժամանակ է չեմ պատասխանում: Մի զարմանալ, հոգեակս, լռութեանս պատճառը տկարութիւնս էր: Այժմ ես կատարեալ առողջ եմ և լիայնջ, որ նախկին եռանդով կը շարունակենք մեր նամակագրութիւնը:

Քո նամակների տպաւորութեան տակ շատ մտքեր և խորհրդածութիւններ յղացան իմ գլխումս և շտապում եմ ահա քեզ հաղորդակից անել նոցա:

Վերջընթեր նամակովդ դու նկարագրել էիր հայերէն լեզւի դասաւանդութեան եղանակը, որ հին է և սխալաստիկական: Մայրենի լեզւի վիճակը մեր միջնակարգ դպրոցներում առհասարակ աննախանձելի է: Հինգ տարի շարունակ աշակերտի գլուխը լցնել գրաբարի հազար ու մէկ կանոններով, բացառութիւններով, նրբութիւններով, և միևնոյն ժամանակ կատարեալ արհամարանքի մատնել մեր այժմեան աշխարհիկ լեզուն, դա սարսափելի է: Անշուշտ, մեղքը ընկնում է ոչ այնքան դասատուների վերայ, որոնք կարող են լինել լաւ, որքան այդ առարկայի ծրագրի կամ աւանդութեան վերայ: Ծրագիրը կամ աւանդութիւնը այդ է պահանջում. սկսած երկրորդ դասարանից մինչև վեցերորդը պէտք է անցնել

գրաբար, գրել գրաբար շարադրութիւններ, կարգալ հին մատենագիրներին—Մեր միջնակարգ դպրոցներում գրաբարը կատարեալ իշխում է:

Գրաբարը կատարելապէս իշխում էր նաև մեր գրականութեան մէջ դարեր շարունակ: Աշխարհիկ լեզուն էր համարձակել ծպտուն հանել գրականութեան մէջ, չնայելով, որ հէնց այդ աշխարհիկ լեզուն էր մեզ ժողովրդի հոգու ամենահարազատ արդիւնքը և հանրամատչելին:

Անցան դարեր, վերածնեց և նոր կեանք ստացաւ վերջապէս հայի միտքը: Ժողովրդի մէջ տիրապետող խաւարը և տգիտութիւնը, գրաբարի իշխանութեան դարերում, զարհուրելի էր: Ով լաւ մտածեց, նա տեսաւ, որ ժողովրդին գիտակցական կեանքի կոչելու և լուսաւորելու միջոցն էր նախ և առաջ խօսակցական կենդանի լեզուի գրականական գործածութիւնը:—Եւ ահա պատերազմ յայտարարեց աշխարհաբարի և գրաբարի մէջ:

Սուր սուր գրիչները, նետերի սլէս, գրաբարի կուրծքը խոցոտեցին, և չնայելով իւր զօրեղ դիմադրութեանը, տապալեց և ընկաւ, հառաչելով, ինչպէս դարաւոր կաղնի, որ, չկարողանալով դիմանալ սղոցի ատամներին, ճռնչելով և ծանր ընկնում է գետին և, գետին ընկնելով, կտրատում իւր չորացած ճիւղերը և ոստիկները: Ուրիշ ինչ էր մնում այդ ժամանակ գրաբարին, եթէ ոչ հաւաքել իւր ունեցած շունեցածը և հեռանալ գրականական ասպարիղից, իւր իշխանութիւնը յանձնելով աշխարհաբարին, որ հիմա ամուսնացած, ծաղկում, նոր ոյժ է ստանում, և որի զարգացմանը հետա մուտ է այժմ ամեն մի հայ դրող:

Իսկ չաղթողները այնքան երախտագէտ էին և խելացի, որ չկամեցան ջնջել գրաբարի իշխանութիւնը: Նոքա թույլ տւին, որ նա մնայ դպրոցներում: Ինչ կարող էին անել այն ժամանակ իրանց աշխարհաբարով, երբ աշխարհաբարը դեռ հազիւ հազ կարողանում էր թոթովել, երբ աշխարհաբար մի հատ դաստիարակ չկար, երբ ոչ Ռաֆիի կար, ոչ Պատիւանեան, ոչ Մերենց, ոչ Պարոնեան, ոչ Սուրբուկեանց? Այն օրերից մինչև մեր օրերը տասնեակ տարիներ են անցել: Աշխարհաբարը այժմ հասել է զարգացման մի որոշ աստիճանի, հարստացել է բառերով, դարձա-

ներով, կոկեւել շտկեւել է, և դեռ, իհարկէ, պիտի զարգանայ, հարստանայ բառերով և դարձեալներով և անվերջ պիտի շտկուի և կոկուի, քանի որ գոյութիւն կ'ունենայ:—Այժմ երեւան են եկել մի շարք հեղինակներ, որոնք խօսում են ուղղակի մեր մաքի և հոգու հետ: Աշխարհաբարը այժմ՝ ոչոք է զգում իւր մէջ և համոզուած է, որ դպրոցներում ինքն էլ կարող է իւր պատեւելի տեղն ունենալ, և ահա ինչու նա դիմում է զրաբարին և քաղաքավարի կերպով խնդրում, որ իւր իշխանութեան մի մասը զիջանի իրան:

—Ես չեմ պահանջում, —ասում է երիտասարդ աշխարհաբարը, — որ դու, յարգելի զրաբար, բոլորովին թողնես մեր դպրոցները. քաւ լիցի: Միայն խնդրում եմ, որ իշխանութեանդ կէսը ինձ տաս, այսինքն՝ եթէ այժմ՝ դու շաբաթական քսան ժամ ես իշխում, այսուհետեւ իշխիր միայն տասը ժամ, մնացած տասը ժամը թող ես իշխեմ:

—Դա անկարելի է, — պատասխանում է զրաբարը հպարտութեամբ իւր ճերմակ գլուխը թափահարելով:

—Բայց ինչու?

—Ինչու? Արդհետեւ ես շատ զարգացած եմ, հարուստ եմ բառերով և դարձեալներով և...

—Գիտեմ, գիտեմ, — ընդհատում է աշխարհաբարը, — ես այդ չեմ ուրանում: Բառերի և դարձեալների հարստութեան կողմից դու անսպասելի գանձ ես. և այդ գանձից ես միշտ օգտուել եմ, այժմ էլ օգտւում եմ, և դեռ երկար ժամանակ պիտի օգտւեմ: Բայց ես կարծում եմ, որ այնքան էլ աղքատ և անճոռնի չեմ, որ չհամարձակեմ քեզ հետ հաւասար իրաւունք վայելել դպրոցներում:

—Ինչ պիտի անես դու դպրոցներում? Ինչ ունիս, որ ինչ հաղորդես աշակերտներին? Ես ունիմ դարաւոր գրականութիւն և անթիւ անհամար մատենագիրներ՝ Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, Փարպեցի, Եզնիկ, Փաւստոս, Դաւիթ Անյաղթ:

—Իրաւ, ասաց աշխարհաբարը, հակառակ ծայրը բռնելով, դու ունիս դարաւոր գրականութիւն, բայց իմ կէս դարու գրականութիւնը, որ իմ պարծանքն է, չեմ փոխիլ քո հազար հինգ հարիւր տարեայ գրականութեան հետ: Եւ ինչ ես պարծենում քո մատենագիրներ:

րով? Դու ունիս Մովսէս Խորենացի, Նզիշէ, Փարպեցի, Նզնիկ, Փաւստոս, Դաւիթ Անյաղթ, իսկ ես ունիմ—Նալբանդեան, Պատկանեան, Շահազիզեան, Ռաֆիկ, Մերենց, Պեշիկթաշլեան, Պարոնեան, Սուղուկեան...

—Դու համարձակու՞մ ես համեմատել այն պատկառելի, այն հրաշալիօս, այն սուրբ մատենագիրներին այդ թշուառ նորեկներին հետ?

—Խնդրեմ,—ասաց աշխարհաբարը, իւր զայրոյթը զսպելով,— խօսիր ինձ հետ քաղաքավարի, այնպէս, ինչպէս ես եմ քեզ հետ խօսում:

—Օ՛, ապերսոնա զաւակ!...

Սիւ ելի Սմբատ! գիտեմ դու չես նեղանալ, որ լուրջ խնդրին կատակի ձև տւի: Որքան լուրջ խօսէի, դարձեալ պիտի ասէի նոյնը, ինչ որ ասացի կատակի ձևով: Իմ ասածը սա է. մայրենի լեզւի դասաւանդութիւնը մեր դպրոցներում միակողմանի է. դրաբարը և հին մատենագրութիւնը անհրաժեշտ է անցնել մեր դպրոցներում, բաց անհրաժեշտ է նոյնպէս անցնել աշխարհաբարը և նոր մատենագրութիւնը: Գրաբարի լիակատար իշխանութիւնը մեր միջնակարգ դպրոցներում—մեր ժամանակաց անախրոնիզմներից մէկն է:

Ահա այսպիսի մտքեր չղացան իմ մէջ, երբ կարդացի քոնախովքի Նամակը: Վերջին նամակովք նկարագրում ես ձեր դպրոցի բարք ու վարքի անկումը: Այդպէս էլ պէտք է լինէր վաղ թէ ուշ: Իրականի կրթական աշխարհացեացքը հիմնւած է երկու սիւնի վերայ, որոնք են—երկիւղ և բռնութիւն: Աւելի խախտւաւ հիմք դառար է երևակայել: Այն բոլորը, ինչ հիմնւած է երկիւղի և բռնութեան վերայ, պիտի կործանւի: Երկիւղից և բռնութիւնից ծնւում են ստրկութիւն կամ ըմբոստութիւն—երկուսն էլ կործանի: Այդ օրէնքին ենթակայ է թէ ընտանիք, թէ դպրոց, թէ նոյն իսկ տէրութիւն:

Հայրը, որ իւր ընտանիքի անդամներին պահում է մշտական երկիւղի մէջ իւր անձի վերաբերմամբ և կառավարում է բռնութեամբ, պիտի պատրաստէ կամ բթացած ծեծւած զաւակներ կամ ըմբոստ և անպատկառ որդիք: Նոյնը կարելի է ասել և կառավարիչների և հպատակների մասին: Ահա արիւն ցանեց, արիւն էլ պի-

տի հնձէր, աչգպէս է ասում Հեռները, երբ խօսում է Փրանսիայի մի պետական անձի մասին իւր «XVIII-րդ դարու գրականութեան պատմութեան» մէջ:

Գանք այժմ մեր դպրոցին:

Մեր դպրոցական կեանքից ես կամենում եմ քեզ հաղորդել մի նորութիւն գրականական երեկոնների մասին: Երկու շաբաթ առաջ մեր մանկավարժական ժողովը մշակեց կանոններ գրականական երեկոնների համար, որոնց մէջ որոշւած են նախ երեկոնների նպատակը և ապա նոցա ղեկավարելու ձևը: Նպատակը որոշւած է այսպէս. «ընտելացնել աշակերտներին ինքնուրոյն աշխատութեան և զարթեցնել նոցա հոգու մէջ հարցասիրութիւն»: Գրականական երեկոններ պիտի լինին երկու տեսակ. մէկը՝ ընդհանուր, բոլոր աշակերտների համար. միւսը՝ մասնաւոր, միայն բարձր դասատւանների աշակերտների համար:—Առաջին տեսակի երեկոնները (կամ առաւօտները) խառը և հանրամատչելի բնաւորութիւն ունին. կարգում են շարադրութիւններ, բանաստեղծութիւններ, երգում են խմբով և solo: Այգպիսի երեկոնների նպատակը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հոգեկան ազնիւ զւարճութիւն պատճառել սաներին, մի հանգամանք, որ անգիտանում էին միայն միջնադարեան սխոլաստիկները և մեր օրերում նոքա, որոնք կարծում են, թէ դպրոցը մի այնպիսի հիմնարկութիւն է, որտեղ երեխաները հաւաքւում են թւերի հետ զանազան գործողութիւններ կատարելու, զբաղւել քերականութիւնը անգիր անելու, համեմատութեան և երկիւղի մէջ հոգին վարժեցնելու, և ուրիշ այս տեսակ բաներ սովորելու և ապա հինգերով զարգւած վկայականով ուսման ընթացքը տւարտելու:

Այսպիսի երեկոններ (կամ առաւօտներ) կ'լինին գլխաւորապէս եկեղեցական և ազգային տօներին և դպրոցի տարեգարձին: Ինչ վերաբերում է երկրորդ տեսակին, այսինքն այն երեկոններին, որոնք յատկապէս բարձր դասարանների համար են, պիտի կապանան աւելի յաճախ, երկու շաբաթը մի անգամ: Այս տեսակ երեկոնների նիւթը առնւում է գրականական և պատմական աւարկանքից, իսկ ղեկավարներ ընտրւում են գրականութեան և պատմութեան դասատւաններից: Բայց գրականական երեկոնների մասին ես զեռ չեմ կամենում երկարաբանել: Այդ խնդիրը զեռ ևս շատ նոր է մեր դպրոցի

համար: Երբ մի քանի անգամ կ'կայանան այդպիսի երեկոներ, ես կըշտապեմ հաղորդել քեզ իմ տպաւորութիւնները:

Ք ո լ և ո ն:

XI

ՍՄԲԱՏՐ ԼԵՒՈՆԻՆ

Սիրելիս, վերջապէս ստացայ նամակդ, որին երկար ժամանակ է սպասում էի: Ես միանգամայն համաձայն եմ քո այն մտքերի հետ, որոնք վերաբերում են մայրենի լեզուի և գրականութեան դասականութեան: Բայց միայն այդ չէ մեր թեմական դպրոցների ծրագրի թերութիւնը: Ներկայ ծրագիրը կարօտ է առհասարակ բարեփոխութիւնների: Կան առարկաներ, որոնց դասընթացքի ծաւալը պէտք է ընդարձակել, կան առարկաներ, որոնց ծաւալը պէտք է սղել, կան այնպիսիները, որոնց պէտք է տեղափոխել մի դասարանից մի ուրիշ դասարան, կան և այնպիսիները, որոնք պիտի մոծեն ծրագրի մէջ իբր նոր առարկաներ:—Դա, ի հարկէ, ծանրակշիռ խնդիր է, որով ես չեմ կամենում զբաղւել ներկայ նամակովս: Այդ թողնենք ապագային:—Աւելի լաւ է զրեմ դարձեալ մեր դպրոցի կեանքից: Գիտեմ, քեզ այդ հետաքրքրում է:

Մեր դպրոցն էլ, հօ գիտես, օրէցօր առաջադիմում է... իւր անկման ճանապարհի վերայ: Դրակոնի մոցրած ուեթիմը այստեղ հաստատուում և խորը արմատներ է ձգում: Ուսուցիչների հայեացքները համակերպւում են տեսչի աշխարհայեացքին, վերակացուները համակերպւում են ուսուցիչներին, ծառաները—վերակացուներին. աշակերտների մի մասը կորցրել է արգէն իւր անհատականութիւնը, մի կողմ է զրել իւր սեփական «եսը», դարձել հեղ և խոնարհ—Աստծոյ գառներ! Բայց մեծագոյն մասը դարձել է դպրոցի սարսափը և տիրապետող կարգ ու կանոններին դիմադրող մի ոյժ: Դիտելու և ուսուցիչներին բան է այն հանգամանքը, որ Դրակոնի ընդհանուր ուղղութիւնը արտայայտւում է նոյն իսկ դպրոցական կեանքի ամենաշնչին երևոյթների մէջ: Վերցնենք, օրինակի համար, թւանշանների խնդիրը, որը, սակայն, միայն ըստ երևոյթին չնչին խնդիր է: Թւանշաններ առհասարակ պիտի լինին թէ ոչ, այդ թողնում եմ մի կողմ: Բայց երբ մի անգամ

ընդ միշտ ընդունւած է մեր դպրոցներում հնգանշան սխտեմը, առողջ դատողութիւնը պահանջում է այդ սխտեմի կանոնաւոր և խելացի գործածութիւնը: Թւանշանները արտայայտիչ պիտի լինին աշակերտների իսկական գիտութեան: Սակայն մեր դպրոցում այդպէս չէ: Դրակոնը ասել է. «լինի հինգ թւանշանը!» և ահա ուսուցիչներից շատերը այլ ևս հինգ չեն նշանակում, թէկուզ աշակերտը պատասխանէ զերազանց, գիտակցաբար, և այնպէս լաւ, որ ուսուցիչը ինքն էլ զարմանայ: Քանի որ թւանշաններին այնքան մեծ նշանակութիւն են տալիս ուսուցիչները, աշակերտներն էլ բնականաբար այդպէս կը վերաբերեն: Հինգ կամ հինգ ու խաչ թւանշանը քաջալերում է աշակերտին և աւելացնում է աշխատելու եռանդը, իսկ երբ աշխատանքը ըստ արժանւոյն չէ վարձատրւում, չէ խրախուսւում, հոգու եռանդը, հասկանալի է, պիտի պակսի: Թւանշանների սխալ գործածութիւնը այդպէս է ազդում (մանաւանդ ստորին դասարաններում) լաւագոյն և ընդունակ աշակերտների վերայ: Միջին ընդունակութիւն ունեցող աշակերտները, որոնք զրկւած են ընդ միշտ հինգ կամ չորս ստանալուց, կամայականաց աշխատում են այնքան, որքան հարկաւոր է, որպէս զի դասարանները փոխեն, ծնողների առաջ սեւեռեալ չմնան և ետ չմնան ընկերներից: Այդպիսիները կաղմում են դասարանի մեծ մասը: Գոցա բնաւորութեան վերայ ևս վատ դրոշմ է թողնում թւանշանների խիստ ժլատ կամ անկանոն գործածութիւնը: Այդպիսիներից ամեն մէկը դառնում է մոլերացկան, որ, չտեսի պէս, դասարանում կամ դասարանից դուրս ուսուցչի ետեւից ընկած, աղաչում է, պաշատում, իւր կոկորդիցը բռնում, թէ ինչ է, ուսուցիչը պակաս է գրել, ինքը լաւ պատասխանեց, թող գոնէ մի խաչ աւելացնի կամ ջնջի մինուսը (հանածը): Արժէ ներկայ լինել մեր դպրոցում այն բոլորին, երբ դասամիջոցի զանգը տալիս են, և ուսուցիչները դուրս են գալիս դասարաններից. աշակերտները խումբ-խումբ այս կամ այն դասատուին շրջապատած, ժպտալով կամ լալով քայլ առ քայլ, հետեւում են նորան մինչև ուսուցչանոցի դուռը, և իսկ և իսկ մուրացկանների պէս աղաչում:

—Պարոն, մի խաչ աւելացրէք, պարոն ջան, հանածը ջնջեցէք. պարոն, խնդրում եմ. պարոն ջան, աղաչում եմ...

Թւանշանների ժլատ և անկանոն զործածութիւնը մանաւանդ փնտախար ազդեցութիւն է անում ծոյլ և թոյլ աշակերտների վերայ: Այդպիսիները կամ միանգամայն թողնում են դաս սովորել և դաս պատասխանել ասած բանը և բոլորովին անտարբեր դառնում դէպի միաւորները և զրօները, կամ, որ աւելի վատթար է, դառնում են վերին աստիճանի յանդուգն, անամօթ և անպատկառ:

— Պարոն, ինչու ինձ միաւոր նշանակեցիք? Ես դասս գիտեմ!

— Պարոն, ինչու Աւետեանցին երեք նշանակեցիք, իսկ ինձ երկու. նա ինձանից լաւ պատասխանեց?

— Պարոն, ինչու ինձ միաւոր նշանակեցիք? Ես տեսին կը յայտնեմ!

Պէտք է նայել այդ ժամանակ կոպիտ և աներես պատանու լիտի և ծամածռած դէմքին և լայն բացած աչքերին, պէտք է լսել այդ ժամանակ նորա սպառնալից ձայնը, պէտք է ակնաւորես լինել թէ ինչպէս է նա բացած զիրքը փակում, սեղանին տալիս և, անշը նստելով, ծնօտը յենում երկու ձեռքերի վերայ և ուղիղ ուսուցչի աչքերին նայում:— Այս բոլորը աչքով պէտք է տեսնել և ականջով լսել, համոզելու համար, որ մեր դպրոցը, իւր ներկայ դրութեամբ, ողբալու արժանի մի հիմնարկութիւն է դարձել:

Աւելադիները այստեղ մի բան ևս: Մենք ունինք այնպիսի տարօրինակ ուսուցիչներ, որոնք վարքի թւանշանը խառնում են յառաջադիմութեան թւանշանի հետ. չգիտեմ, թէ որքան սխտեմատիկաբար, որքան յաճախ են պատահում այդպիսի դէպքեր, բայց թէ այդպիսի դէպքեր պատահում են, այդ հաստատ է:

Այսպիսով թւանշանը դարձել է մեր ուսումնարանի կռածաղիկը: Թւանշանների թիւը և անարդար զործունէութիւնը, եթէ ի մի ամփոփեմ ասածներս, նւազեցնում է աշխատասէրների եռանդը, միջակներին դարձնում է մուրացկան և ստկարկու, ծոյլերին դարձնում է անտարբեր և յանդուգն: Կարելի է կադմել յանդգնութեան, կոպտութեան և առհասարակ անկարգութիւնների մի ահագին տոկոս, որ անմիջական կսպ ունի թւանշանի հետ:

Բայց շատ գտատուների անհեռատես միտքը այնքան անընդունակ է իրերի խորութիւնը թափանցելու և ըմբոստութեան սկզբնապատճառը գտնելու, որ նոքա նոյն իսկ պարծենում են, որ խիտ են թւանշանների վերաբերմամբ և ժլատ:

—Ասացէք, խնդրեմ, պարոն տեսուչ, — հարցրի մի անգամ մեր Դրակոնից, — ինչու էք թոյլ տալիս, որ իմ ջարդելի պաշտօնակիցներից շատերը այնքան խիստ և ժլատ լինին թւանշանների նկատմամբ...

—Այդպէս էլ հարկաւոր է. եթէ աշակերտին հինգ նշանակեմ, ինձ ինչ պիտի նշանակեմ?

—Բայց դա հիմք չէ, պարոն տեսուչ, թւանշանները ուսուցիչների համար չեն, այլ աշակերտների համար: Եթէ կամենում էք, կարող էք նոյն իսկ վերացնել թւանշանները. բայց քանի որ չէք վերացնում և թողնում էք հընգանշան սիստեմը, դուք պէտք է վերահասու լինիք այդ սիստեմի արդար գործադրութեանը: Մեր դպրոցի մէջ անկարգութիւնների մի մասը կապ ունի թւանշանների հետ:

—Ես ոչ կարող եմ վերացնել թւանշանները և ոչ պաշտօնապէս վերածել հընգանշան սիստեմը չորսանշան սիստեմի: Ես միայն խորհուրդ եմ տալիս խիստ լինել առհասարակ աշակերտների հետ և երես չտալ նոցա երբէք:

—Թւանշանների խնդիրը ծանրակշիռ խնդիր է, որ դուք թողնում էք մնաց անորոշութեան մէջ: Այդպիսի շփոթ դրութիւնից առաջ են գալիս հանգամանքեր, որոնք նպաստում են բարձր ու վարքի անկման, որ առանց այն էլ աննախանձելի է այժմ մեր դպրոցում: Ես խնդրում եմ, որ այդ հարցը մանկավարժական ժողովի զբաղմունքի առարկայ դարձնէք. ես խօսելիք ունիմ:

—Մեղանից ոչ ոք այնքան մեծ նշանակութիւն չէ տալիս թւանշաններին, որքան դուք, և բացի ձեզանից ոչ ոքի մոքով չի անցնիլ, թէ թւանշանները կարող են լաւ կամ վատ ազդել սաների վարքի վերայ: Եթէ աշակերտների մոքները պղտորում են, դորա պատճառը մի քանի անբարեմիտ պարոնների դաւադրութիւնն է: Մանկավարժական ժողովը չէ կարող զբաղւել այդ խնդրով: Զանգը տրւած է: Մանաւանդ ձեզ ես խորհուրդ եմ տալիս այդ քան առատաձեռն չլինել աշակերտների վերաբերմամբ:

—Բայց ես կարեւոր...

—Զանգը տրւած է:

Հօ տեսնում ես, սիրելիս? Իմ վիշաւը կրկնապատկուտ է այն

պատճառով, որ մեր դպրոցի ցաւերը բժշկելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ:

Սոցն նամակով ուղարկում եմ քեզ մի քանի դասարանների երկամեայ թւանշանները, որ արտագրել եմ յատկապէս քեզ համար: Կարգան և տես:

Հետեւալ նամակովդ, յոյս ունիմ, թէ խորհրդածութիւնները կը գրես այդ մասին:

Մնամ տեսութեանդ կարօտող քո բարեկամ

Ս մ բ ա տ:

P. S. Մի քանի գրելիք ևս ունէի, որ յիշեցի այն րոպէին, երբ ծրարում էի նամակս: Ոչինչ: Միւս անգամ:

Ն ո յ ն ը:

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

I

Ղռնապահ էր պանդուխտ Կարօն
Աղա-հարուստին,
Յերեկները բազն էր հսկում—
Գիշերը պողպատե դռնի:
Եւ մուշտակը գլխին քաշած
Բաց երկնքի տակ,
Սըրսըթալով քամուց-ձիւնից—
Պարկած էր մենակ:
Փողոցի մօտ մայթի վրայ
Կարծես քնած էր,
Վայ իւր հալին... քունն էլ աչքից
Վաղուց փախած էր:
Եւ այն ժամին, երբ հարուստը
Տաք ննջարանում,
Անուշ նիրհն էր իւր վայելում,
Գանձեր երազում,
Խեղճ պանդուխտը ձիւն ու քամու
Տակ էր յօրանջում,
Եւ Մարօին իւր չիշելով,
Դառն հառաչում:
«Եարար Ասուած, մրմնջում էր,
Մինչ երբ այսպէս մնամ,
Արդեօք կը գայ մի օր, ես էլ,
Իմ վաթան դառնամ:—

II

Հառաչում էր խեղճ պանդուխտը

Թոքերի խորքից,

Նա դրժել էր իրա ուխտը—

Յետ փախել խօսքից:

Նշանաժին խոստացել էր

Շուտ վերադառնալ,

Խըսի հողում դեռ յոյս ունէր

Նա հարստանալ:

Սակայն անցաւ քանի պիտո,

Իբրեւ բեռնակիր,

Նա չկրցաւ վերադառնալ

Իւր սիրած երկիր:

Ու տանջւում էր գիշեր ցերեկ—

Վայ տալով օրին,

Մի քիչ փարա վաստակելով

Հասնել իր ետրին:

Բայց իզուր ջանք... տարիքն անցաւ

Մէկ-մէկու յետքից,

Թշաւուր դեռ չազատեցաւ

Բարդանի ¹⁾ տակից:

Եւ մի սե օր նա լուր առաւ

Թէ իւր Նազիկին

Քուրդի բէկը հարեմ տարաւ,

Փոխարէն պարտքին:

Ե՛լ չըղիմցաւ խեղճ պանդուխտը

Այս դառն լուրին,

Կախեց կրծքից ծանր բարդան—

Զոհեց զիժ Քուռին:

Թիֆլիս, 1895 թ.

¹⁾ Բարդան կամ Համէդ, բեռնակրի փալան:

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Наслѣдственность, l'Hérédité)

ԲԺ. ԹԱԴԷՈՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

Գ.

Անցնենք այժմ ջղային և հոգեկան հիւանդութիւնների ժառանգականութեան: Այստեղ ժառանգականութիւնը արտաբացառում է արդէն իւր բոլոր ուժով և աւելի բացարձակ կերպով: Մինչդեռ ծնողների հոգեկան և ջղային դրական յատկութիւնները, ինչպէս վերը յիշեցինք, նշանաւոր կերպով ենթարկւում են կրթութեան, շրջապատող հանգամանքների և կեանքի այլ և այլ պայմանների ազդեցութեան, բացասական յատկութիւնները ընդհակառակը համարեա միշտ անխուսափելի և անփոփոխ կերպով փոխանցւում են մէկ սերնդից միւս սերնդին: Վերջին քսան-քսանհինգ տարւայ ընթացքում հաւաքած վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ հոգեկան ու ջղային հիւանդութիւնների ամենագլխաւոր պատճառը կազմում է ժառանգականութիւնը, որը մի քանի հեղինակների վկայութեամբ հասնում է մինչև 90—95%:

Այն բոլոր օրէնքները, որ յիշեցինք առհասարակ ժառանգականութեան վերաբերութեամբ, ամբողջապէս տարածւում են նաև հոգեկան ու ջղային հիւանդութիւնների վրայ: Այդ հիւանդութիւն-

1) Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 5:

ները նոյնպէս փոխանցւում են կամ ուղղակի կամ անուղղակի ու յետադարձ ժառանգականութեամբ: Բացի սորանից հոգեկան և ջղաջին հիւանդութիւնները փոխանցւում են միատեսակ կամ այլատեսակ ժառանգականութեամբ (однородная и разнородная наследственность): Միատեսակ անանւում է այն ժառանգականութիւնը, երբ որ հոգեկան ու ջղաջին անկանոնութիւնները արտադասուում են միեւնոյն ձևով թէ նախնիքների և թէ սերունդների մէջ: Դէժերինը յիշում է մի ընտանիքի մասին, որի մէջ հայրը, նրա չորս որդիները, մի աղջիկը և միակ թուր զանազան ժամանակ վերջ են դրել իրենց կեանքին ինքնասպանութեամբ և, որ զարմանալին է, բոլորն էլ միեւնոյն ատրճանակով: Ուրիշ դէպքերում սերունդների մէջ կրկնւում են խելացնորութեան կամ ջղաջին խանգարումներին միեւնոյն ձևը և տեսակը:

Բաց աւելի յաճախ հոգեկան և ջղաջին հիւանդութիւնները փոխանցւում են այլատեսակ ժառանգականութեամբ: Մոռող կարող է հիւանդ լինել հոգեկան մի տեսակ հիւանդութեամբ, իսկ որդիներից ամեն մէկը կարող է ենթարկուել ուրիշ տեսակ խելացնորութեան: Այդ նշանակում է որ ժառանգականութեամբ փոխանցւում է ոչ թէ հիւանդութեան ճիւղը այլ հիւանդութեան արմատը, որը, նայելով հանգամանքներին, կարող է ճիւղաւորուել դէպի այս կամ դէպի այն կողմը: Մորոդէ-Տուրը, Գրեգինգէրը և մանուսնդ Շարկօն հիմնւելով բազմաթիւ հետազոտութիւնների վրայ անհերքելի կերպով ապացուցեցին որ ջղաջին և հոգեկան հիւանդութիւնները ամենատեսակ կերպով կապւած են իրար հետ. նրանք նման են երկու վտակների, որոնք բղխում են միեւնոյն ակունքից տանելով միայն ջուրը դէպի զանազան կողմեր: Շնորհիւ այդ Փակտին այժմ մենք գիտենք որ ծնողների խելացնորութիւնը կարող է արտադասուել սերնդի մէջ ջղաջին հիւանդութիւնների ձևով և ընդհակառակը ծնողների ջղաջին խանգարումները կարող են փոխանցուել զաւակներին խելացնորութեան այլ և այլ ձևերի տակ: Բացի սրանից բաւական է որ ծնողը ենթակալ լինի մի որ և իցէ ջղաջին անկանոնութեան, և ահա նոր սերնդի մէջ երևան են գալիս ջղաջին հիւանդութեան բազմաթիւ տեսակները: Դատերիկայի ենթակալ մօրից կարող են ծնւել ինչպէս իստերիկ զաւակներ այնպէս և անգամալոյճներ, ընկ-

նաւորներ (ЭПИЛЕПТИКЪ), ապուշներ, հարբեցողներ և խելագարներ: Հարբեցողը կարող է արտագրել ոչ միայն հարբեցողութեան այլ և ամեն տեսակի ջղալին և հոգեկան հիւանդութեան ենթակայ սերունդ: Նկատւած է որ ծնողների նոյն խիստ պատահական հարբեցողութիւնը և առհասարակ ծնողների հոգեկան դրութիւնը զաւակի բեղմնաւորութեան րոպէին մեծապէս ազդում է սերնդի հոգեկան և ջղալին դրութեան վրայ: Դեռ ևս Հեղիոդը խորհուրդ էր տալիս ծնողներին մեղամաղձոտ զաւակներ չծնելու համար հրաժարել ամուսնական յարաբերութիւնից թաղման և կամ ուրիշ տիւոր հանդէսներից յետոյ. նոյն ժուժկալութիւնը քարոզում էր նաև Հիպոկրատը հարսանիքից և կամ խնջոյքներից յետոյ, որպէս զի սերունդը ազատ լինի հարբեցողութեան և շռայլութեան ախտից: Լուդովիկոս XIV-ի ապօրինի զաւակներից մէկը, որը յղացել էր այն րոպէին, երբ որ նորա մայրը—մայրամ դը-Մոնտէսպանը—սաստիկ յուզւած լաց էր լինում մի ինչ որ յօբելեանի առիթով, իւր ամբողջ կեանքում յայտնի էր իբրև լացկան և կրում էր այոբելեանի զաւակ մականունը: Յայտնի է թէ ինչ գրգռւած և ջղալին դրութեան մէջ էին Պարիզի բնակիչները Ֆրանկ-պրուսական պատերազմի ժամանակ, երբոր պրուսացիները յաղթութիւն յաղթութեան ետևից տանելով արդէն կանգ էին առել Պարիզի պարիսպների տակ: Ֆրանսիացիների այդ ջղալին լարւած դրութիւնը անհետեանք չմնաց այդ ժամանակ յղացած սերնդի վրայ: Շարլ Թէրէն այդ սերնդին նւիրել է մի վերին աստիճանի հետաքրքրական հոգեբանական հետազոտութիւն, որի մէջ այդ շրջանի զաւակներին անւանում է «պաշարման զաւակներ» (les enfants du siége):

Բացի սորանից Մորօ-դէ-Տուրը, Յիմէրը, Վեստֆալը, Բուշարը և Շարկօն ապացուցել են որ մի քանի քրոնիկական հիւանդութիւններ, ինչպէս են թղքախտը, սիֆիլիսը, շաքարի հիւանդութիւնը (сахарная болѣзнь), անգլիական հիւանդութիւնը (ոսկորների ծուրութիւն), գեղձախտը (золотуха, scrophulosis) և մանուսանդ յօղացաւը (артритизмъ и подагра) նոյնպէս առաջացնում են սերնդի մէջ ջղալին և հոգեկան հիւանդութիւններ:

Առաջ կարծում էին որ վախը, սիրահարութիւնը, վիշտը, կսկիծը և առհասարակ ամեն մի պատահական բուռն յուզմունք

կարող են պատճառ դառնալ ջղային և հոգեկան խանգարմունքների: Սակայն այդ երևույթների մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս որ բոլոր այդ մոմէնտները կարող են առիթ լինել միմիայն այն անձնաւորութիւնների համար, որոնք, առանց այն, ժառանգականապէս տրամադրւած են այդ հիւանդութիւններին: Եթէ հազարաւոր հոգի միաժամանակ ենթարկոււմ են միւլտիպլ երկիւղին, միւլտիպլ վշտին և միւլտիպլ յուզմունքին, նրանցից հիւանդանում են միմիայն նրանք, որոնք արդէն կրում են իրենց կազմաճքի մէջ հոգեկան կամ ջղային ժառանգականութեան սաղմը: Շատ իրաւացի և հիմնաւոր են Ժ. Ֆրանկի խօսքերը, որ պնդում է թէ «on ne devient fou d'amour que quand on avait un amour de fou»—սէրը գծեցնում է միայն գժերին:

Այդպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, հոգեկան, ջղային և քրոնիկական հիւանդութիւնները սերտ կերպով կապւած են միմեանց հետ և հեշտութեամբ փոխարկւում են մէկը միւսին: Բայց աւելի հետաքրքրական է այն կապը, որը նկատուում է մի կողմից տաղանդի և հանճարի, իսկ միւս կողմից հոգեկան ու ջղային հիւանդութիւնների մէջ: Գեռ. Լս Արիստոտէլը նկատել էր որ «nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae»—չկայ ոչ մի մեծ խելք, որը խաւը չլինի անխելքութեան հետ: Գրեգորիոսը առաջին անգամ դարձրեց գիտնականների ուշադրութիւնը այն նշանաւոր հանգամանքի վրայ, որ միւլտիպլ ընտանիքի մէջ ժառանգական ապուշների, խելացնորների և ջղայինների շարքում շատ անգամ աշխարհ են գալիս արտասովոր ընդունակութիւնների, տաղանդի և հանճարի, տէր անձնաւորութիւններ: Մորո-յէ-Տուրը աւելի առաջ գնալով սկսեց նայել հանճարի վրայ ինչպէս ջղային հիւանդութեան մի տեսակի վրայ: Իսկ վերջին բամբակ իտալացի յայտնի պրոֆէսոր Զէզարէ Լոմբրոզոն մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրեց այն կապը, որը գտնւում է հանճարի և հոգեկան ու ջղային խանգարմունքների մէջ. նրան շանաւոր աշխատութիւնը շանճար և խելացնորութիւնը վերնագրով յայտնի է ամբողջ աշխարհին:

Թէ տաղանդը և հանճարը իսկապէս ազգակից են հոգեկան և ջղային հիւանդութիւնների ժառանգականութեան հետ, այդ ապացուցւում է հետեւեալ ֆակտերով:

Հանձարաւոր և տաղանդաւոր անհատների ցեղազրուածիւնը ցոյց է տալիս որ նրանց ծնողները կամ նախնիքները մեծ մասամբ ենթակաջ են եղել ջղաջին և հոգեկան անկանոնութիւնների: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հայրը—Փիլիպպոս Մակեդոնացին—նշանաւոր էր բարոյական զգացմունքների բացակայութեամբ: Օգոստոս կայսրի նախնիքները յայտնի էին ջղաջին զանազան հիւանդութիւններով: Նշանաւոր փիլիսոփայ Շոպէնհաուէրի տատը և հօրեղբայրը կատարեալ ապուշներ էին:

Հանձարաւորների յետագայ սերնդի մէջ նոյնպէս յաճախ նկատուում են հոգեկան և ջղաջին հիւանդութիւնների զէպքեր: Տաղանդաւոր պատմաբան Տացիտի որդին ապուշ էր: Պետրոս Մեծի միակ որդին—Ալեքսէյ Պետրովիչը—յայտնի է պատմութեան մէջ իբրեւ ապուշ և խելագար. հարազատ հայրը ստիպւած էր ինքը իւր ձեռքով բանտարկել նորան և զրկել գահի ժառանգութեան իրաւունքից: Նշանաւոր Աոնդէի միակ որդին ենթակաջ էր անգլիական հիւանդութեան և մեռաւ ինչպէս խելացնոր: Կիւլիէի բոլոր զաւակները մեռան ուղեղի հիւանդութիւնից:

Բայց աւելի հետաքրքրականը այն է որ նոյն իսկ իրենք, հանձարի և տաղանդի տէր անձնաւորութիւնները, մեծ մասամբ ենթակաջ են այլ և այլ ջղաջին և հոգեկան անկանոնութիւնների: Սրինալները այնքան շատ են որ մենք զգուշանում ենք ընտրութիւն անելու: Սոկրատը ենթակաջ էր զաւանցանքների: Յուլիոս Կեսարը, Պողոս առաքեալը, Մուհամմէդը և Պետրոս Մեծը յայտնի են իբրեւ ընկնաւորներ (эпилептике): Իզնատիոս Լոյուլան, Սաւանորովը, Լութերը—պարբերաբար ենթարկւում էին հոգեկան խանգարմունքների: Ժան-Ժակ Ռուսսօն, Օգիւստ Կոնտը, Նիւտոնը, Լիննէն, Տորկւատո Տասսօն, Սելիֆորը, Շոպէնհաուէրը և մեր ժամանակակից Նիցշէն յայտնի են ինչպէս խելագարներ: Բայրոնը և Հեյնէն ենթակաջ էին ջղաջին ծանր հիւանդութիւնների: Ալֆրէդ Միւսէն, Հոֆմանը և Էդգար-Պօէն հարբեցողներ էին: Գիւլշի-զը-Մոպսսանը մեռաւ խելագարութեան մէջ ինքնասպանութիւն գործելով: Նշանաւոր երաժիշտներից Մոցարտը ջղաջին էր և մեռաւ հոգեկան հիւանդութեամբ: Հենդէլը ենթակաջ էր պարբերական խելագարութեան, Բեահովէնը յայտնի էր իւր տարօրինակ բնաւորութեամբ և

մեկամաղձութեամբ: Շուամանը և Շոպէնը մեռան իբրև խելագար-ներ. Վազնէրի ամբողջ կեանքը լի էր հոգեկան և ջղաջին անկա-նոնութեան զէպքերով: Բանաստեղծները աւելի ևս յաճախ ենթա-կաջ են ջղայնութեան և հոգեկան խանգարմունքների. նոյն իսկ բանաստեղծական ներշնչումը ուրիշ բան չէ բայց եթէ ջղային և հոգեկան կարողութիւնների արտասովոր զրգումունք:

Ռուսաց գրողներից Գոստոևսկու և Գոգոլի խելացնորութիւնը յայտնի է ամենքին. Պուշկինը և Լերմոնտովը անտանելի էին իրենց չափազանց զիւրազրգուութեամբ, որին նրանք երկուսն էջ աչնպէս անժամանակ զոհ գնացին: Տոլստոյը իւր ծերութեան հասակում ընկել է կրօնական և փիլիսոփայական միտորիցիզմի մէջ:

Նոյն իսկ մեր սակաւաթիւ նշանաւոր գործիչների շարքում կարելի է գտնել օրինակներ Լոմբրոզօի թէօրիայի համար: Գրիգոր Նարեկացին, ինչպէս պարզ երևում է նրա գրածներից, ենթակաջ է եղել կրօնական յափշտակութեան (экзальтация) և խտրիկայի: Ներսէս Աշտարակեցին ենթակաջ էր ընկաւորութեան. Խաչատուր Աբովեանը, ինչպէս ինքը վկայում է, ենթարկւում էր ուղեղային խանգարմունքների և ուշաթափութեան, և հաւանական է որ մե-ռած լինի ինքնասպանութեամբ: Ստեփանոս Նսզարեանցը յայտնի էր ինչպէս վերին աստիճանի տարօրինակ (оригинальный) մարդ: Գրիգոր Արծրունին, Պամառ-Փաթիսյան և Առա՛ֆին յայտնի էին իրենց ջղայնութեամբ և բնաւորութեան անհարթութեամբ:

Այդպիսով հոգեկան և ջղային ժառանգականութիւնը, նայե-լով հանգամանքներին, մեկ զէպքում առաջացնում է տաղանդ և հանճար, միւս զէպքում ջղային հիւանդութիւն, խելացնորութիւն և ապշութիւն: Իսկ երկու զէպքում ևս մտցնում է սերնդի մէջ հոգեկան և ջղային հիւանդութիւնների արամաւորութիւնը, որը առաջնորդում է նորան զէպի վերջնական սպառում, զէպի սե-ր-հատութիւն (вырождение, dégénérescence): Պ. Իսկոբի որի աշխատութիւնը ժառանգականութեան մասին անցել է կլասիքական գրաւծքների շարքը, իրաւացի է նկատում որ ամեն մի անհատ, որը չափազանց բարձրանում է ժամանակակից հասարակութեան ընդհանուր մակերեւոյթից, նա ինքը իւր ձեռքով ստորագրում է իւր սերնդի մահւան դատաւճիռը: Ճշմարիտ, բնական անմահու-

թիւնը կայանում է սերնդի յարատեւութեան մէջ. հանձարը և տաղանդը այդ բնական անմահութիւնը փոխանակում են պատմական անմահութեան հետ, որը անւանում է հռչակչ Նրանք իրենց սեփական կեանքի և իրենց ապագայ սերունդների կեանքի գնով յարերի անսահմանութեան ընթացքում դնում են միայն մի երկու տող կենսագրական բառարանների մէջ:

Դ.

Փառանգականութեան ազդեցութիւնը սովորաբար մի առժամանակ մնում է ծածկւած, ինչպէս կրակը մոխրի տակ, և երևան է գալիս միայն մի որոշ հասկում կամ որոշ պայմանների ներգործութեան տակ: Այդ պայմանները, ինչպէս վերը յիշեցինք, լինում են կամ բնական և կամ պատահական: Բնական պայմանների շարքումն են արբունքի շրջանը, չղութիւնը, ծննդաբերութիւնը և ծերութեան հասակը. իսկ պատահական պայմաններն են ուղեղի խոնջութիւնը (переемление мозга), վարակիչ և ծանր հիւանդութիւնները, երկիւղը, վիշտը, սիրահարութիւնը և առհասարակ ամեն մի բուռն հոգեկան և ջղային յուզմունք: Սակայն աւելի յաճախ փառանգականութիւնը դնում է անհատների վրայ իւր առանձին դրոշմը, և նրանք արդէն մանկութեան հասակից աչքի են ընկնում մի քանի թէ արտաքին և թէ ներքին առանձնաշատկութիւններով: Այդպիսի անհատները անւանում են սերհատուղներ (вырождающийся, dégénéré), իսկ նրանց առանձնաշատկութիւնները—սերհատութեան նշաններ:

Արտաքին նշաններից ամենազխտաւորը այն անկանոնութիւնն է, որոնք նկատուում են զանգի կազմաճքի վրայ: Գանգը լինում է կամ սովորականից մեծ, կամ սովորականից փոքր և իւր ձևով միշտ տարբերում է սովորական զանգերից. շատ անգամ զանգի մի մասը աւելի զարգացած է լինում քան թէ միւս մասը և միշտ կրում է իւր վրայ զանազան անսովոր խորզուբորդութիւններ: Երեսը և ձաւատը չեն գտնուում միևնոյն հարթութեան վրայ, այլ նրանցից մէկնումէկը ցցւած է լինում դէպի առաջ և կազմում է մի որոշ անկիւն. բացի սորանից երեսի մի կէսը երբեմն աւելի զարգացած է լինում քան թէ միւս կէսը: Ականջները լինում են կամ չա-

փազանց խոշոր կամ չափազանց մանր, սովորաբար բարակ ու
ցցւած դէպի առաջ և միշտ աչքի են ընկնում իրենց տարօրինակ
ձևով: Աչքերի ծիածանները պատահում են տարբեր գոյների, բի-
բերը, փոխանակ սովորական բոլորակ ձևի, երբեմն լինում են հորի-
զոնաձև և կամ ուղղաձիգ ինչպէս կատուների բիբերը, կոպերը և
աչքի գնտակները շատ անգամ ենթակա են լինում անսովոր դող-
դոման կամ, ինչպէս ժողովուրդը ասում է, ձիւլձիւլում են: Երեսի
մկանունները, ինչպէս և մարմնի միւս մասերը ենթարկւած են
տարօրինակ ցնցումներին: Ատամները սովորաբար լինում են ծուռ-
ուժուռ և անհարթ. շուտով փշանում են և ցցւում են դէպի առաջ,
աչնպէս որ դուրս են գալիս շրթունքների արանքից: Ներքին ծնոտը
ցուռկի նման ցցւած է լինում աւելի դէպի առաջ քան թէ վերին
ծնոտը, և բերանը փակւած ժամանակ ոչ թէ վերին ատամներն են
ծածկում ներքին ատամների շարքը՝ այլ ընդհակառակը: Շրթունք-
ները լինում են կամ չափազանց բարակ կամ չափազանց հաստ
ինչպէս նեղրներինը. վերին շրթունքը երբեմն բաժանուած է լի-
նում երկու մասի ինչպէս նապաստակի շրթունքը (запчья губа).
բերանը սովորականից աւելի մեծ: Կմախքի վրայ նոյնպէս նկատելի
են զանազան անկանոնութիւններ, անհաւասարաչափութիւններ և
յաճախ ուրիշ ոսկորների ծուռութիւն: Տեսողութիւնը լինում է ան-
կանոն. ամենափոքր հասակից աչքերը սկսում են կարճատես դառ-
նալ և արդէն երրորդ կամ չորրորդ դասարանից հարկաւորութիւն
է զգացւում ակնոցների զործածութեան: Լսողութիւնը նոյնպէս
նւազ է և երբեմն հասնում է խլութեան աստիճանին: Խօսելու ըն-
դունակութիւնը նոյնպէս ենթակա է անկանոնութիւնների. հա-
յելով որ շատ անգամ այդ անհատները օժտւած են լինում հռե-
աորական ընդունակութեամբ, բայց մեծ մասամբ նրանք լինում
են թլւառ և կակազ: Գլխացաւը և մանաւանդ կիսազլխացաւը
(мигрень) սովորական երևոյթներ են ժառանգական ջղախիւնների մէջ:

Առհասարակ նրանց ջղախիւն գրութիւնը վերին աստիճանի
զգայուն և տատանող է: Ամենաչնչին և բնական պատճառները,
օրինակ փոխը, ատամների բռնակը, ամառականը, որոնք առողջ
կազմւածքների մէջ չեն առաջացնում ոչ մի աչքի ընկնող խան-
դարմունք, ժառանգականների մօտ ընդհակառակը միշտ միանում

են զանազան ջղալին ցնցումների, ուշաթափութեան, զառանցանքի և ուրիշ ջղալին և հոգեկան անկանոնությունների հետ: Նրանցից շատերը արդէն ամենափոքր հասակից ենթարկում են ընկնաւորութեան և կամ ցոյց են տալիս անսովոր ձգտում դէպի ոգելից ըմպելիքները և դէպի օնանականութիւն: Մէք դէպք ենք ունեցել տեսնել օնանական մանուկներ սկսած տարիուկիսական հասակից. այդ ախար, որի ջղալին ծաղումը ապացուցւած է բազմաթիւ հետազոտութիւններով, դնալով-գնալով աւելի զարգանում է մանուկի մէջ և աւելի ևս խտնգարում է առանց այն էլ ժառանգականութեամբ խանգարւած ջղալին և հոգեկան համակարգութիւնները: Սեռական զգացմունքը, որը մեծ մասամբ սովորականից վաղ է զարգանում ժառանգականների մէջ, ենթակայ է ամեն տեսակ անկարգութիւնների և զարտուղութիւնների: Չնայելով իրենց վերին աստիճանի վաւաշոտութեան՝ սերհատուողները շատ անգամ զուրկ են լինում սեռական կարողութիւնից և կամ հակառակ էն բաւականութիւն առ իրենց կրքերին ամենաանբնական և կեղտոտ միջոցներով:

Գալով սերհատուողների մտաւոր և հոգեկան կարողութիւններին՝ այստեղ ևս նկատելի են բազմաթիւ առանձնաչատկութիւններ, որոնց շնորհիւ հեշտութեամբ կարելի էր որոշել ժառանգական խանգարմունքներին ենթակայ անհատներին. նրանց թէ մտաւոր և թէ զգայնական շրջանները ազատ չեն ինքնուրոյն և արտասովոր չատկութիւններից: Եթէ նրանցից շատերը ամենաթարմ հասակից ցոյց են տալիս մտաւոր կարողութիւնների կատարեալ բթութիւն, շատերն ևս ընդհակառակը ոչ միայն չեն ցոյց տալիս որ և իցէ պակասութիւն այլ մինչև անգամ աչքի են ընկնում իրենց արտասովոր ընդունակութիւններով. յաճախ գերազանցում են նրանք իրենց աշակերտակից շնկերներին և արժանանում են մրցանակների, պարգևների և մեդալների: Ամենից աւելի զարգացած է լինում նրանց մէջ չիշողութիւնը, որը շատ անգամ առիթ է տալիս շք. ջապատողներին մեծամեծ յոյսեր տաձել նրանց ապագայի մասին, բայց աւելի խորը քննելով դժւար է նկատել, որ փշողութեան այդ անսովոր զարգացումը միշտ տեղի է ունենում ի վնաս լոգիկական կարողութիւնների. նրանց ուղեղը չափազանց հարուստ է ֆանտազիայով, բայց միևնույն ժամանակ աղքատ է

առողջ և լուրջ դատողութեամբ: Դառնալով նշանաւոր ճարտարա-
խօսներ, երբեմն նաեւ նշանաւոր գրողներ, նրանք ընդունակ են վա-
ռել, յափշտակել ամբօխին, ազդել նրա սրտի և զգացմունքի վրայ,
բայց համոզել—երբէք: Միւլենոյն եռանդով նրանք ընկնում են մի
ծայրայեղութիւնից միւս ծայրայեղութեան մէջ, ծայրայեղ ազա-
տամտութիւնից անցնում են ծայրայեղ պահպանողականութեան.
ամեն քայլափոխում սայթաքում և հակասում են իրենք իրենց:
Անընդունակ լինելով լուրջ և հետեւողական աշխատանքի՝ նրանք
անդադար փոխում են իրենց մասնագիտութիւնը, իրենց զբաղմունք-
ների ձեւը և երբէք համբերութիւն չեն ունենում սպասել սկսած
ձեռնարկութեան վախճանին: Ամեն մի չնչին յաջողութիւնից յա-
փրշտակում են և ամեն մի թեթեւ արգելքի առաջ յուսահատ-
ւում և գլուխները վայր են ծռում: Սովորաբար նրանք ստեղծում
են մեծ-մեծ ծրագիրներ, անիրագործելի նպատակներ և չկարողա-
նալով հասնել այդ նպատակներին՝ սկսում են աջ ու ձախ հայհո-
յել, մեղադրել ամենքին՝ բացի իրենցից:

Առհասարակ ես-ը և անձնասիրութիւնը մեծ դեր են կատա-
րում սերհատուղ անհատների կեանքի մէջ: Կարծես զգալով որ
իրենք դատապարտւած են սերնդի սպառման, նրանք իրենց բոլոր
ուշագրութիւնը, բոլոր զգացմունքը կեդրոնացնում են իրենց անձ-
նաւորութեան, իրենց եսի վրայ, որին նրանք կաշտում են այնպէս,
ինչպէս խեղուող մարդը պատահական կուտնին: Նրանց համար
անհասկանալի են ազգականների և մերձաւորների սէրը և, որ աւե-
լին է, փոքր հասակից սկսած նրանք մի առանձին թշնամութիւն
են զգում դէպի իրենց շրջապատողները. իրենց քմահաճութեամբ
և չարութիւններով աշխատում են վիրաւորել նրանց, վշտացնել
նրանց սիրտը: Իրենց խստասրտութիւնը տարածում են նրանք նաեւ
կենդանիների վրայ և միշտ մի առանձին հաճոյքով են նայում
նրանց չարչարանքներին: Չնայելով որ այդ թշուառականները զուրկ
են պարտաճանաչութեան ամենատարրական զգացմունքից դէպի
ընտանիքը, դէպի հասարակութիւնը և դէպի հայրենի երկիրը, բայց
այդ արդելք չէ լինում նրանց ամենաբարձր ոճ գործ ածել այդ
խնդիրների մասին խօսելու ժամանակ: Առանց ամենսփոքր անկեղծ
կարեկցութիւն զգալու դէպի խեղճերը և դէպի թուլերը՝ նրանք չեն

քաշուում անցնել բարեգործական ձեռնարկութիւնների զուխը և կոկորդիլոսի արտասուքներ թափել աղքատների և հալածւածների վիճակի վրայ: Նրանք կարծես աշխատում են փքուն նախադասութիւններով և ճռճուան խօսքերով վարագուրել իրենց հիւանդոտ և ախտաւոր հոգու մոլթ անկիւնները: Սիրոյ և բարեկամութեան ջերմ զգացմունքների բացակայութիւնը ծնում է նրանց մէջ ատելութիւն դէպի կեանքը. նրանք դառնում են մեղամաղձոտ և շատ անգամ վերջ են դնում իրենց կեանքին անձնասպանութեամբ:

Տոգորւած անհաշիւ անբաւականութեամբ դէպի իրենց շրջապատողները և դէպի ժամանակակից հասարակութիւնը՝ նրանք աշխատում են վիրաւորել այդ հասարակութեան զգացմունքները, ոտնակոխ անել նորա ձգտումները, հակառակել նրանց ընդունած օրէնքներին և սովորութիւններին: Եւ որովհետեւ հասարակութիւնը համարեա միշտ ենթարկւած է սնտոխապաշտութեան, մոլորութիւնների, տգիտութեան և կանխակալ կարծիքների, այդ պատճառով նրանք շատ անգամ հանդիսանում են կարապետներ և առաջնորդներ նոր օրէնքների և նոր վարդապետութեան: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս որ ժառանգական ջղախնները և ժառանգական խելագարները միշտ ահագին դեր են կատարել մտքերի մեծամեծ յեղափոխութիւնների գործում: Զուր չի ասում Դարնիէ-Պաթէսը որ ազգերի ազատութեան խնդրում երբեմն մի դիժը աւելի գործ է կատարում քան թէ հազարաւոր խելօքները: Ժառանգականութեան միւսնոյն արմատի վրայ, նայելով հանգամանքներին, մի դէպքում ծնում են Լուծէրներ, միւս դէպքում Լոյոլլաներ, իսկ երկու դէպքում ևս ծայրայեղ ջղախններ և ֆանատիկոսներ:

Բանականութիւնը, զգացմունքները և կամքը կազմում են հոգեկան գործունէութեան գլխաւոր տարրերը: Այդ գործունէութիւնը այն ժամանակ է լինում առողջ, երբոր այդ երեք տարրերը գտնւում են ներդաշնակ և համերաշխ դրութեան մէջ, հաւասարակշռում են մէկը միւսին: Ժառանգականների հոգեկան գործունէութիւնը զուրկ է այդ հաւասարակշռութիւնից, այդ պատճառով նրանք անդադար խաղալիք են դառնում իրենց կամքի և զգացմունքների փոփոխութիւններին: Ամենաչնչին դէպքը, ամենահա-

սարակ երևոյթը խանգարում է նրանց հոգու անդորրութիւնը և դարձնում է նրանց անզուսպ, զիւրազրգիտ, բարկացկոտ և բժախնդիր: Այդ յատկութիւնների շնորհիւ նրանք մեծ մասամբ լինում են անտանելի թէ ընտանեկան կեանքում և թէ հասարակութեան ու բարեկամների շրջանում:

Բացի սրանից նրանք շատ անգամ ենթակայ են լինում զանազան անհիմն և անհեթեթ գաղափարների (*idée fixe*): Այդ գաղափարները նստում են նրանց ուղեղի մէջ ինչպէս պարագիտներ, մեխի նման ցցւում են նրանց գլխում և խանգարում են հոգեկան անդորրութիւնը. նրանցից մի քանիսը անհիմն երկիւղ են զգում, երբոր ընկնում են լայն և դատարկ հրապարակների վրայ. միւսները չեն կարողանում առանց սարսափի անցնել կամուրջի վրայով կամ բարձր շինութիւնների մօտով. ուրիշները անցնելով խանութի կամ բաց բնակարանի մօտից՝ անդիմադրելի ձգտումն են զգում մի բան գողանալու և գրպանները ձգելու (*клевтомания*): Վերջապէս շատ անգամ նրանց գլխի մէջ ծագում և բռն են դնում անհեթեթ հարցեր—ինչ նպատակով, ճիշտեղ է հեթեան սկիզբը, նորա խորհուրդը և նորա վախճանը, և մի շարք ալիպիսի վերացական և անլուծելի խնդիրներ, որոնց պատասխանը վեր է մարդկային իմացականութեան սահմաններից: Դժլար չէ երեակայել հոգեկան այն սարսափելի տանջանքները, որոնց ենթարկւում են նրանք այդ անհեթեթ գաղափարների առաջ: Եւ այդ տանջանքը աւելի ևս սարսափելի է նրանով, որ նրանք շատ անգամ ըմբռնում են իրենց գաղափարների անհեթեթութիւնը, աշխատում են խուսափել, ազատւել այդ տանջող մտքերից. բայց այդ մտքերը ամուր խրաժ լինելով ուղեղի մէջ՝ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հալածում են նրանց ինչպէս անխուսափելի ուրւականներ: Մի քայլ ևս, և նրանք արդէն ոտք են կոխում գժանոցի դռներից դէպի ներս:

Այս է ահա ընդհանուր պատկերը այն Ֆիզիքական, ջղաջին և հոգեկան առանձնաշատկութիւնների, որոնք կազմում են ժառանգական սերհատութեան դրօշմը: Ամեն անգամ երբ այդ նշաններից մեկումէկը կամ մի քանիսը միասին արտայայտւում են ընտանիքի անդամների վրայ, այդ ապացոյց է որ ժառանգական սերհատութեան սերմը արդէն մուտք է գործել այդ ընտանիքի

մէջ: Եւ եթէ աւողջ ու թարմ արիւնի նոր հոսանք չէ գալիս բարեխառնելու այդ օրհասական ոյժի ազդեցութիւնը, այն ժամանակ ընտանիքը արդէն չորրորդ կամ հինգերորդ սերնդում բնաջինջ է լինում կամ, ինչպէս ժողովուրդն է ասում, «օջախը մարում է»: Բայց նախ քան այդ վերջնական կէտին հասնելը նա անցնում է հոգեկան և ջղաջին խանդարմունքներէ բազմատեսակ աստիճաններից՝ սկսած հանճարից մինչև անասնանման ապուշը:

Ե.

Պատմութիւնը տալիս է ժառանգական սերհատութեան բազմաթիւ օրինակներ. ամբողջ ազգեր և ցեղեր զոհ են զնացել այդ անողորմ օրէնքին: Սարսափելի է նորա ազդեցութիւնը մանաւանդ ժողովրդի արտօնաւորած, ազնւական անւանող դասակարգի վրայ: Սպարտացիների թիւը, որոնք կազմում էին Լակոնիայի ազնւականութիւնը, Լիկուրգոսի ժամանակ հասնում էր իննը հազարի. Արեւօտոտելի ժամանակ նրանցից մնացել էին միայն հազար հոգի, իսկ Բոյենոֆոնդի ժամանակ միւ յն քառասուն հոգի: Հռոմի ազնւական տոհմերը այնպիսի արագութեամբ ոչնչանում էին որ տէրութիւնը ստիպւած էր անդադար նոր-նոր ազնւականութիւններ ստեղծել: Նոյնը պատահեց նաև միջնադարեան Ֆէօդալների հետ, նոյնը պատահում է և այսօր եւրոպական բոլոր արիստակրատ ընտանիքների հետ, որոնց թիւը, ինչպէս երևում է վերջին տարիների վիճակագրութիւնից, անդիմադրելի կերպով սպառւում է:

Թագաւորական և իշխանական տոհմերը աւելի ևս ենթակայ են ժառանգական սերհատութեան: Մեծն Կիւրոսի տոհմը վերջացաւ Կամբիստով, որը ենթակայ էր կատաղի խելացնորութեան: Մագդոնական թագաւորների տոհմը սպառւեց Ալեքսանդր Մեծի մահով, որը յայտնի էր իւր արիւնըռուշտ բնաւորութեամբ և ենթակայ էր սեռական կարողութիւնների թուլութեան: Նորա հանճարաւորութիւնը ապացոյց է միայն այն սերտ չարաբերութեան, որը գոնըւում է հանճարի և խելացնորութեան մէջ: Աթուրոց Սելեւկեան հարստութիւնը ներկայացնում է մի ամբողջ շարք մոլիների, անբարոյականների, չանցաւորների և խելացնորների: Եգիպտական Լազիրները յայտնի էին իրենց վավաշտութեամբ, ջղայնութեամբ և

խելագարութեամբ: Հռոմէական կայսերական տոհմը սկսեւ ի ջղային Օգոստոս կայսրով և վերջանում է հայրասպան Ներոնով որը ենթակաջ էր հրեշաւոր անբարոյականութեան և խելացնորութեան: Նորա նախորդներն էին կառաղի և ընկնաւոր Կալիգուլան, որի որկրամոլութիւնը և անբարոյականութիւնը առակի կարգ է անցել, և Կլաւդիոս կայսրը, որը կատարեալ հրէշ էր թէ ֆիզիքապէս և թէ հոգեպէս:

Հաբարուրդեան տոհմի աջն ճիւղը, որը թագաւորում էր Սպանիայում և Անգլիայում՝ բնաջինջ եղաւ տալով մի ահագին շարք խելացնորների, ապուշների և անբարոյականների ու նրանցից Մարիա-Տիւղորը իւր կառաղի բնաւորութեան համար ստացել է պատմութեան մէջ «հիւսիսային քաւթառ» (сѣверная гiena) մականունը. իսկ Փիլիպպոս II ֆանատիկոսը յայտնի է «հարաւային» վագր՝ տիտղոսով: Այդ տոհմի վերջին շառաւիղն էր Կարոլոս II, որը լինելով ապուշ, ընկնաւոր և զուրկ սեռական կորոշութիւնից՝ մեռաւ առանց ժառանգ թողնելու:

Անգլիական զահի վրայ չորս հարիւր տարւայ ընթացքում բարձրանում են վեց հարստութիւններ, որոնք մէկմէկի ետեւից սերհատւում են ենթարկելով ժառանգական հիւանդութիւնների: Լանկէստրեան տոհմը տալիս է ընկնաւոր Հենրիկոս IV-ին, վաժաշտ և անբարոյական Հենրիկոս V-ին և ապուշ ու խելացնոր Հենրիկոս VI-ին: Տիւղորների տոհմից սերւում են Հենրիկոս VIII արինըռուշտ և խստասիրտ թագաւորը, Եղիսաբէթ թագուհին, որը իւր արտասովոր խելքի հետ միասին յայտնի էր իւր անզուսպ բնաւորութեամբ և մեռաւ ինչպէս մելամաղձոտ: Չնայելով որ նա կանացի հիւանդութեան պատճառով ստիպւած էր անպսակ մնալու, բայց նա յայտնի էր իւր տարօրինակ վաժաշտութեամբ. նա առանձին բաւականութիւն էր զգում գրգռել տղամարդիկներին մերկացնելով նրանց առաջ իւր կուրծքը և պորտը: Ստիւյարտների տոհմի մէջ Կարլոս IX-ը յայտնի էր իր բթամտութեամբ և բարոյական զգացմունքների կատարեալ բացակայութեամբ: Յակոբ II-ը ապուշ էր և չափազանց վաժաշտ, նորա յաջորդ Կարոլոս-Էդուարդը աջն-քան ապուշ էր որ չկարողացաւ հասարակ կարգաւ ու գրել սովորել և մեռաւ անժառանգ ինչպէս խելացնոր և անպամալոյժ:

Նոյն երևոյթը նկատուում է նաև Ֆրանսիայի թագաւորական սոհմերի մէջ: Նրանց պատմութիւնը լիքն է ջղայնութեան, խելացնորութեան, ապշութեան, անառակութեան և բարոյական զգացմունքների կատարեալ բացակայութեան անթիւ և անհամար օրինակներով: Այդ օրինակները այնքան յայտնի են որ մենք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել առանձին առանձին անձնաւորութիւնների վերայ:

Նոյն իսկ մեր հայկական աղքատիկ պատմութեան մէջ կարելի է գտնել ժառանգական սերհատութեան օրինակներ: Արշակունեաց հարստութեան ներկայացուցիչների մէջ յայտնի է Տրդատ թագաւորի և նորա ամբողջ ընտանիքի խելացնորութիւնը: Տրդատից առաջ մեր անդրանիկ քրիստոնեայ Աբգար թագաւորը յայտնի է իւր բոլորտութեամբ, որը միշտ միացած է լինում ջղային խանդարմունքների հետ և Աբգարի յաջորդ Սանատրուկը յայտնի է ինչպէս ազգասպան և քարասիրտ անձնաւորութիւն, որը բաւականութիւն էր գտնում հալածելով քրիստոնեաներին: Նորան յաջորդում է մի ուրիշ Արշակունի-Երւանդ Բ-ը, որի ջղայնութիւնը սուսկի կարգն է անցել. նա իւր դժնի հայեացքով կոտորատում էր քարերը: Այնուհետև գալիս է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, որի խելացնորութիւնը ցոյց տալու համար ժողովուրդը պատմում էր որ նա դեերից է ծնւած. «Մարք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և դե փորանակ ետին»: ասում է ժողովրդական ականդութիւնը: Նա մեռաւ խելացնորութեան ժամանակ դահավիժւելով: Մասիս սարի անդունդներից մէկի մէջ:

Արտաւազդով վերջանում է Արշակունիների ճիւղը և նորան յաջորդում է մի ուրիշ ճիւղ, որը նոյնպէս ընդհատուում է ժառանգական սերհատութեամբ: Այդ ճիւղի ներկայացուցիչներից չիշենք միայն Արշակին, որը իւր սեռական կրքերին բաւականութիւն տալու համար չքաշեց սպանել իւր ազգական գնելին և յափշտակել նորա կին Փառանձեմին: Նա մեռաւ Անյո՜շ բերդի մէջ խելացնորութեան ժամանակ ինքնասպանութիւն գործելով: Արշակի յաջորդ Պապ թագաւորը յայտնի է բարոյական զգացմունքների կատարեալ բթութեամբ. «ինքն իգանայր և զայլսն իգացուցանէր» միամտաբար պատմում է նորա մասին Փաւստոս Բիւզանդը: Պապի յաջորդները

Արշակ և Վաղարշակ մեռան անժառանգ՝ թողնելով գահը մի երրորդ Արշակունի ճիւղի, որի թագաւորութիւնը տեւեց միայն երեսուն և հինգ տարի (387—422 թ.): Այդ նոր ճիւղը վերջացաւ Վռամշապուհի որդի Արտաշէսի օրով, որի հոգեկան դրութիւնը արտայայտելու համար Սահակ Պարթևը նմանեցնում էր նորան «ախտացեալ գառան» հետ:

Այդ օրինակները կարծում ենք բաւական են ցոյց տալու համար ժառանգականութեան ոյժը և նորա ահագին նշանակութիւնը ազգերի պատմութեան մէջ: Աւելացնենք և այն որ ժառանգական սերհատութեան նպաստող գլխաւոր պայմաններից մէկը կազմում է արիւնակից ազգականների ամուսնութիւնը իրար հետ: Ինչպէս յայտնի է, իշխանական և թագաւորական ցեղերի մէջ ամուսնութիւնը համարեա միշտ կատարւում է միեւնոյն շրջանում. այդ սովորութիւնը ոչմիայն արգելք է լինում արիւնի թարմանալուն, այլ աւելի ևս սաստկացնում է ժառանգականութեան ոյժը, փոխանցելով ընտանիքի արատները սերնդին՝ միաժամանակ թէ հօր և թէ մօր կողմից: Այդ տեսակէտից խորին բիօլոգիական իմաստ է ստանում արեւելեան եկեղեցիների այն օրէնքը, որը արգելում է ամուսնութիւնը ազգակցութեան մինչև չորրորդ և վեցերորդ աստիճանները: Այդ օրէնքը հիմնաւոր է մանաւանդ այն դէպքում, երբ ամուսնացողների տո՛մի մէջ արդէն մուտք են գործել ժառանգական սերհատութեան նշանները: Սակայն նկատւած է որ այդ ժառանգական սերհատողները դժբաղդաբար միշտ մի առանձին հակումն են ցոյց տալիս դէպի արիւնախառնութիւնը. եգիպտական և հռոմէական սերհատող գահակալները ամուսնանում էին ոչ միայն իրենց մերձաւոր ազգականների, այլ իրենց հարազատ քոյրերի և մինչև անգամ հարազատ մայրերի հետ: Կարծես մի գերբնական ոյժ կամաւ մղում է նրանց մէկ-մէկու զիրկը, ցանկանալով մի կողմից շտապեցնել ախտաւոր սերնդի սպառումը, իսկ միւս կողմից պաշտպանել առողջ անհատներին նրանց վարակիչ ազդեցութիւնից: Այստեղ կատարւում է բնութեան այն մեծ օրէնքը, որը անւանւում է «Բնական ընտրողութիւն» (естественный подборъ) և որի շնորհիւ հին, փտած և ախտաւոր սերունդները ստիպւած են տեղի տալ նոր, առողջ և թարմ ոյժերի առաջ:

Աղբիւրներ.

Крафтъ-Эбингъ—Психіотрія (Թարգմ. դերմաներէնից);
 Эрлицкій—О причинахъ душевныхъ болѣзней; Деже-
 ринъ—Наслѣдственность и болѣзни нервной системы;
 Ломброзо—Геній и помѣшательство (Թարգմ. իտալերէնից).
 Ch. Féré—La famille nevropathique; P. Jacobi—Etude
 sur la sélection dans ses rapports avec l'hérédité chez
 l'homme; Cuiller—Les frontières de la folie; Orshansky—
 Etude sur l'hérédité normal et morbide. Mém. de l'Ac.
 Imp. des sciences de St.Petersbourg t. XLII, № 9.

ՀՐԱԺԵԹՏ

ԳԵՐԵՆԻԿ ԳԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Բաժանման ժամը հասնում է ահա
Ինչպէս բաժակը մահւան թունով լի.
Օ՛հա չէ սպասում, միշտ անգութ է հա,—
Նա մահւան նման երազներ չունի...

Բարեաւ մնաք, զո՛ւք, իմ բարեկամներ
Եւ զո՛ւք վշտերիս միշտ համր վայրեր...

Ձեզ ինչ փոյթ թէ ես հեռու ձեզանից
Պիտ տանջւեմ անխօս, անմուռնչ, զաղանի...

Անվերջ տանջւելիս էլ չէք տեսնիլ ինձ,
Մենակ եւ հեռու իմ հոգին կը լինի...

Վշտերի ժամին յիշեցէք դուք ինձ,—
Եւ ձեր սրտերում իմ հոգին կ'ապրի...

Ո՞վ զիտէ, գուցէ տանջւողի սրտից
Վերջին յոյսերն էլ կորչին հեռանան.

Գուցէ շիրիմը այս վաղ օրերից
Ինձ պատրաստել է իմ սառ. օթւան:

Աղօթքների մէջ յիշեցէք դուք ինձ
Եւ ձեր սրտերում կ'ապրեմ չաւիտեան:

Եթէ ինձ յիշէք՝ ինչպէս չաւիտեան
Կորած ընկերին՝ այդպէս յիշեցէք...

Յիշողութիւնը չի լինիլ ունայն,
Երբ արցունքներով նւիրագործէք...

Երբ դուք լաց լինէք,—օ Էս կ'լինեմ այն.
Արցունքի միջով իմ վիշաղ տեսէք...

ԽՈՇՈՐ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՅԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Պատմութեան վաղեմի շրջաններում մենք գտնում ենք զրեթէ ամենուրեք հասարակութեան լիակատար բաժանումն զանազան աստիճանների, հասարակական դրութիւնների մի բազմատեսակ սանդուղք:

Հին Հռովմում մենք տեսնում ենք պատրիկներ, պլեբէյներ, ասպետներ, ստրուկներ. միջին դարերում՝ ֆէօդալներ, (աւատական), վասալներ, համբարական վարպետներ, քեարգահներ, ճորտեր և իւրաքանչիւր մի դասակարգի մէջ դարձեալ առանձին աստիճանաւորութիւններ:

Փոխադարձ թշնամութիւնը, դասակարգային անհաշտ կռիւները կարմիր գծի նման անցնում են բոլոր անցեալ հասարակութիւնների, հասարակական տարբեր դասակարգերի պատմութեան միջով: Ազատ և ստրուկ, պատրիկ և պլեբէյ, ֆէօդալ և ճորտ, կարճ ասեմք՝ ճնշող և ճնշւած — կանգնած էին մշտական հակառակութեան մէջ, մղում էին միմեանց դէմ անընդհատ, մերթ թափոն, մերթ բացարձակ, հրապարակական կռիւ, մի կռիւ, որ շատ անգամ վերջանում էր կռուող դասակարգերի լիակատար կործանումով:

¹) Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 1.

Ֆէօդալական հասարակութեան անկումից առաջացած ժամանակակից բուրժուական հասարակութիւնը չի ոչնչացրել դասակարգային հակադրութիւնները: Նա միայն առաջ է բերել նոր դասակարգեր, հարստահարման նոր պայմաններ, կռւի նոր ձևեր: Դասակարգային անտագոնիզմը հասարակացել է: Ամբողջ հասարակութիւնը հետզհետէ աւելի և աւելի բաժանւում է երկու թշնամական բանակների, երկու մեծ, միմեանց ուղղակի հակադիր դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի:

Ժամանակակից բուրժուա-կապիտալիստական դասակարգը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ արգասիք երկարատև, աստիճանական զարգացման, արդիւնք հաղորդակցութեան և արդիւնադործութեան մէջ տեղի ունեցած մի ամբողջ շարք յեղաշրջումների:

Նա ինքը կատարեց պատմութեան մէջ վերին աստիճանի յեղափոխիչ դեր: Ձեռք բերելով իւր տիրապետութիւնը, նա քայքայեց բոլոր աւատական (ֆէօդալ), նահապետական յարաբերութիւնները, անխնայ հարւածներ տւեց ֆէօդալական կաշկանդող, բազմատեսակ կապերը և ոչ մի կապ այլ ևս չթողեց մարդկանց մէջ, բացի մերկ շահերից, բացի անգութ ճնադդ վճարից:

—Մարդկային անհատական արժանաւորութիւնները նա դարձրեց փոխանական արժէքի, մոցրեց ազատ մրցում, ազատ առևտուր, հաստատեց բացարձակ, չոր, անախթ հարստահարութիւն:

—Նա զրկեց պատկառանքից գործունէութեան այն բոլոր տեսակները, որոնց վրայ մինչև օրս նայում էին բարեպաշտ երկիրադաժութեամբ. բժիշկ, իրաւաբան, քահանայ, բանաստեղծ և գիտնական—ամենքին դարձրեց նա իր վարձկան բանւորներ:

—Նա լուծեց նահապետական ընտանիքը, պատռեց ընտանեկան յարաբերութիւնների քնքոյշ-զգայական քողը, դարձնելով նրանց մաքուր փողային հաշիւների:

Նա մերկացրեց միջնադարեան ծոյլ անշարժութիւնը և իւր հրաշագործութիւններով ցոյց տւեց, թէ որպիսի հսկայական արդիւնքներ կարող է տալ մարդկային գործունէութիւնը:

Որքան աւելի զարգանում է բուրժուազիան՝ այսինքն կապիտալը, նոյնքան աւելի զարգանում է պրոլետարեատը—ժամանակակից բանւորների այդ գոյքազուրկ դասակարգը:

Ֆարբիկանտի և բանւորի փոխադարձ յարաբերութիւնները մարդկային բնաւորութիւն չեն կրում, այլ զուտ անտեսական: Ֆարբիկանտը պաշտօնաւոր է, բանւորը—աշխատանքային: Միմիայն այդ արտարակցիայի սահմանի մէջն է կապիտալիստը ճանաչում բանւորին, նրա և իւր մէջ ոչ մի ուրիշ յարաբերութիւն չի տեսնում բացի լոկ առձեռն վճարից: Ֆարբիկանտի համար բանւորը գոյութիւն ունի ոչ իբրեւ մարդ, այլ իբրեւ աշխատաւոր ձեռքեր:

Բոլոր նախկին դասակարգերը տիրապետութիւն ձեռք բերելով ձգտել են միշտ ապահովեցնել իրենց նւաճած դիրքը, ենթարկելով ամբողջ հասարակութիւնը իրենց շահադիտական նպատակներին:

Իշխող դասակարգը—բուրժուազիան—աշխատեց իրեն ծառայեցնել հոգեւորականութիւնը և նա օգտուում էր նաեւ Մալթուսի [Թէօրիայով՝ աղքատութիւնը մշտնջենական օրէնք ցոյց տալու համար:

Ֆակտ է, որ նիւթական դրութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի ազգաբնակչական շարժումների վրայ: Որքան ցոյց են տալիս մինչև օրս եղած ապացոյցները, որքան ստատիստիկան է վկայում, ազգաբնակչութեան ամենաարագ աճումը տեղի ունի այնպիսի անկիւններում, ուր ժողովուրդը ամենաաղքատն է:

Գերմանիայի ամենաաղքատ մասերում՝ Ֆրիստեն-գերբիրգէ, Շւարցլադէ, Սիլեզիան և Տուրինգեան լեռներում, ուր ժողովրդի զբաղակարգը սնունդը գետնախնձորն է, —այդ անկիւններում մենք զրուհում ենք ամենախիտ ազգաբնակչութիւնը: Որքան քիչ է բանւորի ռոճիկը, նոյնքան նա աւելի երեխաներ է արտադրում, նոյնքան աւելի մեծ է նրա ընտանիքը: Այդ ապացոյցել են յայտնի Գիրիով և ուրիշ գիտնականներ: Պատճառն այն է, որ ընդհանրապէս աղքատ ժողովրդի մէջ սեռական զարգացումը արեւցողութեան հետ անհատի ամենամեծ միսթարութիւնն է կազմում:

Կապիտալիստ դասակարգը ուղեց իւր օգուտը քաղել նաև դար-
ւինականութիւնից:

Բուրժուա-դարւինականները գիտեն, որ անասնական աշխար-
հում տեղի ունի բնական ընտրողութիւն (sélection naturelle)
գոյութեան կռւի միջոցով, և որ այդ կռիւը աջնտեղ յաւի-
տենական է, անխուսափելի: Այդ միեւնոյնը նրանք վերագրում են և
մարդկային հասարակութեան. նրանք սինդում են, որ գոյութեան
կռիւը ինչպէս ներկայումս, նոյնպէս և ապագայում ճակատա-
գրական անհրաժեշտութեամբ, պէտք է շարունակել մարդկային
կեանքի մէջ. նրանք հաստատում են այդ, առանց հասկանալու, որ
մարդը՝ որպէս բարձրագոյն կազմակերպութեամբ օժտւած մի էակ՝
ընդունակ է ճանաչելու բնութեան օրէնքները, ընդունակ գիտակ-
ցաբար վերաբերելու դէպի այդ օրէնքները, զեկաւարելու և օգ-
տելու նրանից...

Խօսք չկայ, որ ներկայ սեփականատիրական և արդիւնագոր-
ծական պայմաններում գոյութեան կռիւը տեղի ունի նաև մարդ-
կային հասարակութեան մէջ: Հիմք չկայ սակայն եզրափակելու դրա-
նից թէ ճշմանի որ մինչև օրս այսպէս է եղել, այսուհետև ևս նոյնը
կը շարունակել անփոփոխ, յաւիտենականաբար¹⁾:

Այդպէս դատում են բուրժուական իդեօլոգները:

1848 թւականը նշանաւոր էր Գերմանիայի տնտեսական կեանքի
զարգացման պատմութեան մէջ: Բուրժուազիան, որպէս անկախ,

¹⁾ Մենք չենք կարող վերացնել գոյութեան համար կռւի օրէնքը,
ինչպէս կարծել է թուում մեզ լօգւածիս հեղինակը. բայց մենք կարող
ենք այդ կռիւը հասարակական կեանքում միշտ աւելի ու աւելի բարձր
պատւանդանների վրայ դնել, և այդ պատւանդանների բարձրութիւնները
պատմական ալ և ալ շրջաններում ցոյց կը տան թէ ո՞ր շրջանը աւելի
քաղաքակիրթն է եղել: Գոյութեան համար կռիւը վալթենիների մէջ ար-
տալալուում է ալ կերպ և ալ պահանջների համար քան ներկայիս լու-
սաւորեալ աշխարհում, և ապագայումն էլ այդ կողմից չառաջդիմութիւնը
պիտի կապանալ ոչ թէ գոյութեան համար կռւի խոպառ վերացման մէջ
(դա անհնարին է), ալ այդ կռւի աւելի մեծ ազնւացման մէջ:

ինքնուրոյն կուսակցութիւն անցաւ քաղաքական ասպարէզ: Նա փշրեց բոլոր այն կապանքները, որոնք խոչընդոտ էին հանդիսանում արգիւնաբերութեան զարգացման, վերացրեց հաշորդակցութեան, մաքսերի սահմանափակումները, ազատ մրցում հրատարակեց:

«Laissez faire, laissez passer» — մանչեստերեան շկոլայի ջատագովներին ընդօրինակելով, յայտարարեց նոյնը գերմանական բուրժուազիան 1848 թ.: Եւ նա հասաւ իւր փափագներին:

Հարուստ բնութեան այլ և այլ բերքերով, մանաւանդ քարածուխով, երկաթով, պղնձով և այլն՝ Գերմանիան 20—30 տարիների ընթացքում այնպիսի հսկայական առաջադիմութիւն արեց ինդուստրիայի մէջ, որպիսին չէր եղել ոչ մի ուրիշ երկրում, բացի Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներից: Այսօր Գերմանիան արդէն երկրորդ տեղն է բռնում Եւրոպայում իբրեւ արդիւնագործական երկիր և դեռ չաւակնութիւն ունի առաջին տեղը բռնելու:

Ինդուստրիայի այդ սանձարձակ և յանկարծակի զարգացումն էր պատճառը, որ հասարակութեան միջին խաւերը շատ շուտ ժամանակում ծայրացեղ քայքայման հասան: Յուսահատութիւնը պատեց: Միլիոնաւոր մարշիկ թողին կայքն և ինքնուրոյն աշխատանքը, կամ թէ ամեն ինչ վաճառելով, անցան սեփականագուրկների շարքերը: Գերմանական պրոլետարիատը աճեց հսկայական արագութեամբ: Իսկ դրա հետ օր աւուր ձգւեց, խորացաւ վիհը սեփականատէր և սեփականագուրկ դասակարգերի մէջ:

70-ական թւականների նշանաւոր ինդուստրիական կրիզիսը խիստ ծանր ազդեց ժողովրդի վրայ: Ամբողջ գասակարգեր ենթարկւեցին խստաւ կործանելու վտանգին: Տագնապը տիրում էր ամեն տեղ. պէտք էր մի ելք որոնել: Մարդիկ թողեցին գործունէութեան հին եղանակը, սկսեցին նոր պաշտօններ որոնել, որպէս ղի կարողանային մի կերպ քարշ տալ իրանց գոյութիւնը ծանր կրիզիսի միջոցին: Ամեն ոք նա իրեց իրեն մի նոր կոչման, նոր գործունէութեան: Ո՞ր խենդը կը պարտապէր այլ ևս մանր ինքնուրոյն արդիւնագործութեամբ, երբ պատրաստի ապրանքները անասելի չափերով:

լցրել էին բոլոր շուկաները և հէնց այդ առատութեան պատճառով գին չէին դնում: Ո՞ր խելացնորը կը շարունակէր այլ ևս սեփական արհեստը, և ո՞վ կը դիմէր գործարան մի այդպիսի տագնապալից ժամանակ, երբ գործարաններից խումբ-խումբ դուրս էին վռնդում բանւորներին...

Երիտասարդների համար միակ ելքը մնում էր ուսումը: Զգտում էին դէպի այնպիսի պաշտօններ, որոնց կարելի էր ձեռք բերել առանց փարայի օգնութեան և որոնք կարող էին ապահովել ընդմիշտ նրանց ապրուստը: Զափից դուրս շատացան երկաթուղիների, փոստերի ծառայողները, պետական զանազան պաշտօնեաները, գրագիրներ, կոնտորների ծառայողներ և հազար ու մի տեսակ ուրիշ գործակատարներ՝ քիմիկոսներ, տեխնիկներ, ինժեներներ... վերջապէս իրաւաբաններ, բժիշկներ, գրական գործիչներ, արւեստագէտներ, աստուածաբաններ և այլն և այլն և այլն. բազմացան պոլիտեխնիկումները, ռէալական և արւեստագիտական դպրոցները, գիմնազիները: Համալսարանականների թիւը աճեց զարմանալի արագութեամբ:

Գերմանական համալսարաններում ուսանում էին՝

	ս.թ.ա.թ.թ.	ի.թ.ա.թ.	Բէռլին.	Քէլն.թ.	Էնդհեմ.
1851	3095	4061	1827	3046	12,029
1861	4618	2789	2131	3499	12,037
1886	4832	5034	6869	9123	25,838
1889	5849	6304	8886	8255	29,294

Դժուար էր այդքան մասնագէտներին բաւականութիւն տալ: Պետական պաշտօնները, բուրժուաների գրասենեակները հերիք չէին տալիս. իւրիստների, բժիշկների, մինչև իսկ աստուածաբանների պահանջը համեմատաբար քիչ էր հասարակութեան մէջ, իսկ աւարտող մասնագէտները տարեցտարի բազմանում էին: Կարճ միջոցում չափից դուրս աճեց պարապ համալսարանականների թիւը: Այդպիսով ծնունդ առաւ Գերմանիայում աշխատաւոր և անգործ ինտելիգենտների մի ահադին բազմութիւն, որ ներկայ դարու բարբառով կոչւում է «մտաւոր պրոլետարիատ»:

Գերմանիան առաջին երկիրն էր, որ ամենամեծ քանակութեամբ մոտաւոր պրոլետարիատ տւեց: Գերմանիան առաջինն է միւլենոյն ժամանակ, որ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին օրինակ տւեց իւր սեփական պրոլետարիատի լաւագոյն կազմակերպութեան:

(Շարունակելի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Էջմիածնի միաբան
ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆԻ

Ա.

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ. Ա. Մ.—Քննական պատմութիւն Հայոց ըստ նորագոյն պատմական, լեզւաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց։ Մասն Ա. Նախնական ժամանակ։ Հրատ. Թիֆլ. Հրատ. ընկերութեան № 84։ Թիֆլիս տպ. Մ. Նարաձէի և ընկ., 1895 թ. Ը+278 երես, քառաձալ, գինն է 1 ռուբլի։

1. Սրանից ուղիղ 15 տարի առաջ, 1880-ին, Կ. Պոլսում հրատարակեց Ա. Մ. Գարազաշեանի լուրջ և ներհուն աշխատութեան—Քննակ. Հայոց Պատմութեան—Ա մասը ¹⁾։ Հալ բարձր՝ աշխինքն է՝ կրթած հասարակութիւնից,—որովհետև հալերս չունինք ուրիշ բարձր հասարակութիւն,—անհամբերութեամբ սպասած այդ գեղեցիկ աշխատութեան միւս հատորները լոյս չտեսան չստ հեշտ մակարեւելի պատճառներով։ Վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից ի վեր՝ մինչև այսօր թիւրքիւսում աջնայիսի մի բարբարոսական կառավարութիւն է իշխում, որ անհնարին է դարձել նոյն իսկ Հայաստան անունը գործածել առանց քաղաքական ամենապտանգաւոր լանցազոր զաւնալու. օրացույցներից անգամ ջնջում է Վարդանանց անունը, ուստի և պարզ է, որ անկարելի է հալերի անցեալի մասին որ և է աշխատութեան երևան գալը ալդ տէրութեան սահմաններում։

Թիֆլիսի Հրատարակչական ընկերութիւնը լաւ միտք է չղացել՝ ձեռնարկելով վերատիւն և ամբողջութեամբ լոյս ընծալելու Գարազաշեանի մասամբ միալն հրատարակած աշխատութիւնը։

¹⁾ Կ. Պոլիս, տպ. Յովսէփալ Գալաֆեան, 1880 թ.

Այդ ընկերութեան ազդից տեղեկանում ենք, որ Քննական պատմութիւնը բաղկացած է 4 մասից: Ա մասը պարունակում է Հալոց նախնական ժամակը. Բ մասը՝ Արշակունիների հեթանոսութեան ժամանակ. Գ մասը՝ Արշակունիների պատմութիւնը քրիստոնէութեան ժամանակ, մինչև Նրանց բարձումը, և վերջապէս Դ մասը պարունակում է Ե-դ դարի գրական շարժումը և կրօնական պատերազմները:

Այլքի առաջ ունենալով գործի մեծ կարևորութիւնը և գիտական արժանաւորութիւնները՝ չարմար դատեցինք իւրաքանչիւր մասի կամ հատորի համար առանձին խօսել, վերջում դնելով մեր ընդհանուր եզրակացութիւնը:

Առ ալժամ լոյս են տեսել Գարագաշեանի աշխատութեան Ա և Բ հատորները: Ա հատորը նոյնութեամբ արտատպւած է Պոլսի հրատարակութիւնից (1880), ուստի և զարմանալի չէ որ ունի հնացած մասեր: Գիտութիւնը կանգ չէ առնում: Հալագիտութիւնը, արեւելագիտութիւնը և մասնաւորապէս բեկազգրների ուսումը այս վերջին երկու տասնեակ տարիներում ահազին քաջեր են արել առաջադիմութեան: «Յարգելով, ասում են հրատարակիչները, մեծապատիւ հեղինակի ցանկութիւնը՝ ընկերութիւնս ոչ մի փոփոխութիւն չարաւ բնագրի մէջ, ոչ լեզու և ոչ բովանդակութեան կողմից, թողնելով քննադատութեան՝ որոշել գրածքի արժանաւորութիւններն ու թերութիւնները» (Եր. զ.): Ես էլ ընկերութեան և ուրիշների կողմից արած որ և է՝ թէև չաջող՝ փոփոխութեան հակառակ եմ: Այն տեսակ գրողների, ինչպիսին Գարագաշեանն է, զբրւածքը չեն սրբագրում, թէև նոյն իսկ չալտնի վրիպակներ բովանդակէ: Սակաւն լաւ կը լինէր որ ինքը հեղինակը նորից աչքից անյիւսնելով իւր աշխատութեան Ա մասը, համաձայնեցնէր Նրան գիտութեան ընձեռած վերջին տեղեկութեանց և նոր գրւտերի հետ:

Բայց այս բանումն էլ խկապէս ասած, չենք կարող մեղադրել չարգելի հեղինակին, որովհետև հաղիւ թէ Պոլսում պալմանները—գիտութեան հետեւու համար—աւելի չաջող լինին, չհաշւելով կառավարութեան բարբարոսութիւնը, քան թէ մեզանում, ուր վարչական որ և է արգելք չկալ գիտութեամբ զբաղողների համար: Ուսումնական կենդրոններից հեռաւորութիւնը, մատենադարանների պակասութիւնը, գիտութեամբ մասնագիտորէն հետաքրքրողների կատարեալ բացակայութիւնը և այլ նման պայմաններ թէ Պոլսում և թէ մեզանում՝ են և կը մնան դեռ երկար ժամանակ իբրև ջլատիչ և խանգարիչ ուժեր, որոնց դէմ մաքառելը ամեն մարդու և ամեն բնաւորութեան բանը չէ:

2. Կարճ և ամփոփ առաջաբանով (Եր. է-Ը) հեղինակը բացատրում է իւր սկզբունքները. ճշդիւ աղբիւրները, որոնք զուտ ճշմարտութիւնը չունի պատմականը զրոյցից և առասպելից, արհամարհել ազգային պար-

ծենկոտութիւնը: «Անասկար, միանգամայն ծաղրելի է նաև զգւելի պարծենկոտութեամբ պատմութիւնը փծուն գովեստներով փալլուն երևեցուցանել ջանալ: Զիք ինչ որ աչնպէս ճառատացուցանէ զիւցազնական գործոց անգամ բուն չարգը՝ ինչպէս սին (դատարկ) և պարծուկ վերադիրներ, իրք պարտին խօսիլ ի պատմութեան ոչ թէ ներքոյն: Ազգային սնապարծութիւնը շողոքորթողներուն մեծագոյն վնասակարութիւնը սա է, որ կ'ապականեն հասարակաց ուղիղ բանը (=դատողութիւնը), և խուլ գործեն զժողովուրդն ձախի քննադատութեան: Անկարելի է աչ զեղեցիկ մտքերին չհամաձայնիլ: Վաղուց արդէն ժամանակ էր դիտութեան ձեռք բերա՞ արդիւնքները հանրամատչելի ձևով տալ և հաշ զարգացած հասարակութեանը, որ միջոցներ և հնարաւորութիւն չունի մասնադիտական և ցրիւ (թէ հաշ և թէ գլխաւորապէս՝ եւրոպական լեզուներով) հետազոտութեանց և մենագրութիւններին հետեւելու: Մեր պատմութեան ամբողջութիւնը (մինչև Ն-դ դարի վերջը) անցնել քննադատութեան բովից, եղած խուզարկութեանց և զիտական աշխատանքների տրդիւնքները համախմբել, աւելացնելով և իւր սեպհական դիտողութիւնները, երբեմն նաև հանձարեղ մտքերը—հա՛ս Վարազաշեանի գործը:

Այս խօսքերից լետոյ աւելորդ է թւում մեզ Քննական Պատմութեան լաւ կողմերի, առաւելութիւնների վրա՝ երկար կանգ առնել, ապահով լինելով որ ընթերցողը անձամբ կը ծանօթանալ աչդ՝ մեր գրականութեան մէջ հազւագիտ՝ աշխատութեան հետ: Ուստի և մեզ մնում է մատնացոյց լինել աչն կէտերին միաչն, որոնք՝ մեզ թւում է թէ՛ մասամբ հնացած են կամ անճիշդ, կամ որոնց մասին մենք ուրիշ կարծիք ունինք, ուրիշ հաւեցակէտ, կամ նոր տեղեկութիւններ: Հաշաստանի և հալոց պատմութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքևում, կլոր թւով մօտ 3000 տարեալ անցքերի պատմութիւն է, հազար տարի Քրիստոսից առաջ, և երկու հազար տարի Քրիստոսից լետոյ: Վարազաշեանի 4 հատորը աչդ հազարն չըջանի առաջին կիսին են նւիրւած և պարունակում են մօտ 1500 տարեալ պատմութիւն:

3. Նրկու կարճ երես (1-2) հեղինակը նւիրում է իբրև ներածութիւն կամ «մուտք» հալոց պատմութեան բաժանմանը, տրոհելով ամբողջ հալ պատմութիւնը երկու մաս. Նախնական և Պատմական: Նախնական է անւանում սկզբից մինչև Տիգրան մեծը (90 տարի Քրիստ. առաջ), Պատմական՝ Տիգրանից (Բ-դ) մինչև մեր օրերը: Յետոյ թւում է նախնական պատմութեան աղբիւրները. ազգային վէպեր, լոյն պատմիչներ, հրէաների գրքերը, բնեռագրեր:

Այստեղ երկու բան ունինք դիտելու: Տիգրան մեծին զնել իբրև դարազրույ՝ շատ լաջող է. բալց նրանից առաջ էլ եղած տեղեկութիւնները, թէև ցանցառ, հատ ու կտոր, սակաչն պատմական են, ուստի և

նախնականը իւրեւ հակադրութիւն պատմականի անճիշդ ասացում է:

Այդ անճշտութիւնը մանաւանդ աչքի է ընկնում ալփմս՝ 1880 թվից լիտու՝ երբ ալս 15 տարուէ ընթացքում առաջադիմութեան մեծ քալեր կատարւեցան Հայաստանի բնեւագրերի վերծանութեան գործում, նոր արձանադրութիւններ գտնւեցան, եղածների ընթերցածները ճշտւեցան և Նախահաւերի թագաւորների մի ալնպիսի ցանկ ստացանք և ժամանակագրութիւն, որ աւելի ճիշդ են քան՝ օրինակ՝ Տիգրան մեծի Վաշորդներին: Եւ ալ բոլորը առաջնակարգ աղբիւրներից, ալն է՝ Նախահաւերի թագաւորների թողած բուն իսկական արձանագրութիւններից: Եւ ալն ամենը համեմատած ասորեստանեան բնեւագրերից հանւած տեղեկութեանց հետ, որով երկուստեք՝ ասորեստանեանը և Նախահաւերականը՝ իրար լրացնում են և միմեանց հաւաստիութեանը երաշխաւորում:

Ինչո՞ւ հեղինակն էլ ասում է, թէ «ազբիւր անունը տալ թերևս աւելի չարմար էր բնեւագիրներուն, բայց ալս կնճռոտ արձանագրութիւնները կարգաւու եղանակները դեռ ոչ ալ ինչ են, եթէ ոչ հանձարեղ փորձեր հին առեղծուած մը լուծելու» (եր. 2):

Ալփմս դժւար թէ ալս ևս որ և է կասկած կալ Հայաստանի բնեւագրերի ընթերցման վերաբերութեամբ: Նրանք գրւած են միեւնոյն վանկագրերով և գաղափարագրերով, որով գրւած են ասորեստանական արձանագրութիւնները Քրիստոսից 8—9 դար առաջ: Ուստի և դժւարութիւնը ոչ թէ կարդալու, ալ վերծանելու—թարգմանելու մէջն է, քանի որ արձանագրութեանց լեզուն մեզ անծանօթ է: Սակաւն աղ վիշատակարանների ընդհանուր լմաստը (օր. թագաւորների անունները, ազգանունները, քաղաք, երկիր, մարդ, գետ, շինութիւն, աստածութիւն, ալ և ալ առարկաներ, թւերը ևալն) շնորհիւ գաղափարագրերի և որոշիչ նշանների (determinativ) չաճախութեանը մեզ բոլորովին հասկանալի են.¹⁾

¹⁾ Տես և իմ չօղւածը «Ուրարտեան բնեւ. լեզուն» արտատպ. «Արարատ» ամսագրից, 1893, էջմիածին:

²⁾ Մեր երկրի Նախապատմական ժամանակից, քարի, բրոնզի դարից, կան արդէն բաւական մեծ ժողովածուներ Կովկասեան թանգարանում (Թիֆլիս), Պետերբուրգ, մանաւանդ Բերլին և ուրիշ եւրոպ. քաղաքներում: Յատկի են վերջին տարիներս կատարւած Շանտրի և դը-Մորգանի հետախուզութիւնները: Մասնաւորապէս առատ նիւթ տւին Ֆիրխովի Նախաձեռնութեամբ կատարւած դր. Բեքի պեղումները և 1893-ին՝ էմ. Ռիսկերիւնը, Տես Archäologische Forschungen in Armenien, Aus den Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft; Sitzung von 21 Januar 1893, նոյն տեղում, Sitzung von 21 April 1894: Archäologische Thätigkeit im Jahre 1893 in

Ուրեմն և Նախահայերի դարը բոլորովին պատմական է, և ալդ ժամանակամիջոցից մեր ունեցած տեղեկութիւնները՝ թէև միակողմանի, բայց աւելի կապակցեալ և անընդհատ են, քան բուն հայկական առաջին դարերից (սկսած Տիգրան Ա.ից) մեզ հասած կցկտուր պատառիկները:

Այսպիսով ուրեմն Վարազդեանի բաժանումը կարելի է ընդունել միայն ահա պատմաբանի, որ Նախահայերը հասկացւի նախնական պատմականի և ոչ նախապատմականի իմաստով: ²⁾

4. Երկրորդ՝ աւելի կարևոր՝ զիտեղու բանն ալն է, որ Վարազդեանի նախնական (պատմական) ժամանակը մեր կարծիքով անհրաժեշտ է բաժանել երկու բալրովին տարբեր շրջանի. ա, Նախահայերի շրջան, բ, հալերի (բուն, հնդեւրոպացի հալերի) սկզբնական ժամանակ, Նախահայերի անունով պէտք է կոչել ալն շրջանը, որից մնացել են մեզ Հալաստանի բնեռագրութիւնները, ինչեւ բոլորդ դարի առաջին կիսից մինչև 6-րդ դարի վերջին կէսը Քրիստ. առաջ: Այս շրջանում բուն հալերի չիլատակութիւն չկալ և ոչ մի տեղ, և Հալաստանում ապրում էր բարձր քաղաքակրթութեան հասած մի ժողովուրդ (նախահայերը) որի լեզուն ոչ մի ազգակցութիւն չունի հալ լեզւի հետ և չէ հնդեւրոպական: Շատ ուշ պատմութեան մէջ երևան եկող հալերին Նախահայերի հետ նույնացնելու և ոչ մի, գէթ ամենապիտքը, կռան ունինք:

Այսպիսով ուրեմն՝ Հալաստանն ունի իւր պատմութիւնը հալերի պատմութիւնից առաջ և ամենալն հաւանականութեամբ մենք Հալաստանի առաջին բնակիչները չենք նոյն իսկ ալդ երկրի պատմական շրջանում ³⁾:

5. Գննակ. Հալոց Պատմութեան Ա. գլուխը (էջ 3—8) ներառած է հալ ազգի ծագմանը: Հալերը հնդեւրոպացիներ են, ինչպէս լեզուն է ցոյց տալիս: Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց շատ առաջ միայն կապում են նրանք իրենց ծագումը հրէական աւանդութիւնների հետ: Հերոդոտոս և ուրիշ լոյն գրողներ հալերին ցեղակից և համալեզու են համարում փոխազգիներին: 7-րդ դարի վերջերում և 6-րդ սկզբներում խուժում են առաջաւոր Ասիա հնդեւրոպական ցեղեր՝ սկիւթացիներ, կիմմերացիք և ալն, որոնք տալին ու վրալ են անում ամբողջ ալդ աշխարհամասը, կործանում են տէրութիւններ, տեղահան են անում ժողովուրդներ: Ալթմեան գիտնականները, զրեթէ բոլորն էլ, կարծում են որ ալդ դաղթականութեանց հետ

Transkaukasien. Բելքի և Ռեուերի գտածոների վար և նման մի ժողովածու ունինք և էջմիածնում, Գատեան սարկաւազի պեղումներից: Այս բոլոր պեղումների մեծագոյն մասը կատարւել է Գանձակի Նահանգում (Ուտի և Արցախի Հին-Հալաստանի):

¹⁾ Խորենացու պատմութեան մէջ եղած աղօտ ակնարկութիւնները Հալաստանի բնիկների, ալն է՝ Նախահայերի մասին՝ տե՛ս մի տեղ ժողոված եմ «Ուրարա. բնեռագրերի լեզուն» եր. 6-9 ծնթ. 2.

եկան և Հալերը, Հալաստան մտնելով հաւանակոտնաբար արեւմուտքից: Սակաջն Գարագաշեան, չիչելով հանդերձ Ռոլինսոնի, Լընորմանի, Լուի գը-Րոբերի ¹⁾ ալս կէտում միմեանց համաձայն կարծիքները, ալսուամե-նալնիւ տրամադիր է կարծել, որ հալերը շատ աւելի կանուխ, 7-դ դարից շատ և շատ առաջ, ապրում էին Հալաստանում: Իսկ ալս երկրում գտնւած բնեւագրերը համարում է աւելի հին «քուշեան ցեղերէն ննացած», ուրեմն և 9-դ դարից շատ առաջ:

Ուրարտու կամ Արարատ անունը գործ է ածուծ ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ, ինչպէս և Ս. Դրքում Հալաստանի համար, թէ նախահալերի և թէ հալերի ժամանակ: Նախահալերի արձանագրութեանց մէջ ալս անունը չէ հանդիպում ²⁾: Ալսալիսով՝ օրինակ՝ Սենեքերիմի որդիների փախուստը՝ չիչած սուրբ դրքում՝ ընկնում է նախահալերի ժամանակ, մինչդեռ Նրեմիա մարդարէի Արարատեան թագաւորութեան չիչստակութիւնը Կիւրոսի (Տիգրան Ա.ի ժամանակակից) ժամանակ՝ վերաբերում է բուն հալերին: Միևնոյն անանակոչութեամբ շատ անգամ միևնոյն երկրի տարբեր ժողովուրդներ են անանում: Հին անունը չարունակում է տալի և նոր եկած ցեղերին, ինչպէս որ մենք ալսոր էլ չաճախ ֆրանսիացիներին անանում ենք հին գալլերի անունով՝ գաղղիացի, կամ սասունցիները թուրք-օսմանցիներին անանում են ռոմ, ալս է՝ Հոռոմ, ալսինքն չոյն-բիւզանդացի:

Գարագաշեանի համար թէ հալերը և թէ մեր որոշած նախահալեր «հին Արարատեան» թագաւորութիւնն է, հալերէնը «Մեծ Հալոց և բուն Արարատեան ցեղի լեզուն է»:

6. Քննական Պատմութեան Բ գլուխը (եր. 9—23) նւիրւած է Հալաստանի աշխարհագրութեան: Ալս գլխում ստիպւած ենք անել հետեւալ փառաւորութիւնները:

Խոշոր թիւրիմացութիւն է կարծել, թէ Ստորին Կովկասը գտնւում է Կուր գետի և Կովկասեան գոտու միջև: Յալտնի է որ աշխարհադիրները Ստորին կամ Փոքր Կովկաս են անանում Հալկական ընդարձակ

¹⁾ Դր-Րոբերի ջանքերը՝ ցուց տալու համար, որ նախահալերի լեզուն սեմական է, նոյնպէս անչաջող անցան և հետեւողներ չլտան, ինչպէս Մորգմանի փորձերը՝ նոր հալերէնով (գրաբար և աշխարհաբար խոսք) բաշտարելու ալս արձանագրութիւնները:

²⁾ Ճիշդ ալսպէս՝ ինչպէս որ հալերիս համար խորթ են օտար ալսերից մեղ տրւած Արմէն և Արմենիա անունները: Նիկոլսկին նմանութիւն է գտնում Ձախալուի արձանագրութեան մէջ չիչած Ուրտալիսի (տող 5-րդ) երկրի և Ուրնորտու անունների մէջ և նոյնանոյն է: Հալիւ թէ: Տես նրա հրատարակութիւնը Климатическая вагонка Русы I въ Келаны-Кпрлавы (Алучалы) եր. 4. արձանագր. n° XV. (Москва, 1893):

բարձրաւանդակները հիւսիսից եզերող շղթաներին, որոնք ձգւում են Մեծ Կովկասին զուգահեռաբար, արեւմուտքից արեւելք, սկսելով Սև ծովի ափից մինչև Կուրի և Երասխի գետահովիտների խառնուրդը: Ուստի և սխալ է ասել «ի մէջ Կուր գետոյ և Կովկասեան զօտւոյն կը գտնենք լեռանց շղթայ մը, որ Կովկասեան գօտւոյն հետ դրեթէ հաւասար ուղղութեամբ՝ կ'ընթանալ արեւելից արեւմուտս, և է Ստորին Կովկասն հալոց, կամ լեռն Մթին ըստ Խորենացւոյն» (Խորեն. Բ. Ը.):

Խորենացու «Մթին լեռը» կարող է լինել առ առաւելն Ստորին Կովկասի շղթաներից մէկը, բայց ոչ երբէք ամբողջ Ստորին Կովկասը, որ ձգւում է Խիօնի և Կուրի երկարութեամբ, 500 վերստից աւելի, երկու գետերից հարաւ, կրելով զանազան անուններ ¹⁾:

Կովկասից դէպի Ստորին Կովկաս հիւսիսից հարաւ ձգւում է Սուրամի լեռնաշղթան, որ և միացնում է երկու Կովկասները, կամ լաւ եւ՝ բուն Կովկասը Հաջկական բարձրաւանդակների հետ: Աշխարհագրական առմամբ՝ հաջկական բարձրաւանդակների և բուն Կովկասեան շղթայի միջև՝ լեռնալանջերը և դէպի գետահովիտը ցածրացող զառիվայրերը՝ գետահովտի հետ միասին՝ կազմում են Վրաստանը, և աւելի արեւելք՝ Աղւանքը: Իսկ Սուրամի լեռնաշղթայից դէպի արեւմուտք՝ Իմէրէթիան և միւս մանր վրական երկրները:

Նոյն սխալը Ստորին Կովկասի աշխարհագրական դիրքի մասին կրկնւում է և եր. 248:

7. Սխալ է նաև Ստորին Կովկասի մէջ զնել «Ալանաց և Ճորալ» պատմական հոչակաւոր դռները: Երկուսն էլ գտնւում են բուն Կովկասեան շղթայում: «Այս լեռներէն (Ստորին Կովկաս) ասդին անցնել անհնար էր, բայց եթէ մեր պատմութեան մէջ «Կապան» կամ «Գուռն» կոչւած նեղ կիրճերէ, որ-պիսի էին Կապանն Ճորալ՝ Վրաց ձեռքը, և Գուռն Ալանաց կամ Կասպից՝ Աղուանից ձեռքը» (եր. 9):

8. Պէտք է դիտել նաև՝ որ Պահակ կամ Իուռն Ճորալ, ալթայեան Գարբանդը, ոչ թէ վրաց, այլ աղւանից ձեռքն էր: Ընդհանրապէս ալս նշանաւոր կիրճերի մասին Գարազաշեանի ունեցած գաղափարը չփոթ է ²⁾: Այստեղ աւարներ կրճեր է համարում Ալանաց և Ճորալ դռները, տալով մէկը վրացիներին, միւսը աղւաններին, մինչդեռ լեռնոյ նույնացնում է ալգ

¹⁾ Աճարալի լեռներ, Իմերէթեան, Թրիալեթեան (Արջեան), Ծալկալի լեռներ և այլն:

²⁾ Այս Գուռերի անւանակոչութեան մասին կարծիքների մեծ տարբերութիւն կա: Մենք Պատկանեանի հետ Ճորալ գուռը համարում ենք Գարբանդը. տես ռուս. թարգմ. Խորեն. Աշխարհ. եր 38, ծանօթ. 137. (Арм. географ. VII вѣка, Спб. 1877). տես նաև «Պատմ. վրաց», (Վենետ. 1884) երես 14. ծանօթ. 1:

երկուսը ասելով. «Ամուսնի շնորակերտ թուի լինել ամուսնի բերդ ի կրծիս, որ կոչէր Դուռն Ալանաց կամ Կապան ճորայն» (Եր. 247):

9. Պէտք է աւելացնել նաև այն, որ շնորակերտը ոչ մի դէպքում չէ կարող գտնուել Կովկասեան լեռնաշղթայի պահակների մէջ, կամ միւսի մօտ ¹⁾, այլ գտնուում էր առանց երկբալութեան Կուրից հարաւ (աջ ափին), վրաց, հաւոց և աղւանից սահմանամիջում, Թ Ֆ Փ լ ի ս ի և Գ ա ն ձ ա կ ի մ ի ջ ն:

Այս գրածքի ծրագրից զուրս է մենագրական բնաւորութիւն ունեցող ապացոյցներ բերել մեր այս կամ այն աստութեանը վկայող: Շնորակերտի համար բաւական է լինել Դւինի «մղոնաչափութեան» ցանկի վկայութիւնը, որ գնում է շնորակերտը Տփղիսի և Պարտուի միջև: Տըփղիսից մինչև շնորակերտ՝ 70 մղոն, շնորակերտից (կամ Հոնարակերտ) մինչև Պարտու (ալթուսան Բարդա) 100 մղոն (մղոնը հազար քալը) ²⁾:

10. Նոյնպէս թիւրիմացութիւն է կարծել, թէ Խորենացու «սպիտակափառ» սարը Արագածն է (Եր. 10): Ճիշդ կերպով խօսելով՝ հաւոց լեռներից միայն և միմիայն Մեծ Մասիսն է, որ չաւերժական ձիւներով ծածկւած է, և ամառը՝ երբ շրջապատի բոլոր գաղաթները մերկանում են ձնից՝ նա մնում է սպիտակափառ: Միւս գագաթները 10—12 հազար ոտնաչափ բարձրութեամբ, ինչպէս նաև Արագածը (13,436 ոտ.) բոլորովին լերկանում են ամառը, տեղ-տեղ միայն իրենց հիւսիսային լանջերի խոռոչն երում պահելով ձիւնի դանգաւածներ:

Վերջապէս Խորենացու հատւածն էլ շատ պարզ է և առանց որ և է խրթնաբանութեան: Թիւրիմացութիւնը կարող է ծագել միմիայն երկրի տեղագրութեանը անծանօթ լինելուց: Խորենացին իրեն միայն չատուկ վարպետ գրչով նկարագրելով արարատեան դաշտը՝ որոշում է երկու լեռն՝ Հիւսիսային (==Արագածը) և Հարաւային (==Մասիսը):—«Ի թիկունս Հիւսիսոց լերինն, որ անուանեցաւ Արագած» իսկ ահա թէ ինչպէս է

¹⁾ Այդ պահակներն են ալթուսան Դարիալի անցքը Վրաստանում, և Դարբանդը՝ Աղւանքում:

²⁾ «Վասն գիտութեան մղոնաչափաց» փոքրիկ և շատ հետաքրքրական գրութիւնը, որ առնելով Դւինն իբրև կեդրոն՝ տալիս է զանազան ուղղութեամբ նշանաւոր քաղաքների հեռաւորութիւնը մղոններով՝ հրատարակւած է սխալաշատ Աղուէսագրքերում, Խորենի. Աշխարհագրութեանը անմիջապէս կից (1683 և 1698 թւերին), այլ և մեծ մասամբ առաջ է բերւած Ալիշանի Այրարատում, մի երկու անգամ ընդհատութեամբ (Եր. 413): Գրութեան թւականը ամենայն հաւանականութեամբ արաբական առաջին արշաւանքներից չետու է, բայց չամենայն դէպս չէ ուշ փրկչական 971 թւականից, որովհետև գտնուեց ալթուսան ալթութիւն գրւած մի երկաթագիր ձեռագրում (Էջմիածնի հնագոյն ձեռագիրը, թուղթ): Պատրաստել եմ նոր հրատարակութիւն: Շնորակերտի մասին տե՛ս և Խորեն, Բ, Ը:

նկարագրում Հ ա ր աւ ա չ ի ն լեառը. «Այլ Հարաւալին արեգակնաճեմ լեառն՝ սպլտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ ի վերկրէ բուսեալ, երեք-օրէիւ՝ որպէս ասաց ոմն ի մերոց ¹⁾ քաջագօտու առն չրջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր ի չեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արգարն լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լերանց» (Ա, Ժբ.):

Այս նկարագրութիւնը ամենալաջող կերպով համապատասխանելով Մասիսին՝ բնաւ չէ լարմարում Արագածին, որ մի լաճանիտ, փռւաժ սար է, գրեթէ առանց գագաթի, որի փոխարէն ընդարձակ սարահարթ մարգագետիններ, և բուն դագաթի տեղը հազիւ մի քանի հերձօտած ժաղեր, որոնք հեռուից աւելի նման են քարակարկառի և ամառը չատ չտով լերկանում են ձնից: Թիւրիմացութիւնը ծագում է վերի նկարագրութեան անմիջապէս կից պարբերութիւնից, ուր փշուր է Արագածը: Այդ պարբերութեան մի քանի բառերի վրա լաւ ուշադրութիւն չեն դարձրել, որով միայն կարելի էր ըմբռնել ուղիղ իմաստը:—«Յալամ խորութեան դաշտի (==Արարատեան դաշտում) բնակեալ Արմենակ, չինէ զմասն ինչ ի հ իււս ի ս ու կ ո ղ մ ա ն է դ ա շ ա ի ն (ուշադրութիւն), և զոմն լերինն ի նոն կողմանէ (==ալսինքն դաշտի հիւսիսային կողմում և ոչ հարաւում) և զլեառնն (==ի նոն կողմանէ) անուանէ չիւր անուն Արագած, և զկալուածսն՝ Ոտն Արագածու» (Ա, Ժբ.): Ակնհերի է, որ այս պարբերութեան մէջ խօսքը Հարաւալին լերան մասին չէ: Խոյ հարաւալին սպլտակափառ լեառը է Մեծ Մասիսը, վեհափառ գծագրութեամբ, անմասն գեղեցկութեամբ, 16916 ոտնաչափ բարձր ծովի մակերևութից և չաւերժական ձիւներով ծածկւած:

11. Աւելի մեծ թիւրիմացութիւն է, մեծ իւր հետեանքներով, նույնացնել Կորդուք, Խաղտիք, լոյների Քաղզէացիք և նոր Քուրդ անունները (եր. 11, 14, 70 կալին):

Թէ վերջինները, ալն է՝ քուրդերը, հին կորդուացիների սերունդն են, և իբրեւ արիացիներ, մօտիկ ազգական են մարերին և պարսերին՝ դրա դէմ ոչինչ չունինք ասելու. բայց ալ է Հալաստանի Խաղզ'երի (Խաղտիքի բնակիչ) և բոլորովին ալ քաղզէացիների խնդիրը: Յոջները մեր Խաղտեաց բնակիչների և Բաբելոնի քաղզէացիների համար նոյն անունն են գործածել, որից և ահագին թիւրիմացութիւն, որ հազիւ վերջերս նկատւեց: Քաղզէացիները սեմականներ են և ոչինչ ընդհանուր չունին ոչ լեզուով և ոչ ցեղակցութեամբ Հալաստանի խաղզերի հետ, որոնց հանդիպեց Քսենոփոն Կորդուաց աշխարհից Հալաստան մտնելիս, և մասնաւորապէս

¹⁾ Յալսնի չէ թէ այս «ոմն ի մերոցը» որ հալ գրողն է, որին ակնարկում է Խորենացին. գոնէ մինչև այժմս ինձ չէ լաջողեւել այդ իմանալ կամ գտնել:

Արարինից հիւսիս մեր աշխարհագիրների խաղտիքում, Գիտութեան մէջ մեծ չփոթութեան տեղիք էր տւել ալլ երկու բալորովին տարբեր ցեղերի անունների պատահական նմանութիւնը և զանազան վարկածների առիթ դարձել: Մինչև արօր էլ սովորական է ամենաւուրջ արեւելագէտների գրածքներում հանդիպել հիւսիսի քաղղէացիներին (1?): Կան և ենթադրութիւններ թէ ինչպէս իբր թէ հիւսիսից հարաւ կամ հակադարձաբար գաղթել են ալլ ենթադրեալ քաղղէացիները, ալն է՝ խաղերը մեր խաղտիքի բնակիչները: ¹⁾

Առաջին անգամ պերմանացի գիտնականները ուշադրութիւն դարձրին հալի. բեռնադրութեանց մէջ շատ լաճախ փշւած խաղի գլխաւոր աստուածութեան և խաղղիք անան նմանութեան վրա: Յետոյ նորից ուշադրութիւն դարձեց Քսենոփոնի Հալաւտանում տեսած խաղղերի վրա: Այժմ արդէն մի ամբողջ վարդապետութիւն կալ, որով բեռնագրերի խաղղին՝ ալլ խաղ ժողովրդեան մեծ աստուածութիւնն է, միանգամաճ և վիպանունը, ինչպէս որ Ասորը Ասորեստանցիների աստուածն է և վիպանունը, հաւանականաբար Հալլը՝ Հալերինը: Այս վարդապետութեամբ որոշում է նախահայերի աղգութիւնը: Նախահայերը խաղղեր էին, որոնց լեզուն, սեպագիր արձանագրութեանց մէջ մեզ հասած՝ ինչպէս ասացինք, ոչ սեմական է և ոչ հնդկարոպական ²⁾:

Ուրեմն ոչինչ ընդհանուր չկալ ալս խաղղերի և սեմական քաղղէացիների միջև ³⁾:

Քսենոփոնը խաղղերին հանդիպեց նախահայերի թագաւորութիւնը կործանելուց մերձաւորապէս երկու դար չնոյ, և նրանք (նախահայեր—խաղղերը) դեռ չէին ձուլած իրենց չրճապատող հալերի հետ: Գովում է նրանց քաջութիւնը և աղատութեան սէրը (առաջ բերած մասսորքնս. պատմ. եր. 71):

Հալ և բիւզանդացի զրոգները շատ տեղեկութիւններ են մեզ հա-

¹⁾ Ալս խնդրի մասին տես Լեմանի և Բիւքի բազմաթիւ խօսածները, մասնաւորապէս «Ein neuer Herrscher von Chaldia եր. 83, ծան. 1. ուր ցոյց է տրւած ալս խնդրի վերաբերեալ բոլոր մատենագրութիւնը: Տես և Carl Niebuhr: Geschichte des Ebräischen Zeitalters (գերմ. թարգ.) Berlin, 1884. Bd. I, § 44.

²⁾ Հաւանականագար պատկանում է կովկասեան լեզուների խմբին. տես մեր ենթադրութիւնը ուսէյարէնի մասին «Ուրարտ. արձ. լեզուն»:

³⁾ Տես ալս մասին նաև Լեմանի մի ուրիշ գրածքում. Das vorarmenische Reich von Van: Deutsche Rundschau 1894, դեկտ. եր. 417. Ալս խօսածի մի թարգմանութիւնը, խոշոր սխալներով, լոյս տեսաւ և «Արձագանքում», ուր թարգմանիչը, ճիշտ հակառակ Լեմանի վարդապետութեան, խաղղերին անւանում է քաղղէացի: Պէտք է գործածել բնագիրը, թիւրիմացութեան մէջ չընկնելու համար:

դորդել խալտիքի մասին: Այդ տեղեկութիւնները առանձին խնամքով հաւաքեցին Լեւոն և Բեկը, որով խնդիրն աւելի լուսաբանեց: Բայց աշուտամենաշիւ մնում էր անորոշ, թէ ալդ երկիրը, որ կրում է խալտիք անունը, ունէր իսկապէս մի ինքնուրոյն ժողովուրդ, սեպհական լեզուով, տարբեր շրջապատի ազգերից: Մի անսպասելի լուս ձգեց աշխարհի վրայ Անդրէասի ժամանակագրութիւնը, որի հնագոյն օրինակը¹⁾ Ախալցխայի Կարապետ արքեպիսկոպոսի գրքերից՝ բաղդի բերամար անդառնալով: ²⁾ Այս ժամանակագրութեան մէջ չիշուում են խալտիք ոչ միայն իբրև առանձին աշխարհ, այլ իբրև առանձին ազգ և իբրև առանձին—սեպհական լեզու ունեցող ազգ, տարբեր հաւոյց, վրաց, եգեթացիների լեզուներից: Դեհնք երկու փոքր հատած ալդ կարևոր չիշատակարանից: Յափեթից սերած ազգերի թւում դնում է. «Մարք, Ադուանք, Լփինք, Ադանք, Ամադոնք, ձիդք, Մասիութք, Հալք, Վիրք, Եգեթացիք (Մինգրէներ), խալտիք, Գամիրք և այլն»:

Ինքնուրոյն լեզու ունեցող ազգերի թւում դնում է. «Ալազք, որոց ընտրին ի միմեանց լեզուք՝ են ալսոքիկ. Եբրայեցիք, Ասորեստանեալք, Քաղդէացիք, Պարսք, Մարք... Կասք, Ադուանք... Գամիրք, Հալք, Եգեթացիք, Վիրք, Սկիւթացիք, Կողքեցիք, խալտիք, Բոսպորացիք և այլն»:

Անդրէասից մեծ քաղաժքներ ունին լիտագալ պատմիչները, Մովսէս Կաղանկատուացին, Սամուէլ Անեցին և ուրիշները: Ոչ գրական ազգերիւններից ժողոված տեղեկութեանց համեմատ կալ և ալժմս մի փոքրիկ մնացորդ ժողովրդի՝ խալտ կոչւած, Բալքերդի կողմերը: Դրանք բոշաների նման մի առանձին ցեղ են, արտաքուստ մահմետական, իբրև թէ ունին իրենց առանձին բարբառը և պարապում են գլխաւորապէս մուրապկանութեամբ, հմայութեամբ, փալ բանալով, բաղդ գուշակելով: Տեղեկանում եմ նոյնպէս, որ ալդ խալտ բառը, իբրև անարգական անուն,

¹⁾ Կարծեմ և միակը. վեներտիկցիները պէտք է ալս օրինակի պատճէնն ունենան:

²⁾ Այդ նշանաւոր ձեռագրի մասին (որի մէջ ի թիւս ալլոց գտնւում է և Անդրէասի ժամանակագրութիւնը) և նրա չիշատակարանը տես Յ. Տաշեանի Մանր ուսումնասիրութիւնք եր. 201, 202, ալ և լատելածում իմ զիտողութիւնը, որով որոշւում է ձեռագրի բուն թւականը (971 թ.): Վեներտիկցիք, Զարբանալեան, Սարգիսեան, լաճախ ակնարկում են ալդ «Խորենացու և Աղբէրեան» ժամանակագրութեանը: Յամենալն դէպս, ալն ձեռով ինչ ձեռով որ հասել է մեզ՝ ալդ ժամանակագրութիւնը չէ կարող լինել 641 թւից առաջ, որովհետեւ բիւղանդական կաթիւրների ցանկը վերջանում է Հերակլով, — «Ներակլիս ամս Լ» — ոչ էլ կարող է ուշ լինել 971 թւից, որ է, ըստ իմ որոշման, ձեռագրի զրչութեան թւականը: Ալդ ձեռագրից պատրաստել եմ շատ հատածներ հրատարակութեան համար, սպասելով պատեհ առթիւ և հնարաւ որութեան:

ինչպէս բոշալ, մինչև ալժմա էլ գործածական է Տրապիզոնում ¹⁾։

Այսպէս երկար կանգնեցանք խաղիւնների վրայ, աչքի առաջ ունե նալով այս խնդրի առագ կարեորութիւնը Հայաստանի նախնական պատմութեան՝ նրա նորութիւնը մեր զարգացած դասի մեծամասնութեան համար։

Աստուամենախիւ թերևս դեռ վաղաժամ է նախահալերին առանց ալ և ալլութեան անւանել խաղ, և նրանց երկիրը—Խաղիւ, ինչպէս ալ անում են գերմանացի գիտուն բարեկամներս, սակաւն արդէն անպալման անձիշդ պէտք է համարել՝ խաղերին, որ խաղտիքի բնակիչներին (հաւանականաբար նախահալերին) ըստ վաղեմի և անհիմն սովորութեան նույնացել քաղղէացիների հետ ²⁾։

12. Քննական Պատմութեան այս Բ. գլխում, ինչպէս և չետու, շատ անգամ նորից լեղեղում են նոյն չփոթ կարծիքները հին Արարատեան թագաւորութեան մասին, որ հեղինակի կարծիքով հակական էր. նմանապէս՝ անձիշդ և հնացած տեղեկութիւններ Հայաստանի բնեւագրութեանց վերաբերութեամբ։ Սխալ պէտք է համարել շատ անգամ կրկնւած այն կարծիքը, որ իբր Վանեան բնեւագրերը աւելի հին են քան Ասորեստանի կամ Բաբելոնի սեպագրերը. (եր. 16, 21, 23 և ալն ³⁾։

Գարագաչանի ասորեստանեան արձանագրութիւններից առաջ բերած հատւածներն էլ կարօտ են սրբագրութեան նոր գիւտերի և ընթերցւածների համեմատ, բաւց դրանցով զբաղելը մեզ շատ հեռուն կը տանէր։

13. Գ. գլուխը (եր. 23—87) նւիրւած է նախնական շրջանի ժա-

¹⁾ Այս բոլոր տեղեկութիւնները աչքի առաջ կ'ունենալ Ֆիրխովի նախաձեռնութեամբ պատրաստուող գերմանական գիտական արշաւախումբը որի նպատակն է մասնաւորապէս Հայաստանի բնեւագրերի բաղմակողմանի նոր ուսումնասիրութիւնը։ Տրապիզոնի զարգացած հալերը մեծ ծառայութիւն արած կը լինէին գիտութեանը եթէ ճշտէին այս իմ ձեռք բերած տեղեկութիւնները. և եթէ կան իսկապէս խալտեր, նմուշներ ուղարկէին ինձ դրանց բարբառից։ Այս մասին ամեն մի տեղեկութիւն, որչափ և աննշան լինի, կ'ընդունուի մեծ շնորհակալութեամբ և հաղորդողի անունով կը տեղեկագրուի գիտնական աշխարհին։

²⁾ Տես և „Chaldäische No va“ Aus den Verhand. der Berlin. Anthropol. Gesellschaft, Sitz. vom 22 April, 1893.

— Հալ լեզուն առանց չփոթելու պահել է քաղղէական (և քաղղեալ) և խաղտիք բառերը, ինչպէս և պէտք էր սպասել։ Միայն շատ ուշ է սկսում ալ չփոթութիւնը թարգմանութեանց մէջ։

Հետաքրքրական են այս տեսութեան համար «խաղտալեզու», «խաղտալուր» (վատ ընթերցւած՝ «խախտալուր») բառերը։ Տես Հալկ. բառգիրք։

³⁾ Այս սխալ կարծիքին էր և Ք. Պատկանեան, երբ իւր վերջին տարիները սկսեց մեծ աշխուժով հետեւել բնեւագիտութեան։ Տես Вавск. надписи.

մանակակից ազգերի պատմութեանը ասորեստանցիներին, մար և պարսիկներին, մակեդոնացիներին:

Մենք լիովին հաւատում ենք պ. Գ.ի բռնած ընթացքին,—մեթոդին, որով նախապէս դնում է ժամանակակից տիրող ազգերի համառօտ պատմութիւնը, չետոյ միայն հաջերէնը: Այս ձևով թէև փոքր ինչ ճապարում է պատմածքը, սակայն ընթերցողը հնարաւորութիւն է ունենում լաւ ըմբռնելու կարողացածը, հայերի պատմութեան կախեալ, երկրորդական դրութիւնը, և իրերի իսկական վիճակի մասին աւելի ճիշդ գաղափար է ստանում:

Սակայն մեր առաջարկածի համեմատ նախնական ժամանակը բաժանելով երկու որոշ շրջանի՝ նախահայերի և հայերի՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ ասորեստանցիները ժամանակակից են նախահայերին, ուստի և աչս շրջանում ինչ որ ասուում է Արարատեան թագաւորութեան մասին ³⁾ պէտք է հասկանալ նախահայերի վերաբերութեամբ: Իսկ բուն հայերը, հնդեւրոպացի հայերը, երևան են գալիս պատմութեան ասպարիզում պարսերի և մարերի հետ միաժամանակ:

Գարեհ Աշտասպեանի օրով Արմենեան դառնում է պարսից նահանգ. ուստի և Գարագաշ աղտեղ է դնում իւր «Արարատեան թագաւորութեան» վախճանը: Մինչդեռ բուն արարատեան—նախահայերի թագաւորութիւնը արդէն վաղուց կործանւած էր հայերի արշաւանքներով, և Տիգրան առաջինի թագաւորութիւնը բուն հայկական թագաւորութիւն էր: Աղէքսանդր Մակեդոնացու չաջորդների ժամանակ, երբ զօրանում են Հռովմէացիք, հայերն անցնում են Հռովմէացոց կողմը ընդդէմ սելեկեանների: Արտաքսիան (Արտաշէս) և Ջարիադրիս (Ջարեհ) թագաւորում են Հալատանի զանազան մասերում: Այս Արտաշէսի ցեղից Տիգրան մեծը (Բ) ոչ միայն միացնում է բաժանւած երկրները իւր գահիսոնի տակ, այլ դառնում է հալ մեծագոյն աշխարհակալը: Այս թագաւորութիւնը հիմնւում է Արշակունիների հարստութիւնը, որ պ. Գարագաշեան համարում է բուն հալ հարստութիւն և ոչ պարթեական, ինչպէս պնդում է Խորենացին, կամ լաւ ևս՝ նրա աղբիւրը:

(Նարունակելի)

³⁾ Օրինակ՝ ինչպէս վիշիւրնք արդէն, Սենեքերիմ հալատացան որդիների փախուստը Հալատում:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԳՍՑՈՒՄԸ

(Յօդած չորրորդ)

Մի քաղաքական խնդրի ծանրակշիռ լինելը ունենում է այս հետևանքը, որ նա երկար ժամանակ մնում է քաղաքական հորիզոնի վրայ, և ժամանակի ընթացքում ոչ թէ կորցնում է իւր հեռաքրքրութիւնը, այլ դեռ աւելի ևս բորբոքում է հասարակաց կարծիքը և վերջինը իրան հետ բեւեռած է պահում: Ներկայ դէպքում ծանրակշիռ քաղաքական խնդիրը ոչ միայն Սասունի կոտորածն է, այլ և այն դիրքը որ բռնեց Անգլիան հայկական խնդրում՝ Սասունի կոտորածի պատճառով: Առանց Անգլիայի բուռն միջամտութեան՝ Սասունի կոտորածը չէր ստեղծիլ այն քաղաքական խնդիրը, որը արդէն շատ մօտեցել է արեւելեան խնդիր դառնալու վախճանին: Իսկ արեւելեան խնդիրը, որը առաջ բերեց Ղրիմի պատերազմը՝ Պարիզի դաշնադրութեան վախճանով 1856-ին, ռուս-տաճկական պատերազմը՝ Բերլինի դաշնադրութեան վախճանով, 1878-ին, այդ արեւելեան կոչող խնդիրը՝ համաեւրոպական խնդիր է. նա կայանում է մի կողմից նորանում, թէ ինչպէս բաժանել քաղաքակրթութեան պահանջներին բաւարարութիւն չաւող Թիւրքիան այնպէս, որ այդ բաժանումից մի կամ միւս մեծ պետութիւնը կամ ամենւին չօգուի կամ չօգուի միակողմանի կերպով, և միւս կողմից, ինչպէս վարել այդ նոյն Թիւրքիայի հետ, որ սա՛ ստիպւած լինի բարենորոգումներ մտցնել երկրի կառավարութեան մէջ դոնէ քրիստոնեայ նահանգներում՝ այդ երկրի բաժանումը եթէ ոչ իսպառ աւելորդ դարձնելու, գոնէ այն յետաձգելու համար: Հայկական խնդիրը կարողացել է արդէն հասունացնել այդ վերջին

գրութիւնը, որի անբաւարար լուծումը անխուսափելի կերպով առաջ կը բերի արեւելեան մի նոր պատերազմ. որովհետեւ անհնարին է երեւակայել որ Անգլիան, գործակից ունենալով Ռուսիան և Ֆրանսիան, նոյն իսկ ներկայ մինիստրական փոփոխութիւններէն յետոյ ¹⁾, կարողանայ ետ կանգնել իւր այդ քայլերէն, որովհետեւ այլապէս նա ստիպւած պիտի լինի առանց ձայն հանելու թոյլ տալ Տաճկա-Հայաստանի գրաւումը Ռուսիայից, և այն ժամանակ ոչ միայն Տաճկա-Հայաստանի, այլ և Սև ծովի այն ամբողջ ափի գրաւումը, որը զուգահեռական է Տաճկա-Հայկական նահանգներին, և որի վրայ են Տրապիզոնի, Կերասունի, Սամսունի և նոյն իսկ Սինոպի նաւահանգիստները, ուրեմն ռուսական ծովափնեայ սահմանից շուրջ հինգհարիւր վերստ տարածութիւն: Իսկ այն ժամանակ թէ Սև Ծովն է երկուերրորդականով դառնում ռուսական, և թէ մեծապէս փոխւում է Ռուսիայի օգտին սորա քաղաքական ազդեցութիւնը ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում և անուղղակի կերպով թէ Կ. Պոլսի վրայ և թէ Միջերկրական ծովի վրայ: Սև-ծովը, այդպիսով դառնալով գրեթէ մի ներքին ռուսական ծով՝ ոյժի զօրութեամբ այլ ևս չի կարելի լինիլ փակել Դարդանեղւոյ, և Միջերկրական ծովի վրայ ռուսական ազդեցութիւնը կը դառնայ արդէն ահա ազդելու չափ զօրաւոր: Իսկ դորա հետ արդէն կապւած են համաշխարհային շահեր:

Սասունի կոտորածը եկաւ բարձրագոյ վիայելու Թիւրքիայի կառավարութեան կատարեալ անկայունութիւնը այն նահանգներում, որոնց մասին այն հարցը թէ ում ձեռքին են նոքա լինելու, այնքան մեծ քաղաքական կարեւորութիւն ունին մասնաւորապէս Անգլիայի համար:

Սև ահա յատկապէս այդ նոյն Անգլիայումն է, ուր հայկական խնդիրը սնուցեց հասարակական կարծիքի զրգմամբ, հասարակաց կարծիք, որը անկարող էր անգլիական քաղաքական շահերը հաշտեցնել Թրքական անհնարին կառավարութեան անլուր յանցագոր-

¹⁾ Մինչդեռ մենք գրում ենք այս տաղիւրը, հեռագիրը 12/25 լոնիս հաղորդեց թէ լորդ Ռոզբերիի (լիբերալ) մինիստրութիւնը հրաժարական տւեց և որ նոր մինիստրութիւն կազմելը թագուհին չաճնարարեց պաշտօնողական լորդ Սոլսբերիին:

ծութիւնների և ընդհանրապէս անպիտան, վատ, տմարդի, հակամարդկային ու բացարձակապէս հակաքրիստոնէական ներքին քաղաքականութեան հետ, որ Թիւրքիան երևան հանեց Սասունի կոտորածի առիթով, ցոյց տալով մահմեդականութեան և բռնակալութեան միացած ոյժերի շնորհքները...

Ամեն անգամ մեր տեսութեան շարունակութիւնը ձեռնարկելիս՝ մենք կարևոր ենք համարել առանձին շեշտել այն հանգամանքի վրայ, որ հայկական խնդրի հետաքրքրականութիւնը վաղանցուկ չեղաւ և որ ամսէամիս նա աւելի ու աւելի մեծ ուժգնութիւն ստացաւ, մանաւանդ և յատկապէս Անդլիայում: Այդ նոյնը մենք պիտի վկայենք նաև այս վերջին երկու ամիսների մասին. որքան և հարուստ էին մեր ընթերցողներին ներկայացնելիք դէպքերը մեր անցեալ (մարտ-ապրիլի) տեսութեան համար, աւելի ևս հարուստ են նիւթերը յաջորդ երկու ամիսների տեսութեան համար, որի մէջ պիտի գցենք դէպքեր մասամբ նաև նախորդ ամիսներից, որոնց մասին յիշատակութիւնը մեր վերջին յօդաւորի մէջ չկարողացաւ տեղ գտնել: Այս շրջանի վերջը, որպէս արդիւնք Սասունի կոտորածով յառաջացած քաղաքական միջամտութեան, եղաւ երեք մեծ պետութիւնների՝ Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի՝ Կ. Պոլսի ներկայացուցիչների մշակած ծրագիրը, որ հաղորդեց սուլթանին և նորա կառավարութեանը՝ նոր տոմարով մայիսի 11-ին (հին տոմարով ապրիլի 29-ին): Ղորա ենթադրական բովանդակութեանը մենք ծանօթացրինք մեր ընթերցողներին մեր անցեալ ամսաց («Մուրճ» № 5) ժամանակակից տեսութեան մէջ, իսկ այժմ լիակատար թարգմանութեամբ մեր ընթերցողները կը գտնեն «Մուրճ»-ի ներկայ համարում:

Ծրագիրը այնպէս, ինչպէս նա ներկայացուցեց տաճկական կառավարութեանը նոր տոմարով մայիսի 11-ին—սուլթանը չընդունեց, գտնելով նորա մէջ կէտեր, որոնք շօշափում են սուլթանի բացարձակ իրաւունքներին: Երեք պետութիւնները համաձայնեցին վերաքննել ծրագրի այդ կէտերը. և ներկայ բուպէին դործը այդ տեղումն է:

Ծրագիրը չի տալիս ինքնավարութիւն ծաճկա-Հայաստանին, այլ ձգտում է վարչական և դատաստանական ռեֆորմներ մտցնելու: Պարզ եզրակացութիւն, որ անգլիական ազգի և կոտա-

վարութեան հսկայական ջանքերը կարողացան գործը հասցնել միայն որոշ ռեֆորմներ մտցնելու պահանջին մի այնպիսի երկրում, ուր ռեֆորմները առհասարակ չեն յաջողւում, քանի որ նա պէտք է կատարւի սուլթանի կառավարութեան ձեռքով. Եւրոպայի հաւանութիւն տալու պայմանը բարձրագոյն կոմիսար և նահանգապետներ նշանակելու միջոցին՝ մենք գտնում ենք անիրական, նոյն իսկ եթէ սուլթանը համաձայնի այդ պայմանին. այդ մասին խօսքը կը լինի իւր տեղում, և արդէն իսկ մեր կարծիքը այդ մասին մասամբ յայտնել ենք ամսագրիս մայիսի համարում: Մեզ մնում է դեռ շարունակել թերթիս էջերում այն գործողութիւնները պատկերացնել, որոնցով վառ պահեց հասարակական կարծիքը հայկական խնդրի վերաբերմամբ և որոնք խնդիրը հասցրին ռեֆորմների ներկայացրած ծրագրին: Հասարակաց կարծիքը այս վերջին երկու ամիսներում, բացի ռեֆորմների ծրագրի խնդրից՝ շարունակեց յուզւել Տաճկա-Հայաստանից համնող նորանոր լուրերով թիւրք կառավարութեան գործողութիւնների մասին մի կողմից և երկրի ու ազգաբնակչութեան կեցողութեան մասին՝ միւս կողմից. Սասունի կոտորածի մասին աւելի ևս մեծ լոյս սփռեց. աւելի լիովին տեղեկութիւններ ստացեցին Քննիչ Յանձնաժողովի գործունէութեան մասին, որը ներկայումս արդէն վերջացած կարելի է համարել. Անգլիայում, որպէս նաև Ամերիկայում շարունակեցին միտինգները, որոնցից ամենագլխաւորի մասին—Սէն Ջէմս Հալլի միտինգը—մասամբ յայտնի է արդէն մեր ընթերցողներին. հրատարակեցին նշանաւոր թղթակցութիւններ Տաճկա-Հայաստանից, հրատարակեցին յիշատակագիրներ, գրքեր, բրոշիւրներ և այլն. զբաղեց խնդրով անգլիական պարլամէնտը, որպէս և առաջ. արտայայտեցին իրանց կարծիքները անգլիական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները. Անգլիայում կազմակերպւեց հանգանակութեան գործ՝ հայ թշւառ կանանց օգնելու համար. և այլն և այլն:

Այս ամենը մի յայտնի կարգով ներկայացնելու համար, մենք այդ նիւթերը կ'ամփոփենք առանձին գլուխներում, մեր սովորութեան համաձայն: Աւելի մեծ յարմարութեան համար, այն առարկաները, որոնք իրար առնչակից են՝ կը զսասւորենք իրար մօտ, ընդհանուր վերնագիրների ներքոյ:

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Շաքիր փաշայի նախագիծը հայերին բնաջինջ անելու: Ներսէս եպ. Խարախանեանի նշանաւոր զեկուցադիրը:

Կոտորածի վկաների ցուցմունքներ: Ռութլի էֆէնդին. Ղշման աղա քիւրդ իշխանի ցուցմունքները: Հայի ոգին վկայութիւնների մէջ: Վկայութիւններ Թաւոնի, Աւագի, Ռեհանի, Սասունի վեց գիւղերի պատգամաւորութեան պատմածը: Ինչ հայեր ուրացել են կոտորածը: Սուրբ Կարապետի վանքի միաբանութիւնը:

Թիւրք կառավարութեան վարմունքը վկաների նկատմամբ: Սալի աղա և Թալիբ էֆէնդի կաշառող պաշտօնեաները: Աւագի դէպքը: Աղփիքի գիւղացոց դէպքը: Քիւրդ իշխանները և սպաները իբր վկաներ: Թալիբ էֆ. և շնորհակալութեան հանրագրեր: Բանտարկութիւնները: Տանջանքներ բանտերում: Այդ հարցը անգլիական պարլամէնտում: Կտուց անապատի միաբանութեան զեկուցադրից քաղածներ բանտերի վերաբերեալ: Համբարձում Բոյաճեան—Մուրադի վկայութիւնը:

Դեռ ևս ապրիլի ամսի 1-ին, Լոնդոն Դէյլի Տեխերաֆին Կարսի վրայով հեռագիր տրեց Մուշից, որի մէջ ասւած էր. «Հայ, քիւրդ և թիւրք վկաների ցուցումների հետեանքը այլ ևս ծածկել անկարելի է. տպաւորութիւնը մեծ է, և հէնց որ եղանակը մեղմանայ, Քննիչ Յանձնաժողովը կ'երթայ Սասուն, աչքի անցնելու աւերած գիւղերն ու փոսերը, որոնք ամեն կենդանի վկաներից ճարտար կը պատկերացնեն թէ ինչ անասելի ոճիրներ է գործել թիւրք զօրք Սասունում»:

Եւ ապա՝

«Այլ ևս անհնարին է ոչ ուրանալ կոտորածը, ոչ էլ հաստատել թէ դորա հեղինակը քրդերն են եղել, որոնք թէև անզուրկ և արիւննախանձ մարդիկ են, բայց և այնպէս հաճոյք չեն զգում իրանց զոհերի չարարանքը խաղաղով երկարել: Վկաները լիովին հաստատեցին, թէ քիւրդերը շատանում էին հայերի գլուխը թռցնելով ու նոցա գոյքը կողոպտելով, և երբեմն հրաժարւում մորթել կանանց ու մանկանց, երբեմն էլ փրկում մի քանի մարդ»:

Արդէն նկարագրւած գաղանութիւնները կատարել են կանոնաւոր գնդերի ձեռքով, որոնց շատ անգամ սպաները սւինների ծայրով մղելիս են եղել դէպի առաջ: Այդ սպաները փորձում են արդարանալ վերեւից եկած հրամանով, և դեռ միակ անորոշ խնդիրն այժմ այս է, թէ ումից էր եկած հրամանը: Անյարմար է դեռ անւանել այն երկու բարձր սպաներին, որոնցից մէկն արդէն շատ խառ համբաւ է ստացել. այժմ նոքա, իմ զիտցածին նայելով, պատրաստուում են մէկ մէկու վրայ զցել յանցանքը, և հաւանական է, որ ոչ մէկն էլ իւր ազատ կամքով գործ տեսած չլինի. հիմք կար կարծելու, թէ օգոստոս ամսին ստացւած մի կարեւոր հեռագիր, որ կարող էր լիովին պարզել խնդիրը, անհետացել է. սակայն որովհետեւ նորա գոյութիւնը շատերին յայտնի էր, ուստի դուցէ դեռ կարելի լինի նորա բովանդակութիւնն ստուգել ու հաստատել:

Սասունի կոտորածի քննութիւնը լուսաւոր աշխարհի առաջ պարզեց մի դիւական նախագիծ, որ կազմած է եղել տաճիկ կառավարութիւնը: Այդ նախագծի հանգամանքները այն աստիճանի հրէշաւոր են, որ մի առժամանակ երկրորդ գծի վրայ է թողնում նոյն իսկ Սասունի կոտորածը, որովհետեւ այդ կոտորածը կազմում է եղել դեռ միմիայն տեսարաններից մէկը մի ահւելի պատմական դրամայի, որի առաջին գործողութիւնը կատարւած է եղել դեռ դորանից առաջ, իսկ վերջին գործողութիւնները պիտի կատարէին ամենամօտ ապագայում: Ահա սարսափելի ճշմարտութիւնը:

Սասունի կոտորածը հայերին բնաջինջ անելու մոքով մշակւած մի լայն ծրագրի միայն մի մասն էր: Բազմաթիւ վկաների ցուցմունքներին նայելով, ոչ մի կասկած չէ կարող լինել այդ կէտի մոտին, որ սակայն կարծես թէ արգելւած էր նւիրականներին քննելու: Մի չորս տարի առաջ օսմանեան պետութիւնը պաշտպանելու նպատակով Շաքիր փաշայի մշակած ծրագիրն երկու պայման էր բովանդակում—առաջին՝ կազմել համիդիէ կոչւած մի անկանոն քիւրդական հեծելազօր, որի սլոշաօնը պիտի լինէր պաշտպանել արեւելեան սահմանի նահանգները, երկրորդ՝ հեռացնել այդ սահմանամերձ նահանգներից բոլոր քրիստոնեաներին: Այս երկու միջոցն էլ մէկը միւսին յարնչական են: Եւ այդ ժամանակից ի վեր դոքա սկսան գործ դրւել կենդրոնական վարչութեան զիտութեամբ և

հաւանութեամբ, և այն հետեանքը առաջ բերին որ Ալաշկերտի նահանգն իրօք մաքրւեց հայերից, որոնք, կառավարութեան միջոցով մի քանի անգամ իրանց տներից ու գիւղերից վռնուելով դէպի Ռուսաստան քշւեցին: Այս րուպէիս հարեան Ռուսաստանը պատսպարել է որքան յայտնի է 17.000 տարագիր, վռնուած հէնց այդ եղանակով և այդ զիտաւորութեամբ: Միևնոյն կերպով վարեցան և ուրիշ նահանգների հայերի հետ, և դերագոյն ատեաններն ու պաշտօնները ոչ միայն զլացան հատուցումն տալ նոցա, այլ և պատժեցին զանգատաւորներին իբրև քրէական յանցաւորների, և Կ. Պոլսի կենտրոնական վարչութիւնը միշտ խուլ մնաց հեռագրով իրան ուղղւած բազմաթիւ բողոքների դէմ:

Այս զիւական ծրագրի հանգամանքները և Սասունի կոտորածի ծագման իսկական պատճառները բացանողը, ինչպէս երևում է եղած է Մուշի առաջնորդ Ներսէս Խարախանեանը, որը, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, զլխաւոր հեղինակն է եղած մի նշանաւոր զեկուցագրի, ուղարկած Երզրումի բրիտանական փոխ-հիւպատոսին: Թէ ինչ յայտնութիւններ կան արւած նորանում, այդ կարելի է զուշակել Դէյլի Տելեգրաֆի գործակալի ուղարկած 12-դ պոստային նամակից ¹⁾, որը իւր ամբողջ ընդարձակութեամբ տեղ

¹⁾ Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակցութիւնները, որպէս և եւրոպական պլթերթերի կարեւոր լօղւածները և հեռագիրները մեր տեղական հաւ մամուլի մէջ արդէն թարգմանւած գտնելով, մենք, որպէս և չափենք ենք «Մուրճ» № 1-ում, օգտուում ենք այդ թարգմանութիւններից ենթարկելով նոցա մեր լօղւածների ծրագրին, չաճախ միևնոյն թղթակցութեան զանազան մասերը զետեղելով մեր լօղւածների զանազան էջերում, նալած թէ որքան նոքա կապ ունեն մեր առաջադրած խնդիրների հետ: Թէև մենք, եղած թարգմանութիւններից օգտուելու համար մտադրւած չենք եղել գերադասութիւն տալ թերթերից մէկին՝ միւսի վրալ, բալց բարոյական պարտք ենք համարում չափենելու, որ մանաւանդ ինչ վերաբերում է Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակցութիւններին, որոնց վիճակեց առանձին դեր կատարել հալական խնդրում և որոնք, բնականօրէն, ամենից շատ նիւթ պիտի տալին նաև մեր սիստեմական լօղւածներին, զոքա ամենից շատ լիակատարութեամբ թարգմանւած գտանք «Արձագանք»-ի մէջ: Ակնարկւած 12-երորդ նամակի թարգմանութիւնը տես այդ թերթի № 59 և 60:

կը գտնէ մեր «Նիւթերի» մէջ, իսկ այստեղ թող տեղ գտնէ միայն նորա հակիրճ բովանդակութիւնը, որ մենք ամփոփւած ենք գրտնում թղթակցի ապրիլի մէկից ուղարկած հեռագրի մէջ: Ակնարկւած դիւական ծրագրի հեղինակը Շաքիր-փաշան է, այն Շաքիր-փաշան, որին Սուլթանը այժմ, որպէս տեղեկանում ենք այս տողերը գրելու ժամանակ, կամենում է իբր թէ եւրոպացոց առաջարկած ռեֆորմների ծրագիրը իրագործելու համար՝ նշանակել ընդհանուր նահանգապետ Տաճկա-Հայաստանում! Ինչ դիւական հեղինութիւն ամբողջ եւրոպայի վրայ! Սակայն անցնենք: Վերը յիշած հեռագրով՝ հաստատւում է որ հէնց այդ քաղաքականութիւնն էր որ գործ դրւեց նաև Սասունում, ուր ժողովուրդն ապրում էր տուր և առի սկզբունքով իւր աւատական տէրերի, այն է հաստատաբնակ քիւրդերի հետ, և այս պատճառով պաշտպանութիւն էին գտնում պետութիւնից թափառական քիւրդերի դէմ: Բայց վերոյիշեալ երկմասն ծրագիրն ընդունելուց յետոյ՝ թիւրք պաշտօնեաներն սկսան զրգռել նստակեաց քիւրդերին, որ նոքա կողոպտեն, գրգռեն, սպանեն հայերին, և ոչ միայն չէին սանձում թափառական քիւրդերին, այլ դեռ խրախուսում էին Սասունի ներսերը մտնելու: Երբ որ 1893 թ. Տալուրիկի զիւղացիք փախուստի տւին այդ շրջմովի քիւրդերին, քիւրդ իշխանները Բիթլիս հրաւիրեցին խորհրդի համար, որի հետեւանքն այն եղաւ որ քիւրդերը, 1894 թ. միասին հաւաքւելով, Սասունի դէմ գնացին և սկսան մի կռիւ, որի մէջ կանոնաւոր թիւրք զինքերը նախ ծպտեալ, իսկ յետոյ բացայայտ կերպով օգնեցին նոցա, և այդ կռիւն արդէն յայտնի կոտորածով վերջացաւ: Քիւրդերից շատերը, որոնք հրաժարւել էին Սասունի դէմ արշաւել, բանտարկեցին, ոմանք էլ, որոնք նախճիրներից առաջ էին բռնւած, արձակեցին այն պայմանով, որ կը մասնակցեն պատերազմին: Այդ քիւրդ իշխաններից մէկն էր Հուսէյին փաշան, որին արձակել էին Կ. Պոլսից, ինչպէս որ պատմել է նոյն իսկ նորա մարդկանցից մէկը՝ մի հայդերանլի քիւրդ զինուոր: Բացի այդ՝ զիւղացիք կանխաւ լսել էին այդ յոռի դիտաւորութեան մասին իրանց աւատական տէր քիւրդերից, որոնք շատ անգամ օգնել են նոցա: Հաստատ է այժմ, որ զիւղացիք երկու անգամ բռնել են քիւրդ Մահմուդ շէյխին բարձրաստիճան թիւրքերի գրած նամակները,

որոնցով յորդորում էին նորան ոտքի հանել քիւրդ ցեղերը հայերին բնաջինջ անելու համար:

Այս ֆակտերը, ասում է թղթակիցը, որ միայն օրինակի համար եմ առաջ բերում, բաւական հիմք են տալիս կարծելու, թէ վերոյիշեալ չար միտքն չղացողը և մասամբ իրագործողը ոչ թէ մի անպատասխանատու պաշտօնակատար էր, այլ նոյն ինքն Օսմանեան կառավարութիւնը:

Վերին աստիճանի ցանկալի է, որ այժմ Բիթլիսի բանտում նստած Մուշի առաջնորդ Նեբսէս Խարախանեանը Մուշ կանչի և նւիրակների հարցաքննութեանն ենթարկւի: Նա է գլխաւոր հեղինակը Բրիտանեան փոխ հիւպատոսին ուղարկած այն նշանաւոր զեկուցագրի, որի ընդարձակ պատճէնն ես ձեզ արդէն հասցրել եմ և որ շատ առատ լոյս է սփռում այս նախադիտուած կոտորածի ծագման և նպատակի վրայ: Շատ փափագելի է, որ Կոմմիսիան լսէ և մի ուրիշ մարդու ցուցմունք. դա է Մուրադ էֆէնդի անունով յայտնի դոկտոր Համբարձում Բոյաջեանը, որ այժմ նստած է Բիթլիսի բանտում՝ մահւան վճռի ենթարկւած: Եթէ Կոմմիսիան շուտով նորան չկանչէ, այդ վճիռն անշուշտ գործ կը դրւի: Նա լաւ է ճանաչում Սասունը, որովհետեւ եղած է այնտեղ 1892 թ. մինչև 1894 թ.՝ ապրելով գիւղացոց շրջանում:

Այլ եզրակացութեան չի կարելի դալ, երբ մենք կը ծանօթանանք մի քանի վկաների պատմածների հետ, որ և առաջ ենք բերում այստեղ:

Ահա յայտնի եղած վկաների ցուցմունքները:

Դէյլի Տելեգրաֆի մի այլ երկար հեռագրից, թւագրած Մուշ մարտի 26 և ուղարկւած Կարսի վրայով, բերում ենք հետևեալ կտորը.

«Մի ուրիշ շատ հետաքրքրելի դէպք էլ լսեցի, որ չարաշուք սոււր է ձգում թուրք պաշտօնեաների գաղաճութեան վրայ Անցեալ աշնան սկզբին, Բիթլիսի վիլայէթի Մոդեկանի գաւառապետ Ռութդի էֆէնդին մարդ է ուղարկում Տարնո անունով քիւրդ իշխանի մօտ, որ Սուլդի որդին է, և չպատնում նրան՝ «Այս զինւորներով Բիթլիս եմ ուղարկում գաւառիս մեծատուն հայերին: Շուտով հաւաքիր մի քանի քիւրդ, հաշկական շորեր հագցուր նոցա: Յարձակիր զնաջողների վրայ՝ այս ինչ տեղում և կոտորիր հայերին»: Քիւրդը հրաժարւում է այդ հրամանը կատարել, որովհետեւ հալի աղ ու հաց է կերած եղել:

Հետեւեալ վկայութիւնը, որ գալիս է մի քրդական նշանաւոր պետ Ղշման աղայի բերանից, իսկ որ նշանաւոր պիտի համարել, թէև նորա յետովայ խոստովանութիւնները եկան հակառակելու այդ առաջին վկայութեանը. իւր սկզբի վկայութիւնը նա արել է ինքնաբերաբար, Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակցին, բռնտում եղած միջոցին Թղթակցութիւնը թւագրած է Մուշ, ապրիլի 2 և հեռագրւած է Կարսի վրայով: Ղիշման աղան այդտեղ պատմում է թէ ինչպէս նա՝ Տալուրիկի 14 գիւղերի աւատական պետը՝ դարնանը 1894 թ. հրաման ստացաւ հայերին կոտորելու և թէ ինչ դիրք բռնեց նա Սասունի կոտորածի ժամանակ: Ղիշման աղան՝ Ղարզանլի կոչւած քիւրդերի պետն է, որը, ասում է թղթակիցը, անւանի է իբրև ամենաքաջը բոլոր քիւրդերից և սակայն ոչ արիւնըռուշտ է, ոչ էլ անգութ: Նա այդ պատմութիւնն արել է, խնդրելով Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակցին՝ հրատարակել այն և իւր ձայնը հասցնել եւրոպացոց: Այդ պատմութիւնը այսպէս է հեռագրել յիշեալ Թերթի նշանաւոր թղթակիցը.

Անցեալ տարւաչ դարնան, Մուշի թիւրք պաշտօնեաները մարդ են ուղարկում Ղիշմանի մօտ չափոնելու նրան, թէ հաշ խռովարարները շփոթութիւն են գցում Տալուրիկի ժողովրդի մէջ, և թէ կենդրոնական վարչութիւնը լուսով է, որ նա, իբրև Տալուրիկի տասնուչորս գիւղերի աւատական պետ, կը բռնէ աղմկիչներին և դատարանի ձեռքը կը մատնէ: Այդ ամբողջ գաւառի կաֆիւրի կոչւած հարկ ստացող քիւրդ իշխանը, որ լաւ չարարելութիւններ ունէր հայերի հետ, լծարութիւն է տալիս և Հարթք գիւղը գնալով՝ իջնում է ամբողջ Տալուրիկի աւագ Գասպար աղայի տանը: Մի քանի օր հիւր է մնում Գասպարի մօտ և ապա ասում նրան. «Թիւրք պաշտօնեաները պնդում են, թէ դուք աչտեղ վրդովիչներ ունիք, որոնք ձեզ մօտ են պատսպարւած և մտադիր են աղմկել ժողովրդեան խկոն և եթ վախտեցէք նոցա, և ամեն բան կը դրստուի»: Սակայն Գասպարն և գիւղացիք հերքում են որ և է աղմկարարի ներկայութիւնը: Այդ լսելով Ղիշմանը մեկնում է գիւղից և զեկուցում տալիս իշխանութեան, թէ գիւղացիք օրինապահ են և հաւատարիմ: Այդպիսի զեկուցման համար պաշտօնեաները մեղադրում են նրան, թէ նա ինքն էլ դաւակից է խառնակիչներին, և սպառնում: Այդ բանից չհտոյ նա քաշւում է իւր գիւղը Մովսատի վրայ, ուր և մնում է մինչև կոտորածի սկիզբը: Այդ միջոցին նա, միայն քիւրդական պետերի հետ գնում է Մերգեմուղանի գօրքի բանակը: Երբ որ քիւրդերին հրաման են տալիս՝ գնալ և կոտորել Սասունի գիւղերը, Ղիշմանն ասում է. «Ես Տալուրիկի գիւղերի տէրն եմ և ոչ ոքի

թող չեմ տալ ասպատակել դոցա: Նոյնն ասում է Շաքիր աղան՝ իրան ենթակալ Ղասորու, Կորթեր և Արծաիկ գիւղերի մասին: Եւ Ղիշմանն իրօք հովանաւորում է Տաւրորիկը մինչև այն րոպէն, երբ Անդոկ փախածները կոտորւում են և կալսերական գնդերը բռնութեամբ տիրանում են ամբողջ գաւառին: Ղիշման աղան տեսնելով որ ոչինչ չէ կարող անել սուլթանի զինորդների դէմ, հեռացնում է գիւղացոյց տաւարն ու իրաները իւր Ծովասարի գիւղը և ինքն էլ աչնտեղ քաշւում, տանելով իւր հետ երեք հարիւր հալ:

Տաւրորիկն աչրելուց և բնակիչներին սրի մատնելուց չետոյ՝ թիւրք սպաները լսում են թէ Ղիշմանը պատսպարել է մի քանի հարիւր հալ, որոնք, նոցա ասելով, պիտի կոտորւէին միւսների նման: Եւ հրամայում են նորան չետ ուղարկել ալդ հալերին: Քիւրդ իշխանը, վախենալով կառավարութեան դէմ գնալ, վերադարձնում է հալերի կէս թիւը, իսկ մնացածներին պահում է Ծովասարում:

Նրբ կուլի աղմուկը հանդարտւում է, դաւաճաններից ոմանք մատնում են իշխանութեան, թէ Ղիշմանը չի արձակել բոլոր փախստական հալերին: զորա համար նա խկոյն ձեռքակալւում է և ձգւում Սուլի բանտը, ուր և նստած է մինչև այժմ շղթալակապ: Աղտեղ նորա հետ շատ վատ են վրում, և նա փափաղում է ասել ինձ, թէ արդէն իւր բանտարկւիլն բաւական ապացոյց է, որ կալսերական թիւրք գնդերն են արիւնհեղութեան և սարսափների լանցաւորը: Նա շատ փափաղում է որ նորան վկայ կանչեն Կոմմիսիայի առջև և որ ներկայները մի բան անեն իւր չարչարանքին որ և է վախճան տալու համար: Նա արդէն հնար գտաւ հասցնելու ներակներին մի աղերսագիր, ուր առաջ է բերում իմ արած պատմութիւնը և ամբատտանում է Զիլանլի Մահմուդ չէլիսին, որ սրբազան պատերազմ է քարոզել հալերի դէմ Բիթլիսի նահանգապետ (Պահսիմ փաշայի) պատուէրով:

Ղիշմանը չի ուրանում որ քիւրդերն ընդհանրապէս կատարեցին ասպատակելու և կողոպտելու հրամանը. սակաւն պնդում է, թէ նոքա չեն կոտորել անպաշտպան մարդկանց: «Ես ինքս էլ, աւելացնում է նա, շատ աւար եմ չափշտակել հալերից, բայց պատրաստ եմ վերադարձնել: Սակաւն արդարութիւն չէ թիւրքերի կողմից, որ նոքա բանտարկել են ինձ ու չարչարում հալ փախստականներին հովանաւորելու համար, այն հալերին, որոնց անձամբ ձանաչելով կամեցել եմ վրկել թէ թիւրքերի և թէ քիւրդերի սրից»:

Մենք ասացինք որ Ղիշման աղան յետոյ հակառակ ցուցումներ արաւ յօգուտ տաճիկ կառավարութեան. նա այդ արաւ այն չարչարանքների ազդեցութեան ներքոյ, որ նա կրեց բանտում:

Այդ մասին Դէյլի ՏեղեգրաՔի թղթակիցը հեռագրեց ապրիլի 20-ին Կարսի վրայով հետևեալը.

Ղիշման անունով քիւրդ իշխանը, որի ինձ ուշ հասած զեկուցումն ես անցեալ չարաթ հեռագրել էի ձեզ, վերջապէս բերեց Մուշ և քննութեան ենթարկեց Կոմիտասի առջև: Զարմանալին այս է, որ նա կանչուել է իբրև թիւրք վկայ, և բանտում կրած չարչարանքի ազդեցութիւնն աչն աստիճան մեծ է եղել, որ նա այժմ թիւրք կառավարութեան նպաստաւոր ցուցմունք տաւ չարաչար հակասելով հանրածանօթ ֆակտերին: Սակաչն նրա տաժ պատասխանները եւրոպական նւիրակների առաջարկած հարցումներին աչնքան պատեպատ և իրար ժխտող էին, որ իւր բոլոր վկայութեան վարկը կոտրեցին: Յառաջ եկան և մի քանի ուրիշ քիւրդեր, ուղարկած Սալի աղայի և Թալիբ էֆէնդիի ձեռքով, — թիւրքերի դատին ուժ տուող ցուցմունք անելու համար. բայց հարց ու փորձի ժամանակ, որ արին մանաւանդ բրիտանական և ռուսաց նւիրակները, բացառաւ կերպով երեսց որ այդ քիւրդերի վկայութիւնը ծալրէ ի ծալր շինծու է ¹⁾:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է արդէն, որ թուրքերը ուրանում էին որ և է կոտորած: Թիւրք կառավարութեան և պաշտօնեաների այդ ընթացքը յարատեւեց մինչև վերջ: Ի՞նչ կը լինէր հայոց դատը եթէ թրքական քննիչ յանձնաժողովի մէջ ներկայ չլինէին եւրոպական երեք պետութիւնների ներկայացուցիչները? Հայ վկաներին, որոնք թիւրք կառավարութեան աննպաստ ցուցումներ կ'անէին — անկասկած ամենքին կը խեղդէին, առանց որ նոցա մասին տեղեկութիւն հասնէր Եւրոպային: Իսկ քիւրդ և թիւրք վկաները կամ խսպաւ կը լռէին և կամ անամօթաբար կը ստէին, ինչպէս որ մեծ մասամբ արեցին Սոսկալի վիճակ է, երբ մարդ մոռածում է թէ որքան սարսափելի խաւար և բռնութիւն է տիրում մի երկրում, ուր ամեն ինչ խեղդւում է, ոչինչ չի դուրս գալիս դէպի լոյսը, առանց աղչու միջամտութեան Եւրոպայի: Թողնենք դեռ ևս ոչ-քրիստոնէաներին, որոնք գիտակցութեան չեն հա-

¹⁾ Յիշած Սալի աղան և Թալիբ էֆէնդին տաճիկ կառավարութեան մարդիկ են, որոնց գործն է եղել, գուցէ և այժմ էլ է, կաշառքով, սպառնալիքներով ստիպել կարեւոր վկաներին՝ վկայութիւններ տալ չօգուտ տաճիկ կառավարութեան: Նոցա մասին ներքեւում դեռ խօսք կը լինի:

սեղ թէ ինչ սոսկալի բռնութեան ներքոյ և խաւարի մէջ են ապարում նոյն իսկ իրանք, որոնք քրիստոնեաների հետ համեմատած՝ արտօնւած են համարւում, վայելելով այն ամեն իրաւունքները, որ կարող է ունենալ որ և է ազգ թրքական դեսպոտութեան և մահմեդական կրօնամոլութեան միացած իշխանութիւնների ներքոյ: Իսկ հայը խօմ քաղաքականապէս իրաւագործ է Թիւրքիայում: Նա արհամարւած է, նա ճնշւած է, նա դիրք ունի այնքանով, որքանով կարողացել է թրքական ոգի կրել իւր մէջ. և այդքանով նա, իբր հայ, դեռ ևս կարող է մի կերպ ապահով զգալ իրան իւր բուն հայրենիքում: Հրաշալի է տեսնել որ այդպիսի ռեժիմի տակ հարիւրաւոր տարիներ հեծած մի ազգ՝ դեռ ևս կարողացել է այնքան հայկական ոգի պահպանել իւր մէջ, որ գոնէ դէպքերից մի-մի օգտուել է կարողանում իւր բողոքը աշխարհին յայտնելու համար: Սակայն տեսնենք, թէ ինչպէս թիւրք կառավարութիւնը խեղդիկ է ջանում ամեն մի հակառակ ձայն: Ահա, օրինակ Ղորխմաղեանի դէպքը, որի մասին Դէյլի Տելեգրաֆին հետեւալը հեռագրեցին Բիթլիսից՝ Կարսի վրայով:

Եւրոպական պետութեանց անչապաղ միջամտութեան կարօտ բաղմաթիւ դէպքերից մէկն է հետեւալը: Բիթլիսի վերջին նահանգապետ Թահսին փաշան վճռել էր պատժել այն հայերին, որոնք կը համարձակէին ալցելութիւն անել բրիտանական հիւպատոս միտտը Հոլուարդին, երբոր նա ալտեղ էր: Ականաւոր հայերից շատերը կը ցանկալին տեսնել նրան, բայց չտեսած միացին: Բայց և այնպէս Թոմաս անուշով մի վատթար մարդ հրահանգ էր ստացել մի մատնութեան գիր գրելու նշանաւոր հայ քաղաքացոյց դէմ, և նա գրեց թղթի տակ Մովր Ղորխմաղեանի անունը, որ սակայն ամենևին բան չգիտէր ալ մասին: Թոմասի շարադրած գիրն ամբաստանում էր մի շարք նշանաւոր քաղաքացոյց պետական դաւաճանութեան լանցանքի մէջ, որի պատիժը ոչ ալ ինչ է, բայց թէ մահ: Քաղաքալին խորհրդի նախագահ Քահալիլ էֆէնդին ճաշի է հրաւիրում Ղորխմաղեանին և հանելով հալերէն անպարզ գրած մի ձեռագիր, ասում է. «Խնդրեմ դա էլ ստորագրիր»: Ղորխմաղեանը հրաժարւում է: Այն ժամանակ նախագահը կարդում է թղթի թիւրքերէն թարգմանութիւնը. իսկ Ղորխմաղեանը վեր է կենում ու հեռանում: Շատ չանցած նրան կանչում են ոստիկանի մօտ և ցուց են տալիս իւր կեղծած ստորագրութիւնը կրող մատնութեան գիրն և պահանջում՝ երդում անել, թէ ինքն է ստորագրել: Նա դարձեալ մերժում է: Թէ ինչ է պատահում այնուհետեւ, ալ դա պատմում

է հետեւեալ կերպով նոյն ինքն Ղորխմազեանը, որ ալժմ բանտարկւած է Բիթլիսում:

«Նոքա ինձ բանտարկութիւն և խոշտանգանք սպառնացին: Պաշտպանութիւն գտնելու համար ես մի բողոք գրեցի Պոլիս, բոլոր անցքը պատմելով: Այդ միջոցին անդադար հսկում էին իմ հտնից, և ես սպանիչ ճեղքի ձեռից միայն նրանով ազատւեցայ, որ տանից չէի դուրս գալիս: Երբ որ Թահսին փաշային պաշտօնանկ արին, ես խնդիր մատուցի ալժմեան նահանգապետին: Նա ասաց, թէ գրութիւնը շատ երկար է, և պահանջեց բերանացի պատմել իմ դէպքը, որ և արի: Երեք օրից չետոյ իմացայ, որ ես դատապարտւած եմ: Նս քանիցս անգամ հեռագրեցի Կ. Պոլիս. բայց զուր եղաւ: Ինձ բանտ ձգեցին: Եթէ Աստուծոյ ուրանալով աչն թուղթն ստորագրէի, բոլոր աչն անմեղ մարդիկ պիտի կախւէին, և ես ազատութիւն պիտի ոտանալի: Հանդերձ հինգ հարիւր ոսկու վարձատրութեամբ և դատական ատեանի անդամ նշանակւելու խոստումով: Սակաչն ես չեմ կարող մատնիչի դէպք քանձն առնել»:

Այդ նամակը Ղորխմազեանը գրել է Բիթլիսի բանտում մարտի 4-ին: Նամակի բնագիրն իմ սեպհակահնութիւնն է, և ես վկաներ ունիմ, որոնք երդմամբ կը հաստատեն նրա գրածի ճշմարտութիւնը, և ղրանցից մէկն է մի մեծարգոյ մարդ, որ անձամբ տեսել է, թէ ինչպէս էր կեղծել Թոմաս էֆէնդին աչն մատնութեան զիրը: Նս ունիմ ստացած նոյնօրինակ աղերսագրեր և ուրիշ քաղաքներում բանտարկւած հալերից, որոնց դէպքը հաւասար ողբալի է: Քստմնելի կեղեքմունք, անիրաւ բռնահալութիւն, վալրենի տմարդութիւն և ղիւալին անդթութիւն, — ահա դոքա են ալժմ Հայաստանում տիրող թիւրք իշխանութեան լատկանիչները, որոնց նման բան աշխարհիս ոչ մի դարում կամ թէ մասում չէք գտնիլ:

Շատ կարեւոր է Թաւոն անունով հայի վկայութիւնը, որը Սէմալ գիւղի տանուտէրն էր կոտորածի ժամանակ. նորա մասին Դէյլի Տելեգրաֆին տւած հեռագիրը թւագրւած է Մուշ, մարտի 26 և ուղարկած Կարսի վրայով: Թղթակցի ասելով՝ Թաւոն իւր այդ վկայութիւնը արել է նաև Քննիչ Յանձնաժողովի առաջ:

«Մենք հինգ եղբայր էինք. մէկը մեռաւ Մուշի բանդում. միւսները իրանց գերդաստանի ուրիշ շատ անդամների հետ սպանւեցան կոտորածում: Նախ քիւրդերը լարձակւեցան մեզ վրայ. բայց չկարողացան շատ վնաս հասցնել, որովհետեւ մենք լաւ ղիրք էինք բռնած: Բայց երբոր ահալին թւով ղինւորներ եկան, մենք ստիպւեցանք փախչել: Շատերը մեզից քիւրդ գիւղերի մէջ պատսպարւեցան և աչնտեղ լաւ ընդունելութիւն և հովանաւորութիւն գտան. սակաչն կալսերական պաշտօնեաները

սաստիկ լանդիմանեցին մեր բարեկամ քիւրդերին, շատերին էլ չարաչար պատժեցին: Այն ժամանակ քիւրդերը զղջացան և ասացին մերոնց որ հեռանան չես գնան:

Ահա Սեմալցի Աւագի ցուցմունքը Քենիչ Մասնաժողովի առաջ:

Իմ անունն Աւագ է: Ես Սեմալցի եմ: Իմ հօր տանը վեց հօգի էինք: Դոցանից հալւոյ, եղբայրներս և եղբօրս որդին իմ աչքի առջև սևիններով սպանեցին: Միւս եղբայրս և ես փախուտ տւինք, բայց երկուսս էլ ծանր-ծանր վերքեր ունէինք: Վերջապէս անձնատուր եղանք, որովհետեւ մեզ զթուրիւն էին խոստանում, և մեր տէր-Օհաննէս քահանայի հետ երեք հարիւր հօգի միասին Անդոկ սարից վայր իջանք, Ես վերքեր ստացալ ուրիշների պէս և ընկալ, շատերը սպանւած ընկան իմ վրայ: Երկար ժամանակ ես ուշաթափ պառկած էի դիակների տակ: Ուշքի գալուց չետոյ ես ճիգ թափեցի աջ ու ձախ հրել վրաս ընկած մարմինները և դուրս պրծալ: Մեծ դժւարութեամբ և անասելի ցաւ կրելով հազիւ հասալ թփերին և աջնտեղ թաղնւած մնացի երեք օր, տերևներ, արմատներ և խէժ ուտելով: Յուսիկ անուշուշով եղբօրորդիս աչդ տեղովն անցնելիս տեսաւ ինձ և օգնեց մինչև մօտաւոր քարայրը հասնելու: Քարայրում մնացի երեք օր, եղբօրս որդին ծածուկ բերում էր ինձ փոքր ինչ հաց և ջուր: Ման գալուհնար ստանացուց չետոյ ես կաղալով գնացի Շուշնամերկ գիւղը, ուր գտալ հօրեղբօրս: Աչդտեղ նոքա ինձ նոր մորթած ոչխարի կաշով պատեցին: Երբ որ որ փոքր ինչ ոչ թ առի, ինձ տարան գիւղից դուրս գտնւած խոտանոցը. աչնտեղ մի ամիս մնալուց չետոյ՝ վերադարձալ Սեմալ, ուր հօրս գերդաստանի կենդանի մնացող անդամներն սկսել էին վերաշինել մի քանի տներ, օրոնք աչրւած էին զինուորների ձեռքով: Նահանդապետն էր վերաշինել:

Այդ Աւագը սևիններով տրւած քսաներկու վերքերի սպիներ ունի մէջքի վրայ և մօտ տասնուչորս սպի գլխի վրայ: Աստուածատուր անուշով մի ուրիշ սեմալցի վկայ Աւագի ցուցման գըլխաւոր Ֆակտերը հաստատող պատմութիւնն արաւ Քենիչ Յանձնաժողովի առաջ:

Ու է հան անուշով մի տալուրիկցի կին հետեւեալն է պատմել.

«Մեր ընտանիքը տասներկու հօգի ունէր. հինգը սպանւեցան: Մարդս սարսափելի վերք ստացաւ. աչժմ ճա սուրբ Աղբերիկ վանքումն է: Նորա եղբայրն ու եղբօրորդին կտոր-կտոր եղան. եղբօրս կինը աչքերիս առջև սպանւեց: Մի զինուոր վերցրեց մի ծանր քար և աչնպէս սաստիկ խփեց նորա գլխին, որ ուղեղը դուրս ցնդւեց: Աչդ և ուրիշ ահաւել բաներ տեսնելիս՝ ես չարաչար լաց էի լինում և գլուխս կոծում:

Սասունի վեց զիւղերի (Կոփ, Տափէք, Աւզերմ, Գեղաշէն, Շուշ-
նամերկ, և Երիցվանք) բնակիչները մի քանի ժամանակ առաջ բռն-
նադատւել էին ստորագրել մի հանրագիր, յայտնելով թէ կոտորած
անողները ոչ թէ թիւրք գնդերն են եղել, այլ քիւրդ ցեղերը, և
թէ հայերը լիովին երջանիկ են տաճկական վարչութեան ներքոյ:
Ապրիլին այդ վեց զիւղերի նշանաւոր ներկայացուցիչներից բաղ-
կացած մի պատգամաւորութիւն եկաւ Մուշ, որ մտադիր էր մի
բոլորովին տարբեր ցուցմունք տալ եւրոպական նւիրականերին, սա-
կայն չէր կարողանում զլուս բերել իւր փափագը՝ Պատգամաւոր-
ները վճռեցին հանդիպել նւիրականերին սոցա Սասուն գնալու միջո-
ցին և յանձնել մի աղերսագիր, որից առաջ ենք բերեց հետևեալ
կտորը.

«Մենք՝ Սասունի Շատախ գաւառակի հայերս համարձակութիւն ենք
առնում առաջ բերելու կոտորածի մասին հետեւալ ֆակտերը, որոնք
էապէս տարբեր են աչն հանրագրում փշաձններից, որ ստիպւած էինք
ստորագրել փոքր ինչ առաջ. Մեր զիւղերը միայն երկու ժամ հեռու են
կոտորածի վայրից, և մենք սոսկալի արհաւիրքների ակախատես ենք
եղած: Կախերական բանակը նստած էր Մերգէմուզանի դաշտավայրում՝
Շէնիկի մօտերքը: Մենք ամեն օր զնում էինք բանակը, որովհետեւ մեզ
հրամայւած էր ուտելու պաշար հասցնել զինւորներին՝ միա, իւղ, պանիր—
բոլորը ձրի: Մեզ ասել էին, թէ գնդերն եկած են հալերին քիւրդ աւա-
զակների ղեմ պաշտպանելու համար, և մենք հաւատացինք այդ բանին,
երբ տեսանք մանաւանդ քիւրդ իշխանների գալը, որոնք չալտնի էին
իրանց արիւնահեղ գործերով: Մենք լիովին վստահ էինք վեհափառ սուլ-
թանի զօրքի վրայ և հաստատ լոյս ունէինք, թէ նոքա խաղաղութիւն
կը բերեն մեզ: Յանկարծ մի առաւօտ թնդանօթների որոտ հասաւ մեր
ականջին, և շատ չանցած իմացանք, որ պալթիւնները գալիս են Շէնի-
կից և Սեմալից: Աչն ժամանակ Հզուի դաւառապետն եկաւ մեզ մօտ բազ-
մաթիւ զապլթիւններով և արգելեց մեզ տանից հեռանալ և կամ թէ պատու-
պարել ո՞ր և է փախստական գիւղացի, և մահ սպառնաց ըմբոստներին:
Շէնիկ տանող բոլոր ճանապարհները բռնւած էին քիւրդ և թիւրք զին-
ւորներով:

«Հետզհետէ թնդիւնները սաստկացան, և մենք տեսանք, որ Շէ-
նիկն ու Սէմալը բռնկւած են: Յետոյ քիւրդերը չարձակեցան Գէլիէ-
Գուղանի վրայ և պաշարեցին Անդոկ սարը փախածներին: Մենք պատա-
հած անցքերի մասին տեղեկութիւն չունէինք. զիտէինք միայն, որ աչդ
երեք զիւղերը հրդեհւած են և մեծ բազմութեան զխմալրելու հնար չունե-

ցող բնակիչներն անպատճառ սրակոտոր կը լինեն: Շարունակ գալիս էին թարմ-թարմ գնդեր, պարշարեղէնով հանդերձ, գալիս էին թնդանօթներ: Մենք շանթահար էինք եղել՝ առանց իմանալու, թէ արդեօք ինչ չանցանք արած կը լինին մեր ազգակիցները, որ ալդպիսի պատուհաս գալ նոցա գլխին: Պարզ էր, որ թիւրքերն ուզում են բնաջլինջ անել բոլոր հայերին: Մի օր մենք նշմարեցինք Անդոկ սարից իջնող մի հալ բազմութիւն, որ գնում էր դէպի Գէլիէ-Գուզան՝ գնդերի բանակած տեղը: Ի՞նչ պատահեց նրանց,—չտեսանք, բաց լուսադէմին մի քանի թշուառ փախստականներ, վիրաւից և զարհուրած, շնչասպառ ներս ընկան մեր զիւղերը, ապաստան խնդրելով: Գաւառապետը հրամայեց բոլորին էլ ձերբակալել և միասին հաւաքել մի տեղ՝ գիւղի մօտերքում: Յետոյ նահանգապետի հրամանով նոքա բոլորն սպանւեցան: Մեր աչքով տեսանք թէ ինչպէս մեր եղբայրներն աշխատում են փախուստ տալ անգութ գաղանների սրից: Լսեցինք նոցա աղիողորմ ձիւն ու լացը. բաց ինչ կարող էինք անել:

Կոտորածից չետոյ գնացինք աչքի անցնելու Գէլիէ-Գուզանը և տեսանք զիւղադէզ զիականեր, և չոշատած անդամներ՝ ցիր ու ցան ժաշերի մէջ և ձորերում և ամին տեղ: Տալուրիկի կոտորածի մասին մենք միայն ի լրոյ գիտենք: Գնդերը, գիւղերում իրանց անելիքը վերջացնելուց չետոյ, Շատախի դաշտը շրջապատեցին: Մենք հաւաստի եղանք, որ ալժմ մեր կոտորելու հերթն է հասել, և զարհուրելի խուճապ տիրեց սրտներին: Կանաչք և երեսալք, մեծ ու փոքր, սկսան փախչել՝ իրանք էլ չգիտէին՝ դէպի ո՞ւր, կանաչք երբեմն մոռանալով իրանց մանկանց, տղամարդիկ լքանալով իրանց կանանց, ամենքն էլ խառն ի խառն դէպի սարերը վազելով թփերի մէջ թաքնւելու համար: Նրեք զինուոր մեզ հետամուտ եղան և հրամայեցին անմիջապէս վերադառնալ, սպանալով, որ իսկույն կը սպանեն մեզ, եթէ չլսենք: Ոմանք վերադարձան, միւսներն անտառ փախան: Վերադարձողներին տարան հրամանատար սպայի մօտ, որ պատւիրեց նրանց մի թուղթ ստորագրել, որ նոքո երբէք չէին կարգացել: Ինչ անէին նոքա: Ստորագրեցին ալն թուղթը: Այս բանի համար մենք եկել ենք բողոքելու աշխարհի առջև և չալտնելու, թէ ինչ հանգամանքների մէջ ձեռք դրին ալն թղթի տակ:

Յիշւած թուղթը այնքան նշանաւոր բան է, որ Գէլի Տելեգրաֆի գործակալը անհրաժեշտ համարեց առաջ բերել դրան ստորագրող անձերի անունները՝ մինչև անգամ, ասում էր թղթակիցը, բանտարկութեան կամ տանջանքի վտանգի ենթարկելով նոցա: Կով գիւղից ստորագրել են՝ Տէր-Գարեգին քահանայ, տանուտէր Յարօ Խեչոյեան, գիւղապիք Յարէ Պետոյեան և Ակոբ Մոսոյեան. Աւգերմ՝ գիւղից՝ տանուտէր Դաւօ Օսմանեան:

Տափէք գիւղից՝ տանուէր Շամօ Կիրակոսեան, Օվանէս Շարոյեան և Համբարձում Թումոյեան. Երիցվանքի գիւղից՝ տանուէր Գրիգոր Կալարեան և Սարգիս Սահակեան. Գեղաշէն գիւղից՝ գիւղացիք Աւէտ Շարոյեան, Սարգիս Մկրեան և Մանուկ. վերջապէս Շնորհամերկ գիւղից՝ տանուէր Առաքել Գրգոյեան, Գորգէյ Թաղական և Եգոր Թաղական:

Զպէտք է արդեօք հիանալ այս հանգամանքից, որ, ըստ վկայութեան Դէյլի Տեղեգրաֆի թղթակից Դիլոնի, «մինչև այժմ՝ 1) ոչ մի սասունցի կոտորածի վերաբերմամբ թիւրքերի մեկնութեան նպատաւոր ցուցմունք չի արել: Եղել են հայերից ևս վկաներ թիւրքերին նպատաւոր, ուրեմն կոտորածը հերքող, հետեւապէս ստախոսներ և վախկոտներ. սակայն ովքեր?

...«մի քանի ուրիշ տեղացի հայեր, որոնց վարկը շատ խախտած է, տւել են այդպիսի ցուցմունք: Դոցա թւումն են վեց վարդապետներ Սուրբ Կարապետ վաճիցի և թիւրք աստիճանաւորների ձեռքով կաշառած մի քանի սակաւաթիւ հայեր, որոնցից և ոչ մէկը, սակայն, սասունցի չէ և կոտորածին ականատես չի եղել»:

Այդ հանգամանքը, որ հայերին չի պակասել սպառնալիքների և ակներև վտանգի առաջ ետ չկանգնելու անվեհերութիւնը՝ ղուղիղ ցուցմունքներ անելու թէև եւրոպական նւիրակների ներկայութեամբ, բայց և այնպէս Մուշի մէջ, թիւրք կոմիսիայի առաջ, — այդ ցոյց է տալիս թէ ինչ բարոյական ոյժեր են թագնւած այն ժողովրդի մէջ, որի ճակատագիրը այժմ ամբողջ լուսաւոր աշխարհին հետաքրքրում է: Թիւրք իշխանութիւնը, յիրաւի, բոլոր ունեցած միջոցները գործ է դրել ամեն ճիշդ վկայութիւն խեղդելու համար: Բայց էլի լիապէս չկարողացաւ նպատակին հասնել: Մենք ստորև առաջ կը բերենք այն տեղեկութիւնները որ յայտնւել են յատկապէս այդ կէտի վերաբերեալ, այն է թէ ինչպէս թիւրք իշխանութիւնը ջանացել է ճիշդ վկայութիւնները խեղդել:

1) Այս խօսքերը վերցրած են նորա հեռագրից, որ թւագրած է Մուշ ապրիլի 2.

Սալի աղա անունով թիւրքը, որի պաշտօնն է սուտ վկաներ բերել կամ կաշառել վկաներին, 250 լիրա էր խոստացել վերը յիշած Թաւոնին որ սա սուտ վկայութիւն տալ: Թաւոնը պատասխանել է, — առաջ դու իմ եղբայրներին յետ տուր:

Այն Աւագ անունով սեմալցին, որի վկայութիւնը վերը առաջ բերինք, որպէս զի միայն քննիչ յանձնաժողովին հասնել կարողանայ, ստիպւած է եղել անասելի դժւարութիւններ կրելուց զատ՝ կանացի զգեստով Մուշ գալ:

Երբ որ լսեցի, ասում է նա, որ մի օտարազգի կոմիսիա սկսել է քննութիւն անել, եկալ Պերթագ գիւղը և աջտեղ տառն օր թագնւած մնացի: Թիւրքերը, լսելով որ ես գիւղումն եմ, որոնում էին ինձ, բայց ես կնոջ շորեր հագալ և աղպէս ծպտւելով խոյս տւի նոցա հսկողութիւնից:

Ահա մի դէպք, որ հեռագրած է Ռէյլի Տելեգրաֆին Բիթլիսից մարտի 21-ին Կարսի վրայով և որը ցոյց է տալիս թէ ինչպիսի ջանքեր են անում թիւրք պաշտօնեաները Սասունի կոտորածին վերաբերեալ ամեն մի կարևոր ցուցմունք խեղդելու համար:

Մարտի 15-ին չորս բանտարկեալներ—երեք ալը մարդ և մի տղալ— բերում են Մուշից Բիթլիս, նոքա բռնորն էլ սասունցիք են՝ Աղփիք գիւղից: Նոքա միասին գնաւալիս են եղել դէպի Մուշ ցուցմունք տալու և մի աղերսադիր մատուցանելու քննիչ յանձնաժողովին: Նոցա բռնում են, չորրորդը, սասունցու պէս հագնւած չլինելով, փախչում է: Աղերսադիրը նորա մօտ է լինում, և նա մեծ դժւարութեամբ հասցնում և տալիս է թուղթը եւրոպացի նւիրակներին: Սակաջն նորան էլ չետոյ բռնում են և 16 օր պահում Մուշի բանտում: Աջնուհետեւ նորան իւր ընկերների հետ բերում են Բիթլիս, աջտեղից չորսին էլ միասին հեռացնում են զինուորներով դէպի հարաւ:

Եւ յետոյ.

«Սպասւած վկաներից շատերն սպառնալիք են տուցել: Նս լսել եմ, որ քիւրդ իշխաններն և սպաները պատրաստ են ներկայացնել Քննիչ Յանձնաժողովին կառավարութիւնից ստացած հրամանագրեր, որոնց զօրութեամբ նոքա մասնակցել էին Սասունի կոտորածին, եթէ միայն հիւպատոսներն երաշխաւոր լինեն նոցա ապագալ ապահովութեան: Սակաջն, ասածներին նաչելով, աղպիսի երաշխաւորութիւն չի կարելի տալ:

Բրիտանական հիւպատոս միստր Հոլուարդի հետ հազորդակցութիւն ունենալուն համար բռնւած ականաւոր հաջերը դեռ բանտումն են: Մարտի

17-ին մի պատգամաւորութիւն գնաց Նահանգապետի մօտ ¹⁾ խնդրելու, որ Նա միջնորդէ նոցա արձակելու համար: Նա չանձն չառաւ, ասելով թէ նախկին Նահանգապետ Թահսին փաշան թէն պաշտօնանկ է, բաց դեռ չառ զօրեղ է և: Պոլսում: Սակայն Նա խոստացաւ, որ եթէ դատարանը դատաւարտէ կալանաւորներին, Նա կ'աշխատէ՝ կաշսերական ներուձն ձեռք բերել:

Եւ այդ ականատես չեղածներին թիւրք քննիչ կոմիսիան գրաւում է եղել իւր մօտ կաշառող մարդկանց միջոցով, որոնց մէջ յայտնի են Թաւրիք էֆէնդին և Սալի աղան, որոնք քննութեան ամիսներում զբաղւած են սուտ վկաներ բերելով Յանձնաժողովի առաջ, զոհունակութեան հանրագրեր կազմել տալով և այլն: Մուշի բանտարկւած առաջնորդ Ներսէս եպ. Խարախանեանը նոցա յիշում է իւր, մեղնից վերը արդէն յիշւած, նշանաւոր զեկուցադրի մէջ, որից երևի առատօրէն օգտուել էր Դէյլի Տելեգրաֆի գործակալը, երբ սա հետեւեալն էր հեռագրում ապրիլի 2-ին:

Հաղորդում եմ մի քանի մասնաւոր գիտելիքներ, թէ Ռնչպէս է կատարւում թիւրքաց պաշտօնական քննութիւնը, որոնք կը նպաստեն հասարակութեան մի որոշ գաղափար կազմելու այսօր պաշարի առարկայ դարձած գլխաւոր հարցի մասին:

Մուշի թիւրք պաշտօնեաները տեսնելով որ հալ վկաները խումբ-խումբ գալիս են քաղաք նւիրակներին ներկայանալու համար և կարողանում են չաջողութեամբ ի դերն հանել չրջակա ճանապարհների վրաջ պահապան դրած ժանդարմների հսկողութիւնը, որոշում են զինւորների ուղարկել Սասուն՝ վախեցնելու և կամ հեռացնելու համար սպասող վկաներին: Այդ զինւորների վրաջ մեծաւոր են նշանակում Թաւրիք էֆէնդի և Սալի աղա անունով թիւրքերին: Առաջինն ալն մարդն է, որ երեք տարի առաջ պատրաստութիւն է չալտնել կառավարութեան անունով զրդուել քիւրդերին՝ աւերելու Սասունի գիւղերը և ի չիք դարձնել բնակիչներին: Այս ֆակտը չեչտելով վիշում է Ներսէս Խարախանեանը Բրիտանեան հիւպատոսի համար չօրինած տեղեկագրում: Սալի էֆէնդին Մուշի քաղաքակն վարչութեան անդամն է: Հէնց այդ Թաւրիք էֆէնդին մի քանի չաբաթ առաջ գնում է Սասունի գիւղերը և վստահ-վստահ պատւիրում է, որ իւրաքանչիւր Սասունցի կառավարութեան շնորհակալութիւն չալտնող մի

¹⁾ Օմէր բէյ, որ փոխարինեց Սասունի կոտորածի կարգադրող տըր-րահուչակ Թահսին փաշային: Օմէր բէյ հաստատակամ մարդ է և կարգապահութեան խիստ միջոցներ գործ դրեց, ճառ խօսեց մղկիթում, հրաւիրելով մահմեդականներին զգուշանալ խռովութիւնների գրդուելուց:

հանրագիր ստորագրէ. դրանով նա ուզում էր առաջուց ուժաբեկ անել ան վկայութիւնը, որ նոքա քննող կը մատուցանէին կոմմիսիային: Գիւղացիք միաբերան մերժեցին ստորագրել մի ալիպիսի թուղթ: Այն ժամանակ թալիբ էֆէնդին սկսաւ ծեծել գեղջուկներին և շատերին զանազան մարմնական պատիժներով ենթարկեց: Այդ բոլորը պատահել է խիանքի գիւղերում:

Թալիբ էֆէնդին գտնում է Տալուրիկում, ի միջի ալոց, Տէր-Ստեփան անունով մի մարդ, որի ցուցմունքը իւր կարծիքով կարող էր իրան օգտակար լինել: Այդ Տէր Ստեփանն առաջ մի հաջ քահանայ էր և մի քանի տարի առաջ դարձել էր մահմեդական: Թալիբ էֆէնդին հագցնում է նրան քահանայական զգեստ և ուղարկում է Մուշ՝ ներկայանալու կոմմիսիային: Այստեղ սուտ քահանան ցուցմունք է տալիս, թէ Սասունի աղմուկները չարուցել են հաջ ապստամբների և չարկապէս երեք վրդովիչների ձեռքով, այն է՝ Գրգուլի, Դամադեանի և Մուրադի: Թէ ալի խառնակիչների թելադրութեամբ է, որ գիւղացիք գրգուել են չարձակելու քիւրդերի վրայ, որոնք և փոխարէնը հատուցանելով՝ պաշարել են հաւերին, և թէ ալիպէս է առաջ եկել փոխադարձ արկնալեղ կոտորածը, որին վերջ են դնում կալսերական զօրքերը և խաղաղութիւն հաստատում: Այս վկայութեան համար ուրացող քահանան ստանում է ճիշդ երեք տաճկական ոսկի, որ և վճարում է նրան Սալի աղալի որդի Իդոն:

Նւիրակներն ալի վկայութեան լուռ ականջ դնելուց քննող հարցնում են նրան. «Դու ներկայ էիր կոտորածին»։ — «Ոչ»։

«Հապա ճրտեղ էիր»։ — «Խիանքի Հարդիք գիւղում»։

«Դա քիւրդի գիւղ է»։ — «Այո»։

«Որքան է Հարդքի հեռավորութիւնը Տալուրիկից»։ — «Միայն երեք ժամ»։

«Դու չափել ես ալի տարածութիւնը»։ — «Ոչ»։

«Հապա ճրտեղից գիտես, թէ միայն երեք ժամ հեռու է Տալուրիկից»։ — «Ալիպէս ասացին»։

«Ո՞վ ասաց»։ — «Թալիբ էֆէնդին»։

Այս հարց ու պատասխանից քննող, կանչում են մի քանի Տալուրիկցիք, և հարցնում են նոցա, թէ արդեօք ճանաչում են տէր-Ստեփանին: Նոքա հաստատ ասում են՝ այո, և աւելացնում. «Նա մի ուխտանեղ ուրացող է և մի քանի ժամանակից ի վեր ոչ տէրտէր է, ոչ էլ հաջ»։ Այդ գիւղացիք վկայութիւն տալուց քննող, ձերբակալում են, և մինչև այսօր տառապում են Մուշի բանտում: Դոքա են Պօղոսն ու Կարապետը: Այդ երկուսը և Աւագ Սրգէյեան կոչւած Սեմալցի վկան և Զորուհան Օհան Շէնիկցին, որոնք կոտորածի ժամանակ բազմաթիւ վէրքեր են ստացել: պահում են չղթալակապ Մուշի բերդի Թաշխանէ կոչւած ամենալուրի դնդանում:

Նւիրականները բողոք չալտնեցին ալդ վարմունքի դէմ, և աջնուհետեւ վարչութիւնը կարգադրեց բանալի մի ուրիշ մասը տեղափոխել ու կալանաւորել: Ալդ բանտում կան և երկու Սասունցի կանաչք, որոնք նմանապէս բռնաւած են ցուցմունքներ տալու համար:

Թալիբ էֆէնդին և Սալի աղան գնում են լետու խիանքի Բաղեկանլի քիւրդ ցեղի մօտ՝ չորդորելու պետերին, որ նոքա վկայեն, թէ Սասունի կոտորածը չառաջ էր եկել քիւրդերի և հալոց միջև բողած մի կռիւց, որ խաղաղացնում են կալսերական զնդերը: Քիւրդ իշխաններից շատերը հրաժարում են մի ալդպիսի վկայութիւն տալ, ասելով, թէ «Մենք տառնհինգ տարաւ բանտարկութեան ենթակալ կը լինենք, եթէ դէթ մի մարդ սպանած լինինք: Խնչ կը լինի մեր պատուհասը, եթէ ասենք, թէ մենք ենք եղել հազարների սպանելուն պատճառը»: Բալց և ալնպէս Գերւիշ աղա անուշով մի քիւրդ չանձն է առնում վկայութիւն տալ: Դա է ալն մարդը, որ բռնել էր Գամատեանին: Գերւիշ աղային ընկերանում է Մեհէ Չաուշ կոչւած մի ուրիշ քիւրդ: Դոքա գալիս են Կոմմիսիալի առջև և տալիս են մի ցուցմունք, որի էութիւնը հետեւեալն է. «Գարնան դէմ մենք լսեցինք թէ հալքը մեծ պատրաստութիւն են տեսնում մեր վրալ չարձակելու և բոլորիս կոտորելու համար: Ալդ լուրը զարացրեց մեզ, և մենք որոշեցինք նոցա չարձակման առաջն առնել: Մենք գրոհ տւինք նոցա գիւղերի վրալ և կրակ ձգեցինք տների մէջ: Այն ժամանակ նոքա փախան Անդոկ սարը, ուր մենք նոցա հետամուտ եղանք: Մնացինք Տալուրիկում ընդամենը մօտ քառասուն օր: Գիւղացիներից շատերին սպանեցինք, և սուր հեռացանք միայն ալն ժամանակ, երբ տեսանք, որ ալ ևս ոչ մի վտանգ չի կարելի սպասել նոցանից»:

Ալդ լսելուց լետու Նւիրականները հարցրին. «Ձեր տները հեռու են Սասունից».—«Տասն կամ տասներկու ժամ հեռու»:

«Գիւղերը հրդեհեցուց լետու ճրտեղ զիշերեցիք».—«Բանակում»:

«Որ բանակում».—«Կալսերական զնդերի բանակում, որ նստած էր Շատախի գաշտի վերայ»:

«Սուտ ես ասում, գոչեց Կոմմիսիալի թիւրք անդամը: Կոտորածի միջոցին կալսերական զօրքն աջնտեղ չէր»:

Նւիրականներից մէկը, ինչպէս պատմում են, ալդ ըողպէին ասում է. «Նա է բուն ստախօսը, որ թելադրութիւն է արել ալս վկայներին»:

Վկաներին սարսափի տակ պահելը ալն սխտեմն է, որով տաճիկ կառավարութիւնը աշխատում էր ասպարիզից հեռացնել և կամ սուտ վկայութիւններ նոցանից դուրս կորզել: Իսկ սարսափը տարածւում էր բանտարկութիւններով, եթէ չէր օգնում կաշառքը: Եւ ոչ միայն բանտարկութիւնը, այլ, ինչպէս երևում է, նոյն իսկ

բանտ տանելու միջոցին խեղդամահ անելը—գործադրող միջոցներին է պատկանում վկաններին մէջ տեղից հեռացնելու համար: Ահա, օրինակ, տողեր աչն գրութիւնից, որը ուղարկւած է ՎՊԵՐՃ-ի խմբագրութեանը իբր պատճէն մի գրութեան, որ նշանակւած էր Քենիչ Յանձնաժողովի եւրոպական նւիրակների համար, գրւած 15-ն փետրւարի Հ. աբելայի ձեռքով այժմարութեամբ Կոռուց անապատի միաբանութեան:

Եթէ Աստուծոյ օգնութեամբ նախկին տեղեկագիրս և ալս խորհրդածութիւնք թշնամեաց ձեռք չանցնին և ինձ մատնութեամբ դեռ բանտ չտարած, կառավարութեան առջև չհանած, չատերու նման ճանապարհին կամ իսկ դամահ չընեն, կամ չշոշոտեն, աչն ատեն խնդրեմ Ձեզ հասած ալ գրութիւններս ձեր տեղեկագրութեան հետ հաղորդել քրիստոնեայ աշխարհին և ալն»:

Մի ալ կտոր նոցն ձեռագրից.

«Իսկ Քենիչ Յանձնաժողովը, Մուշի մէջ նստած... օրական քանի մը քիւրդեր ու թիւրք, կամ նախապատրաստւած մատնիչներու և կաշառւած վկաներու հարցաքննելով ժամանակ կը վատըկէ, որպէս զի ալս ամենաչն կենդանի փաստեր տաճկաց կառավարութիւն հնար ու ժամանակ ունենալ ծածկելու և անկատացնելու և ով կ'երաշխաւորէ թէ չանկատացուցին: Եթէ մէկ քանի քննիչներու անհնար է կոտորածին տեղ դնալ եղանակի պատճառաւ ¹⁾ և ալ պատճառաբանութեամբ, ինչպէս հարկւրաւոր տաճիկ պաշտօնեաներ և զօրքեր եղեռնագործութեանց հետքեր կորսնցնելու ջանք ըրին և գոլութիւնն մինչև ցալժմ անհետացուցին, եթէ շինծու շնորհակալեաց և ցուցմանց թղթեր ստորագրել տալը հնարաւորէ...»:

«Իսկ գալով բանտերում կատարող բարբարոսութիւններին, ուր վերջին մշակէն սկսած մինչև բարձրաստիճան հոգեւորականը անասելի չարչարանքի մէջ կը տառապին: Թող հնար գտնեն անոնց տեսնելու, հարցաքննելու, ալս անմեղ զոհերուն աղատելու աչն դժոխալին տանջանքներէն, ուր բարբարոսութիւնը աչն աստիճանի է հասել, որ շատ անգամ եղել են դէպքեր, երբ, չղթաներ պակասած ատեն, բանտարկեալի սրունքն են կոտրել ²⁾, ուր շատ համարելով թաց գետինը անոնց տակ ջուր կը կապեն, վզերու թոկերն ու շղթաներ անգագար կը ցնցեն, որ չկարողանան աչքերն անգամ բոլէ մը գոցել. շատերուն մերկացնելով՝ ձմեռ ատեն ձիւնի և սառուցի վրա կը թողնին, եռացեալ ջուր կը լեցնեն վրանին, ոմանց զլսու կաշին տեղ-տեղ կտրելով՝ որդեր կը դնեն մէջ և ալ և ալ սատանալական անասելի չարչարանքներով չարչարելով՝ կը ստի-

¹⁾ Կոմիսիան չիտոյ ալցելից Սասուն: ²⁾ Ձեռագրում գրւած է «կոտորել»:

պեն անոնց որ իրենց մատնացուց ըրած հարուստներուն կամ աջ նշանաւոր անձանց կամ երեակալական ուժերու ընկերակցողներու անունը տան: Երբ իրենց լուսերը ի դերն կ'ելնէ, կը սկսեն զանազան միջոցներով թունաւորելով, քաղցած թողնելով, դանակոծելով և խեղդելով սպաննել և մահացնել»:

Եւ ապա՝

«Շատերուն աքսորի կամ տեղափոխութեան պատրւակով բանտերէն դուրս հանելով՝ խմբերով ճանապարհին կը սպաննեն կամ ծովը կը նետեն և անհետ կը կորսնցնեն և ո՞վ կարող է հաշիւ և տեղեկութիւն պահանջել տաճկաց կառավարութենէն... Ո՞ր աշխարհի, ո՞ր կառավարութեան մէջ տեսնւած է, որ բանտարկեալներուն արտաքնոց անգամ չտանին. քրիստոնեայ բանտարկեալները շաբաթներով և ամիսներով դատապարտւած են իրենց մէջի և գարշահոտ արտաթորութեանց վերաջ պառկիլ և այդ գարշելի և նեխուցիչ օդը չնչել. աներեակալելի է: Ասոնց շատերին ես ինքս ականատես եմ եղած և իմ անձի վրայ կրած»:

Եւ մի ալ տեղ՝

«...Տաճիկ կառավարութիւն քննիչ ցանձնաժողովներ կը նշանակէ ճշմարտութիւնները փղաշլիջելու համար և իւր չործած եղեռնագործութիւնք անմեղներու վրայ ձգելու համար: Ատոր համար է որ ամեն ճշմարիտ եղելութիւն իւր դեպքաններու ձեռքով անամօթաբար կը հերքէ, լրագիրներ կը կաշառէ, ընծաներ կ'ուղարկէ, քննիչներուն առաջ Սասունի կենդանի մնացած վկայներուն կը հեռացնէ երկրէն. եղեռնագործութեանց հետքերն ծածկեց ու ծածկելու է, լուրտւած և ալանդակած կանանց, տղալոց, աղջկանց և ամեն հասակի զոհերու տեսակները իրենց փոսերէն հաննց և անլաւացուց, շինծու շնորհակալաց թղթեր բռնութեամբ ստորագրել տւեց, և ամեն տեսակ սուտ վկաներ կաշառեց և պատրաստեց... Իսկ քրիստոնեայ ներկայացուցչաց առջև քրիստոնեայ գիւղերու վերաջ պահապաններ է դրել, որ ոչ ոք չհամարձակի քննիչներու քովը երթալ, անոնց ներկայութեան և բռնելի վկաներուն բանտարկեց»:

Սառցդ աղբիւրներից եկած տեղեկութիւնները հաստատում են այդ բոլորը: Մենք արդէն վերը առաջ բերինք վկայութիւններ վերաբերեալ կաշառատուութեան, սպանալիքներին և այլն: Իսկ յատկապէս ինչ վերաբերում է տաճկաց բանտերում տիրող կարգերին, թէ ինչպէս են վարւում բանտարկւած վկաների հետ,—իբր ապացուց վերի ընդհանուր նկարագրի ճշգրտութեան, մենք նախ կը նկատենք, որ օրինակ, Բիթլիսի բանտում գործ դրւող տանջանքների մի ցուցակ հրատարակեց Լոնդոնի Դէյլի Նիւս օրա-

խերթի մէջ, նորա համարում առ 14-ն մայիսի, որը պատճառ
և զաւ մի հարցասնդման անգլիական համայնքների ժողովում, միտոր
Ֆր. Ստիւենսոնի կողմից, ուղղած արտաքին գործերի մինիստրի օգ-
նական սեօր էդ. Գրէյին, որը այդ առիթով պատասխանեց թէ՝

«Դէյլի Նիւս-ի հրատարակած ղեկուցագիրը չի հաղորդւած
Վեհափառ թագուհու կառավարութեան: Վեհափառ թագուհու
Կ. Պոլսի դեսպանին դեռ անցեալ մարտ ամսին հրահանգ էր ու-
ղարկւած՝ հրաւիրել Բ. Դոան ուշադրութիւնը Փոքր-Ասիայի զանա-
դան կողմերից հասնող լուրերի վրայ, վերաբերմամբ այն վատ վար-
մունքին, որին ենթարկւում են բանտարկւածները: Նորան հարց-
մունք կ'ուղարկւի, թէ արդեօք որ և է պաշտօնական տեղեկու-
թիւն ստացել է Բիթլիսի բանտում, ասածներին նայելով, գործ
դրւող տանջանքների մասին, և եթէ ստացած լինի՝ նա անմիջա-
պէս կը պահանջէ թիւրք կառավարութիւնից անհրաժեշտ քննու-
թիւն անելը:

Բաց ան և ճշդութիւնը վաւերացրած մասնաւոր եղելու-
թիւն: Խօսքը վերաբերում է Մուրադ կոչւած պ. Համբարձում
Բոյաճեանին, որին վիճակւած էր նշանաւոր դեր կատարել Սա-
սունի մէջ՝ կոտորածից առաջ իբր հրահանգող, կոտորածի ժամա-
նակ իբր կարգադրող և կռուող և նոյն իսկ կոտորածից յետոյ՝ իբր
անվեհեր վկայ իւր տեսածի: Հաղորդողը Դէյլի Տեղեկագրի մի հե-
ռագիրն է ապրիլ ամսից, գրւած Բիթլիսից և ուղարկւած Կարսի
վրայով:

Այստեղ բանտարկւած հաւերից մէկն է հուշակաւոր Մուրադը, որ ներ-
կայ է եղել Սասունում կոտորածներից առաջ և դոցա միջոցին: Մուրադը
բժշկութեան ղոկտոր է, և Դրա իսկական անունն է Համբարձում Բոյա-
ճեան: Նա է, որ համոզել է Սասունի գիւղացոյց՝ դէմ դնել ամենքին,
որոնք կը չանդգնին անարգել հաւերին և նոցա կանանց ու աղջկանց,
և դադարել հարկ տալ քրտրերին և միևնույն ժամանակ տուրք վճարել
թիւրքերին: Նա մի գոհնիկ չեղափոխական չէ, այլ կրթւած մարդ, որ
աչնայէս է վարել, ինչպէս որ կը վարէր և ամեն մի եւրոպացի համանման
պալմաններում: Նորան վերջերս դատապարտւած են մահաւն Բիթլիսում
իւր ընկերների հետ միասին, որոնք բռնւած էին Տաւուրիկի կոտորածի
ժամանակ: Ես չատ փորձեցի տեսնել Մուրադին և հետը խօսել, բայց
ջանքերս զուր անցան: Սակայն չաջողեցաւ բանակցել նորա հետ, և նա
փախաւ չալտնեց, որ հետեւեալը հրատարակեմ:

«Իմ դէմ մահւան դատավճիռ դնելուց առաջ ինձ պահում էին շղթա-
վակապ մի մուկ, խոնաւ և սառ խցիկում: Առողջութիւնս սաստիկ վնաս-
ւում էր: Կենդանի մնալու ամենին չուէի: Վերջապէս ինձ տարան
վալիի և քաղաքային խորհրդարանի առաջ: Այս պատահեց նախքան մահ-
ւան դատավճիռը, վալիին տւաւ ինձ ստորագրելու համար մի աղերսագիր,
որի բուն իմաստն այս է.—Այսու ես զղջանք եմ չալտնում, որ խաբւած
եմ եղել օտարազգի գործակալներից, և մանաւանդ Իրիտանական կառա-
վարութեան գործակալներից, որոնց ձեռքում ակամազ գործիք էի դար-
ձել: Նորա ուղարկեցին ինձ Հալաստան՝ քրիստոնեաներին դէպի ապս-
տամբութիւն գրողելու համար, խոստանալով դրամ և դէնք և նիւթական
ու բարոյական օգնութիւն: Այն ժամանակ ինձ չալտնի չէր, որ իմ ան-
բաղդ հայրենակիցներիս արիւնը պիտի թափւի քայառապէս նպաստելու
համար Անգլիային իւր մասնաւոր նպատակներին հասնելու Արեւելքում, և
ես չիմարաբար զժգոճութիւն սերմանեցի ժողովրդի մէջ, որ առաջ հաշտ
ապրում էր Սուլթանի բարեգութ իշխանութեան տակ»:

Այդ ուղերձից զատ՝ եղել է մի շինծու թուղթ՝ Փրանսերէն գրւած, որով
Բրիտանական իբր թէ կառավարութեան գործակալները դրամ և բարոյա-
կան նպաստ են խոստանալիս եղել Մուրադին ի դէպս մի հակակաւն ապս-
տամբութեան: Այդ թղթի տակ գրւած անուններն անընթեռնելի են եղել:
Արդ, Մուրադից պահանջել են խոստովանել, թէ նա ստացել է այդ թուղ-
թը, և ստորագրութեամբ հաստատել այդ: Նրբ նա մերժում է, նրան կար-
գում են Սուլթանի իրադէն, որով հրամաւում է կախել նորան քսանչորս
ժամաւ ընթացքում: Մուրադը չի ընկճւում, և այն ժամանակ սկսում են
ամեն կերպ տանջել նորան: Կալանաւորը վերջապէս ուշաթափ է դառ-
նում: Այնուհետեւ հանդիսաւոր կարգում են նորա մահւան դատավճիռը և
տանում են բանտի ամենալաւ սենեակը, ուր ալժամ համեմատաբար աւելի
մեղմ են վարւում իւր հետ:

ԱԻԵՏԻՓ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅՅ

(Շարունակելի)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԷՓՈՐՏՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

ՈՐ ՆՆԵՐԿԱՑԱՑՐԱԾ ԵՆ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ

Կ. Պոլսում, մայիսի 11-ին, Մեծ-Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի լիազոր դեսպանները:

(Լիակատար Թարգմանություն)

Մ Ե Մ Ո Ր Ա Ն Դ Ո Ւ Մ

Մարտ-ապրիլ, 1895 թ.

Սորան կցած ծրագիրը պարունակում է գլխավոր հիմունքները այն բարեփոխութիւնների, որ անհրաժեշտ է մտցնել ներքե չիշլած վիլայէթների վարչական, ֆինանսական և դատաստանական կազմակերպութեան մէջ: Օգտակար դատուեց մի առանձին մեմորանդումով ցոյց տալ վարչական բարեփոխութեան այն որոշ միջոցները, որոնք կազմում են գլխավոր հիմունքը երկրի սահմանադրութեան և որոնց ընդունելը Բ. Դրան կողմից՝ ունի առաջնակարգ կարևորութիւն:

Այդ որոշ միջոցները հետևեալներն են.

- 1) Վիլայէթների թւի պակասեցնելը, հարկավոր դէպքում:
- 2) Վալիների ընտրութեան երաշխաւորութիւնը:
- 3) Ներումն բանտարկւած կամ քաղաքական յանցանքով դատապարտւած հայերի:
- 4) Հայ տարագնացների և աքսորականների վերադարձը:
- 5) Առկալի մնացած սովորական քրէական դատաստանական գործերի վերջնական կարգաւորումն:
- 6) Բանտերի վերահսկողութիւնը և բանտարկեալների վիճակի քննութիւնը:
- 7) Նահանգներում մտցնելիք ռեֆորմների գործադրութեան վրայ հսկելու համար՝ մի բարձր յանձնաժողովի նշանակումը:

- 8) Կ. Պոլսում մի մնացուն հսկող կոմիտեոյի հաստատումը:
- 9) Վարձատրութիւն Սասունի, Տալուրիկի և այլ տեղերի ղէպքերի ժամանակ հայերի ունեցած զոհերի և կրած վնասների:
- 10) Կրօնական հաւատափոխութեան հետ կապւած զործերի կանոնաւորումն:
- 11) Հայերի վաճելած իրաւունքների և առանձնաշնորհումների պահպանութիւնը և ճիշդ գործադրութիւնը:
- 12) Ասիական Թիւրքիայի միւս նահանգների հայերի վիճակի բարւոքումն:

I

ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐԻ ԹԻԻ ՊԱԿՍԵՅՆԵԼԸ

Փանի որ ունեւորմները պէտք է մացնեն էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիւասի, Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզի և Դիարբէքիւրի վեց նահանգներում, անհրաժեշտ է քննել այդ վիլայէթների թիւը պակասեցնելու խնդիրը: Այդպէս անելով կարելի է առաջ բերել վարչական ընդհանուր ծախքերի որոշ ինայողութիւն և, քչացնելով վալիների թիւը, թերեւս դիւրացնել նոցա ընտրութիւնը. միւսնոյն ժամանակ բարձրացնել նոցա հեղինակութիւնը՝ լաւացնելով նոցա նիւթական վիճակը: Այդ բոլորը պէտք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգաբնակութեան բաժանումն վերածւի այնպիսի ազգագրական խմբերի, որոնք ամեն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մէջ ըստ կարելոյն համացեղ լինեն:

Մանօթութիւն.—1875 թւից 10 տարի առաջ, էրզրումի էյալէթը (չրջան) բաղկացած էր հետեւեալ գաւառներից,—Չըլդըր, Կարս, էրզրում (այժմեան վիլայէթը), նոյնպէս Վան, որ բովանդակում էր իւր մէջ Հէքքեարը, Բիթլիսը և Մուշը: Այդ էյալէթը, 1877—78 թ. պառերազմից լետոյ, հետզհետէ բաժանւեց հինգ վիլայէթի և երկրի աչն մասը, որ մնաց Թիւրքիայի իշխանութեան ներքոյ, բաժանւեց հետեւեալ վիլայէթների՝ էրզրումի, Վանի, Հէքքեարի և Մուշի: Այնուհետև Հէքքեարի գաւառը նորից միացեց Վանի վիլայէթին, իսկ Մուշի գաւառը՝ նոր կազմած Բիթլիսի վիլայէթին: Դրանից լետոյ էր, որ Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզ սանջակը դարձաւ վիլայէթ, որի հետ միացւեցին մի քանի հարեան հողեր: Այն ինչ, Դէրսիմի վիլայէթը կրկին սանջակի վերածւեց:

II

ՎԱԼԻՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱՇԵԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ պետութիւնները, կարևոր նշանակութիւն տալով վալիների ընտրութեանը, որոնցից էապէս կախած է Բերլինի դաշնադրով նախատեսուած ռեֆորմների յաջողութիւնը, որոշել են առաջադրութիւններ անել Բարձրագոյն Դռանը իւրաքանչիւր ղեկավարում, երբ վալիի պաշտօնի համար կ'ընտրուի մի անյարմար անձն: Որպէս զի այս կէտի վերաբերութեամբ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը աղատ լինի անհաճոյ թիւրիմացութիւններից, մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները անհրաժեշտ են համարում, որ վաղորօք, կիսապաշտօնական ձևով, իրանց յայտնելի այն անձի անունը, որի վրայ ընկնելու է ընտրութիւնը:

III

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԵՐՈՒՄՆ (ԱՄՆԻՍՏԻ)

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը կատարեալ ներումն պէտք է շնորհի այն բոլոր հայերին, որոնք մեղադրուած են կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքների համար, և որոնց վերաբերութեամբ ապացուցւած չէ, թէ նոքա անմիջապէս մասնակից են ընդհանուր քրէական յանցանքներին:

IV

ՀԱՅ ՏԱՐԱԳՆԱՑՆԵՐԻ ԵՒ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանում լինեն, որոնք առանց դատաստանի աքսորւած են Օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրանց բնակած զաւառներից դուրս, կամ որոնք ստիպւած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների շնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլտուութիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ Թիւրքիա կամ այն դաւառները, ուր նոքա առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճնշումների տեղական իշխանութիւնների կողմից: Նոքա նորից պէտք է ստանան այն սեփականութիւնները, որ նոքա ունէին երկիրը թողնելուց առաջ:

V

ԴԱՏԵՐԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԼՊԻՄՈՒՄՆ

Այն քրէական յանցանքների և ոճիրների գործերը, որոնք նախատեսնւած են ընդհանուր օրէնքով և ներկայումս դատաստանական քննութեան տակ են, պէտք է լուծուին ստանան, առանց յետաձգութեան: Սորա համար Կ. Պոլսից պէտք է ուղարկեն վիլայէթները դատաստանական յատուկ յանձնաժողովներ, որոնք իւրաքանչիւր սանջակի գլխաւոր քաղաքում պէտք է շտապեն քննել չվճուած գործերը: Նոցա վճիռները անբողոքելի են: Այդ յանձնաժողովները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ նախագահից և երկու անդամից, մէկը մահմէդական, միւսը քրիստոնեայ: Դոցա պէտք է ընկերանայ մի դատաստանական քննիչ և մէկ դատախազ: Վերջին պաշտօնեաներից մէկը պէտք է քրիստոնեայ լինի:

VI

ԲԱՆՏԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ԲԱՐԻՈՔՈՒՄԸ

Կ. Պոլսից պէտք է ուղարկեն բարձրատիճան պաշտօնեաներ՝ քննելու բանտերը իւրաքանչիւր վիլայէթում և ուսումնասիրելու նոցա նիւթական պայմանները, բանտարկեալների վիճակը և այն՝ թէ ինչպէս են նոցա պահուած: Նոքա պէտք է քննեն նոյնպէս և բանտապետների ու պահապանների վարմունքները, և կարող են առաջադրել, որ անմիջապէս արձակեն և դատաստանի ենթարկեն այնպիսիները, որոնք չեն կատարել այն կանոնները, որ սահմանւած են բանտային օրէնքներով:

Այդ բարձրատիճան պաշտօնեաներից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի օգնական, որ պէտք է քրիստոնեայ լինի, եթէ առաջինը մահմէդական է, և հակառակը: Նոքա պարտաւոր են, ոչ աւելի քան չորս ամսւայ ընթացքում, պատրաստել մի զեկուցագիր, որը պէտք է պարունակի նոցանկատողութիւնները իրանց պաշտօնավարութեան արդիւնքների մասին, և ցոյց տալ այն բարեփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են բանտերի վիճակը և շոցա պաշտօնեաների գործունէութիւնը լաւացնելու համար:

VII

ՌԵՖԵՐԱՏԻ ԳՈՐԾԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՀՍԿՈՂ ԲԱՐՁՐ
ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ

Նոր վայրերը, նշանակելուն պէս, պէտք է դնան վիլայէթի զլսաւոր քաղաքը՝ կազմակերպելու նահանգական վարչութիւնը, համաձայն նոր ծրագրի հիմունքներին:

Նոքա պէտք է յանձնեն պաշտօնը կառավարութիւնից նշանակած մութեսարիֆներին և գալմաղամներին, և իւրաքանչիւր կազալում բաժանեն նահիաների հոգերը: Նոքա պէտք է կազմեն ընտրողական ցուցակներ, և պէտք է կառարել տան նահիաների խորհուրդների և միւղիրների ընտրութիւնը: Նոքա պէտք է հետեւեն, որ հարկեր հաւաքողները ընտրեն առանց յետաձգման, որ նահանգի բիւջէի որոշումը և տուրքերի բաշխումը վարչական մասերում կատարւի, որքան կարելի է շուտ:

Այս սեփորմների շուտ և ճիշդ կատարումը պէտք է դրւի մի Բարձրագոյն Կոմիսարի վրայ, որը յատկապէս պէտք է ուղարկւի Նորին Մեծութիւն Սուլթանից, և որի ընտրութիւնը պիտի կատարւի պետութիւնների հաւանութեամբ: Իւր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում, նա պէտք է ունենայ լիակատար իշխանութիւն վալիների վրայ, որոնք պարտաւոր են զեկուցանել նրան այն բոլոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկելու են՝ նոր կանոնները գործադրելու համար: (Ասիւմ փաշայի 1889 թ. հոկտ. 8-ի ծանուցագիր «Բարենորոգումներ Հայաստանում», յօդ. I, մասն Ա.):

Կայսերական Բարձրագոյն Կոմիսարը կ'ընդունի խնդիրներ և ծանուցումներ բնակիչների կողմից, և պէտք է վարւի նոցա հետ նոր օրէնքների սահմաններում: Նա իւր յանձնարարութիւնը պէտք է կնքի մի ընդհանուր քննութիւն կատարելով բոլոր վիլայէթներում, և պէտք է ունենայ իշխանութիւն բարեփոխել այն կարգերը, որոնք համաձայն չեն նոր կանոնադրութեան:

Կայսերական Բարձր. Կոմիսարին, նորա պաշտօնավարութեան միջոցին, պէտք է ուղեկցի մի օգնական, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ Կոմիսարը մահմեդական է, և ընդհակառակը:

VIII

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂ ՄՆԱՅՈՒՆ ԿՈՄԻՏԵ

Բարձրագոյն Դրան մէջ պէտք է հաստատուի մի վերահսկող մնայուն կոմիտէ, որը պէտք է հսկէ ռեֆորմների ճիշդ գործադրութեան վրայ: Այդ կոմիտէի նախագահը կը լինի Կայսրութեան քաղաքացիական կամ զինւորական բարձր պաշտօնեաներից մէկը: Կոմիտէն պէտք է կազմւած լինի վեց անդամներից, որոնք պէտք է ընտրւեն պետութեան քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաների միջից, հմուտ՝ վարչական, իրաւաբանական և ֆինանսական գործերում, երեքը մահմեդական և երեքը քրիստոնեայ:

Այդ կոմիտէն պէտք է նիստ ունենայ Բ. Դրան մէջ, առնւազն ամիսը մի անգամ:

Կոմիտէի պաշտօնը պիտի լինի հսկել օրէնքների և կանոնների ճիշդ գործադրութեան վրայ, հասցնել Բ. Դրան զխուլութեան այն անկանոնութիւնների մասին, որոնք կը նկատւեն վարչութեան մէջ, և մատնանիշ անել այն պաշտօնեաների վրայ, որոնք լիովին չեն կատարում իրանց պարտաւորութիւնները. ընդունել խնդրագիրներ, քննել ազգաբնակչութեան կողմից եղած խնդիրքները և դանդառները. նոյնպէս և այն ղեկուցումները, որոնք կը հասնեն կոմիտէին համայնքների ներկայացուցիչների կողմից:

Այդ կոմիտէտին պէտք է ուղղեն ղեսպանները, իրանց թարգմանների միջոցով, այն բոլոր հաղորդագրութիւնները և տեղեկութիւնները, որ նոքա անհրաժեշտ կը համարեն:

Կոմիտէն կարող է պահանջել վալիներից ղեկուցադրեր՝ այն հարցերի մասին, որ ինքն կարեւոր կը համարի քննել և սոցա քննութեան համար նոքա կարող են նաւանձամբ կանչւել: Տարին երկու անգամ ընդհանուր նահանգապետները պէտք է ուղարկեն կոմիտէին մանրամասն յայտագիր՝ բանտերի վիճակի և բանտարկեալների դրութեան մասին:

Կոմիտէն, երբ յարմար կը համարի, կարող է ուղարկել իւր անդամներից մէկին կամ մի քանիսին՝ վիլայէթներում շրջելու՝ քննութիւն կատարելու համար:

Կոմիտէն պէտք է ներկայացնի Բարձրագոյն Դրանը ղեկու-

ցագրեր այդ բոլոր հարցերի մասին, և իրաւունք պէտք է ունենայ անմիջական յարաբերութիւնների մէջ մտնել վալիների և մինիստրական ձեռնհաս դէպարտամենտների հետ:

IX

ՎՆԱՍԻԱԾՆԵՐԻ ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի, Տալուրիկի և այլ տեղերի դէպքերի միջոցին թէ իրանց անձով և թէ իրանց գոյքով վնասւած հայերը պէտք է ստանան իրանց պատշաճաւոր հատուցումն և վարձատրութիւնը:

Կայսերական բարձրագոյն Կոմիսարին պէտք է յանձնել ուսումնասիրել այդ դործը և ձեռք առնել նպատակադարմար միջոցներ:

X

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ

Բ. Դուռը պէտք է հսկէ, որ կրօնական հաւատաւորութիւնները կատարեն այն ապահովող սկզբունքներով որ որոշած է 1856 թւականի Հատուի-Հիւմայիւնը (յօդ. 10, 11, 12) և որոնք, յաճախ, իրականութեան մէջ մնում են առանց գործադրութեան:

Այն անձերը, որոնք կը կամենան կրօնաւոր լինել, պէտք է լինեն չափահաս. բացի դրանից իրաւունք կ'ունենան կրօնաւոր լինել միայն մի շաբաթ անցած այն օրից, երբ տուել են յայտարարութիւն իրանց դիտաւորութեան մասին, և այդ շաբաթուայ ընթացքում նոքա պէտք է գտնեն իրանց դաւանութեան պետի հսկողութեան տակ:

XI

ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱԾՆՈՐՀՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Բ. Դուռը պէտք է ճիշդ հրահանգներ տայ իշխանութիւններին արգելելու համար, որ չխախտեն հայոց հոգեւորականութեան և հայ համայնքների այն առանձնաշնորհումները և իրաւունքները, որոնք յատկացրած են նոցա 1863 թւի սահմանադրութեամբ

(Հայերի Օրդանական Սահմանադրութիւն) և սուլթանների շնորհած բէրաթներով:

XII

ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ ՓՈՔՐ-ԱՍԻԱՅԻ ՄԻԻՍ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Փոքր-Ասիայի այն վիլայէթներում, որտեղ հայ ազգաբնակչութիւնը յայտնի սանջակներում կազմում է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասը, այնտեղ վալիի մօտ պէտք է լինի մի յատուկ քրիստոնեայ պաշտօնեայ, որին պէտք է յանձնւի հայերի պաշտպանութիւնը: Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակչութեան բողոքազերերը և խնդրագրերը և հասցնի նոցա ի գիտութիւն վալիի, որը քրիստոնեայ պաշտօնեայի համաձայնութեամբ ընթացք կը տայ նոցա, համեմատ դոցա բովանդակութեան:

Այդ պաշտօնեաները, բացի զրանից, պէտք է կանոնաւորապէս զեկուցադրեր ներկայացնեն Կ. Պոլսի վերահսկող մնայուն կոմիտէին: Այն վիլայէթներում, ուր կան որոշ տեղեր (ինչպէս Հաջինը՝ Ադանի վիլայէթում և Ձէյթունը՝ Հալէպի վիլայէթում), որտեղ հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւն, այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի և նահիաների կազմութեան վերաբերեալ ռեֆորմների ծրագրի պահանջները պէտք է գործադրեն այն տեղերում, որոնցից նախապէս կը կազմէին վարչական միութիւններ:

(Վերջ միմորանդումը)

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

Վ ա ը չ ա կ ա ն ու ե ֆ ո ղ մ ն ե ը ի

որոնք պէտք է մտցնեն Փոքր-Ասիայի արեւելեան նահանգներում, ալժմեան էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիւասի, Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզի և Դիարբեքիւրի վիլայէթներում:

I

Վ Ա Լ Ի Ն Ե Ր

Յօդ. 1. Վալիները պէտք է ընտրւին պետութեան բարձրաստիճանի պաշտօնեաներից, առանց խտրութեան կրօնի, որոնք լաւագոյն երաշխաւորութիւններ տւած կը լինեն իրանց խելքի, ընդունակութիւնների և շիտակութեան համար: Ուստի և չի թոյլատրուում նշանակումը այն անձերի, որոնք վատ համբաւ ունեն և կամ հասարակական և քաղաքական նկատումներով՝ անյարմար կը լինեն:

Բ. Դուռը, հետեւելով այն համոզման, որ բեֆորմների և միջոցների իրական գործադրութիւնը էականապէս կախած է այն անձերի բարձր յատկութիւններից, որոնք վիլայէթների կառավարութեան գլուխ ենանցած, — պիտի հսկէ որ և ջանաջորդաւոր նշանակելիք այդ պաշտօնեաները ունենան պահանջւած յատկութիւնները:

Յօդ. 2. — Այդ եղանակով նշանակւած վալիները չեն կարող յետ կանչել կամ փոխել, բացի այն դէպքերից, երբ նոքա, օրինական քննութիւնից յետոյ, յանցաւոր կը ճանաչեն հակաօրինական գործերի մէջ:

Վալիները նշանակուած են հինգ տարով. նոցա լիազօրութիւնները կարող են նորոգւել:

Յօդ. 3. — Վալիները կ'ունենան պատգամաւոր օգնականներ (մաւին), որոնք պէտք է լինեն քրիստոնեաներ, եթէ վալին ինքն մահմեդական է, և մահմեդականներ, եթէ վալին քրիստոնեայ է: Մուալիները, վալիների նման, նշանակուած են նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից: Նոքա յատկապէս դուանուած են վալիի մօտ վիլայէթի բնակիչներից խնդրագիրներ ընդունելու, յօտիկանութեան և բանտերի վրայ հսկելու և հարկերի հաւաքելու վրայ:

հակոգութիւն անելու համար: Նոցա վրայ է բարձուում վիլայէթների կառավարութիւնը վալիների բացակայութեան ժամանակ:

Ամեն ի վալիի մօտ կազմակերպ է նահանգական ընդհանուր խորհուրդ, որի ընտրութեան պայմանները կ'որոշուեն ստորև: Խորհրդի պարտաւորութիւնը պէտք է լինի քննել հասարակաց շահերի վերաբերեալ խնդիրները, ինչպէս են՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներ շինելը, երկրագործական վարկի զրամագլուխ կազմակերպելը, երկրագործութեան, առևտրի և արդիւնաբերութեան զարգացումը և հանրային կրթութեան ծաւալումը:

II

Մ Ի Ի Թ Ե Ս Ա Ր Ի Ֆ Ն Ե Ր

Յօդ. 4.—Միւթեսարիֆները, որոնք պիտի սանջակների գլուխ անցնեն, կը նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից: Ամեն մի վիլայէթում որոշ թւով միւթեսարիֆներ պէտք է քրիստոնեաներ լինեն: Քրիստոնեայ միւթեսարիֆները պէտք է նշանակուեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում: Այն վիլայէթներում, որտեղ միայն մի միւթեսարիֆ կը լինի, նա պէտք է անպայման քրիստոնեայ լիլի, եթէ վալին մահմեդական է: Միւթեսարիֆը օգնական կ'ունենայ մօուին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ միւթեսարիֆը մահմեդական է, և ընդհակառակը: Միւթեսարիֆի բացակայութեան ժամանակ նորա տեղը կը բռնի մօուինը:

III

Գ Ս Յ Մ Ա Գ Ա Մ Ն Ե Ր

Յօդ. 5.—Գայմազամները պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից, վալիի առաջարկութեամբ: Նոքա ընտրութեամբ են վալիի ձեռքով այնպիսի անձերի միջից, որոնք վայելում են ազգաբնակչութեան վստահութիւնը և համապատասխանում են այն պայմաններին, որոնք պահանջւում են ներկայ կանոնադրութիւնով: Իւրաքանչիւր սանջակում գայմազամների պաշտօնների որոշ թիւը պէտք է յատկացրած լինի քրիստոնեաներին:

Քրիստոնեայ գաղմագամներ պէտք է նշանակեն այն կազմներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում:

Յօդ. 6.—Իւրաքանչիւր նահանգում քրիստոնեայ միութեսարիֆների և գաղմագամների թիւը, յամենայն դէպս, պակաս չպէտք է լինի վիլայէթի գաղմագամների և միութեսարիֆների ընդհանուր թւի մէկ երրորդից:

Գաղմագամը, միութեսարիֆի նման, պէտք է օգնական ունենայ մի մոաւին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ գաղմագամը մահմեդական է, և հակառակը:

Միութեսարիֆներին և գաղմագամներին կից պէտք է լինի մի խորհուրդ, նման ընդհանուր նահանգական խորհուրդին:

Կազայի խորհուրդը ընտրւում է նահիաների խորհուրդների կողմից: Նահանգական ընդհանուր խորհուրդը ընտրւում է սանջակների խորհուրդների կողմից:

Ոչ մի պաշտոնեայ չի կարող այդ խորհուրդների անդամ լինել: Խորհուրդներին պէտք է նախագահեն վալիները, միութեսարիֆները և գաղմագամները, ըստ պատկանելւոյն: Խորհուրդները պէտք է բաղկացած լինեն չորս անդամներից, չհաշւելով նախագահին. անդամներից երկուսը պէտք է մահմեդական լինեն, երկուսը քրիստոնեայ:

IV

Ն Ա Հ Ի Ա Ն Ե Ր Ը

Յօդ. 7.—Իւրաքանչիւր կազա բաժանւում է որոշ թւով նահիաների (համայնք):

Նահիան մի հողային միաւոր է, որ սլարունակւում է իւր մէջ մի քանի գիւղեր՝ իրանց անշարժ կալւածներով, հողերով, արօտատեղերով և հողաբաժիններով: Նահիայի ամենաբազմամարդ տեղը համարւում է նորա գլխաւոր կենդրոն:

Իւրաքանչիւր նահիայի սահմանների որոշումը, ըստ կարելւոյն, պէտք է կառարարի այնպէս, որ մի զաւանուլթեան պատկանող գիւղերը մտնեն մի նահիայի մէջ: Ընդհանրապէս պէտք է ուշադրութեան առնեն տեղագրական և ազգագրական պայմանները, նաև ազգաբնակութեան յարմարութիւնները:

Նահիան պէտք է պարունակի իւր մէջ ամենաքիչը 2000 բնակիչ, ամենաշատը 10,000 բնակիչ: Գիւղերի իւրաքանչիւր մի խումբ, որ կազմում է նահիայի մի մասը և որի բնակիչները 1000-ից պակաս չեն, կարող է պահանջել, որ իրանից առանձին մի նահիա կազմւի այն պայմանով, որ յանձն կ'առնի նոր վարչութեան ծախքերը:

Յօդ. 8.—Իւրաքանչիւր նահիա պէտք է կառավարւի մէկ միջերի ձեռքով, որին կից պիտի լինի բնակիչներից ընտրւած խորհուրդ, բաղկացած ամենաքիչը չորս և ամենաշատը՝ ութ անդամներից:

Այդ խորհուրդը ընտրում է իւր անդամների միջից միւլիք և նորա օգնական: Միւլիքը պէտք է պատկանի այն դաւանութեան, որին պատկանում է բնակիչների մեծամասնութիւնը, իսկ օգնականը՝ միւս դաւանութեան: Խորհուրդը պէտք է նոյնպէս ունենայ մի քարտուղար:

Յօդ. 9.—Եթէ նահիաների բնակիչները բոլորը պատկանում են մէկ դաւանութեան, խորհրդի անդամները պէտք է ընտրւեն այդ դաւանութեան պատկանող բնակիչներից: Եթէ համայնական շրջանի աղգաբնակութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ունենայ իւր ներկայացուցիչը, համեմատ իւր թւական կարևորութեան, բայց այն պայմանով, որ 25 տնից պակաս չլինի:

Յօդ. 10.—Միւլիքները պէտք է ստանան նահիայի բիւջէից պատշաճ ռոճիկ: Նոյնպէս պէտք է ռոճիկ տրւի խորհրդի քարտուղարին:

Առանձին շինութիւն պէտք է յատկացւի նահիայի խորհրդի և վարչութեան ատեանի համար:

Յօդ. 11.—Նահիայի խորհրդի անդամները պէտք է լինեն օսմանեան հպատակ, պէտք է շահ ունենան նահիայում և լինեն ոչ պակաս քան 30 տարեկան. նոքա ընտրւում են այն անձերի միջից, որոնք վճարում են պետութեանը տարեկան 100 պիաստր հարկ և զատաստանի չեն ենթարկւած:

Յօդ. 12.—Հէնց որ խորհուրդը իւր միջից կ'ընտրի միւլիքին, նորա անունը պէտք է հաղորդւի վալիին, որը պաշտօնապէս կը հաստատի նորան, նախապէս հաւաստիանալով որ օրինական պահանջները կատարւած են:

Յօդ. 13.—Իմամները, քահանաները, զպրոցական ուսուցիչները և ուրիշ անձեր, որոնք կառավարութեան մէջ պաշտօն ունին, չեն կարող միւլիքի պաշտօն վարել:

Յօդ. 14.—Խորհուրդի անդամների կէսը պէտք է նորոգւի ամեն տարի. միւլդիրները մնում են պաշտօնում երկու տարի: Միւլդիրը և խորհրդի անդամները չեն կարող վերընտրւել յաջորդաբար միանգամից աւելի:

Յօդ. 15.—Միւլդիրի և խորհրդի անդամների պաշտօնները, ինչպէս և նոցա ընտրութեան և փոխարինման եղանակը, կ'որոշեն համաձայն Համայնքների Վարչական Կանոնադրութեան, յօդ. 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 և համաձայն Օրինագծի եւրոպական Տաճկաստանի նահանգների մասին § 12:

Յօդ. 16.—Նահիւյին պատկանող գիւղերից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի մուխթար. եթէ գիւղը մի քանի թաղեր ունի կամ բնակիչները բաժանւած են զանազան դաւանութիւնների՝ ամեն մի թաղի և ամեն մի դաւանութեան համար մի մուխթար պէտք է լինի:

Յօդ. 17.—Ոչ մի գիւղ չի կարող պատկանել երկու համայնական շրջանի՝ ինչ և լինի նորա դիրքը և բնակիչների թիւը:

Յօդ. 18.—Ոստիկանութեան պաշտօնեաները նշանակուած են համայնական շրջանի խորհրդի ձեռքով, նահիւյի ազգաբնակչութեան միջից, առանց կրօնի խտրութեան, և թւով այնքան պէտք է լինեն, որ կարողանան բաւարարութիւն տալ թէ տեղական պետքերին և թէ վիլայէթի ժանդարմերի ծառայութեան:

Յօդ. 19.—Նահիւյի ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է դրւեն միւլդիրի հրամանների տակ և պէտք է ունենան չառւշների կամ օնբաշիների պաշտօններին համապատասխանող գլխաւորներ:

Նոքա պէտք է զինւորւած լինեն և ունենան մի համազգեստ որի ձեւը կ'որոշւի յետոյ: Նոքա ռոճիկը կը ստանան նահիէյի բիւջէից և, բացի իրանց ոստիկանական ծառայութիւնից, կարող են զբաղւել իրանց սովորական պարապմունքներով ևս: Նոքա կարող են լինել հեծեալ կամ ոչ, նայելով իրանց ծառայութեան պահանջներին:

Ոչ-մահմեդականները, որոնք ենթակայ են «բէդէլ-ի-էսէքէրիէ» հարկին, և որոնք կարող են ոստիկանական ծառայութեան կոչւել, ազատ կը լինեն այդ հարկի վճարումից, քանի նոքա կը գտնւեն ոստիկանական ծառայութեան մէջ:

Յօդ. 20.—Նահիւյի ոստիկանութեան պաշտօնեաների առաջին պարտաւորութիւնը պէտք է լինի պահպանել կարգը և խաղաղու-

Թիւնը իրանց երկրի մէջ և նահիպի ճանապարհների վրայ: Բացի դրանից նոքա պէտք է լինեն միւղիւրի հրամանի տակ և պոստին ուղեկցելու համար մարդիկ տան, այլ և օգնեն միւղիւրին՝ ի կատար ածելու դատաստանական վճիռները և օրէնքի պահանջները:

V

Ժ Ա Ն Դ Ա Ր Մ Է Ր Ի

Յօդ. 21. — Ամեն մի նահանգում, յատուկ օրէնքի հիման վրայ, կը կազմակերպւի նահանգական ժանդարմերի, որի բարձր և ստորին պաշտօնեաները կ'ընտրուեն կայսերութեան հպատակներ լը բոլոր դասակարգերի միջից, առանց կրօնի խտրութեան:

Ժանդարմերին պէտք է կազմակերպւի վիլայէթում, բոլոր բնակիչների միջից, առանց խտրութեան ցեղի կամ կրօնի: Ժանդարմերի երկու երրորդականը կը կազմւի նահիպի ոստիկանութեան պաշտօնեաների միջից, կէսը մահմեդական, կէսը քրիստոնեայ: Մնացած մի երրորդը բաղկացած պէտք է լինի չաուշներից և բաշչաուշներից և պէտք է ընտրւի կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ մարդկանց միջից:

Դիսցիպլինայի և զինավարժութեան կողմից, ժանդարմերին պէտք է գտնւի զինւորական մինիստրի իշխանութեան տակ: Նորա ծախքը պէտք է հոգացւի վիլայէթի հաշուով: Ժանդարմերի գնդի սպաների ռոճիկը պակաս պէտք է լինի, քան կանոնաւոր զօրքի համապատասխան աստիճանի սպաների ռոճիկը:

VI

Բ Ա Ն Տ Ե Ր Ը

Յօդ. 22. — Այն անձերը, որոնք նախնական բանտարգելութեան մէջ են պահուում, չպէտք է խառնուեն այն անձերի հետ, որոնք արդէն կրում են իրանց պատիժը՝ դատալնուից յետոյ: Բանտերը պէտք է յարմարեցրած լինին առողջապահական անհրաժեշտ պահանջներին. բանտարկեալները չպիտի ենթարկւեն վատ վարւողութեան: Վալին պիտի նշանակի բանտերի դիւրեկտորներին և վերակացուներին, որոնց թւում մի մասը պէտք է նշանակի ռոստիկանական պաշտօնեաների և ժանդարմերի միջից:

VII

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐ

Յօդ. 23.—Վալիները պէտք է հաստատեն վիլայէթներին և սանջակներին զլիսաւոր քաղաքներում սկզբնական քննիչ մասնաժողովներ(կոմիտէներ), բաղկացած նախագահից և երկու անդամներից, մահմեդական և ոչ մահմեդական: Այդ մասնաժողովները պէտք է քննեն ժանդարմների ձեռքով կատարւած ձերբակալութիւնների պատճառները և հրամայեն անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկելու կալանաւորւածներին, և բանտարկել տալ նոցա, եթէ այն յանցանքները, որոնց մէջ նոքա ամբաստանւում են, կրում են այնպիսի բնաւորութիւն, որ նոցա ենթակայ է անում օրէնքի սահմանած պատիժներին: Մասնաժողովները պէտք է նոյնպէս ազատ լծողներն անմիջապէս և զնեն ռստիկանութեան հսկողութեան տակ այն բանտարկեալներին, որոնց վարմունքը այլ ևս օրէնքի գործադրութիւն չի պահանջում: Նոքա պիտի հսկեն նոյնպէս, որ ոչ մի անձն, առանց պատճառի և տպօրէն կերպով բանտ չզցւի: Այդ նպատակով նոքա պէտք է այցելեն բանտերը և բանտարկեալների պաշմանները քննեն: Մասնաժողովները պէտք է կազմեն զեկուցադրեր և ուղարկեն վալիներին, յիշատակելով նոցա մէջ ռստիկանութեան ձեռքով բանտարկւած այն անհատներին, որոնց հարկաւոր է ազատել, այլ և նոցա, որոնք պիտի մնան բանտերում:

VIII

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ ՔԻԻՐԿԵՐԻ ՎՐԱՅ

Յօդ. 24.—Թափառական քիւրդերին կառավարելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթի վալին պէտք է ունենայ իւր ձեռքի տակ մէկ աշիրէթ-մէմսուրի (պաշտօնեայ, որի գործը պէտք է լինի հսկել քիւրդ ցեղերի վրայ)։ այդ պաշտօնեան պէտք է իրաւունք ունենայ ձերբակալել աւաղակներին և ուրիշ չարագործներին ու պահանջել, որ նոցա ենթարկեն սովորական զատարաններին: Նա պէտք է ունենայ իւր ձեռքի տակ մի բաւարար պահակախումբ և կարող է, հարկաւոր դէպքում, պահանջել տեղական ռստիկանութեան աջակցութիւնը: Նորան ստորագրւած պաշտօնեաների մի որոշ թիւ

պէտք է ուղեկցի ամեն մի ցեղին (աշիրէթ)՝ նոցա տարեկան քոչի ժամանակ:

Նոքա պէտք է գործադրեն ոստիկանական իշխանութիւն, բանտարկեն բոլոր չարագործներին և յանձնեն նոցա սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արօտատեղերի և բանակատեղերի սահմանները պէտք է ճշգրտութեամբ որոշւած լինեն: Այդ քոչերը չպէտք է պատճառ դառնան զրկանք հասցնելու այն գաւառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակաւորապէս գրաւում: Եթէ նոքա որ և է չարագործութիւն անեն զիւղացիների սեփականութեան դէմ՝ կամ որ և է զրկանք հասցնեն զիւղացիներին, այդ օրից սկսած կարկարգելի նոցա որ և է տեղափոխութիւն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք գոյութիւն ունեն զէնք կրելու վերաբերմամբ, խստիւ պէտք է գործադրեն բոլոր քիւրդ ցեղերի մէջ, լինեն նոքա հաստատաբնակ, թէ թափառական: Չանքեր պէտք է անւեն պատուաստել նստակեաց կեանքի սկզբունքները թափառական ազգաբնակութեան, ընտելացնել նորան երկրագործութեան. և այդ նպատակով որոշ հողեր պէտք է յատկացնել նոցա այնպիսի տեղւորում, ուր նոցա հաստատուելը չի կարող որ և է վնաս հասցնել նստակեաց ազգաբնակութեան բարեկեցութեան և խաղաղութեան: Ընտրողական և քաղաքացիական իրաւունքները չպէտք է պատկանեն այն անձերին, որոնք ոչ-նստակեաց ազգաբնակութեան մասն են կազմում, կամ որոնք հաստատուած չեն մշտական և մնայուն կերպով մի որ և է նահիալի հողի վրայ:

IX

ՀԱՄԻԴԻԷ ՀԵՄԵԼԱԶՕՐԲԸ

Յօդ. 25.—Այն դէպքերում, երբ հարկաւոր համարւի գործ զնել Համիդիէ հեծեւազօրքի գնդերը այժմ գոյութիւն ունեցող օրէնքներով սահմանւած զինավարժութեան ժամանակամիջոցներից զուրս՝ այդ գնդերը կարող են գործածուել և բանակել միայն կանոնաւոր զօրքի գնդերի հետ միասին, որի մի երրորդ մասից աւելի չպէտք է լինեն:

Սովորական ժամանակներում, երբ Համիլիէ հեծելագունը ծառայութեան մէջ չէ, չպէտք է կրի ոչ նշանազգեստ և ոչ էլ զէնք։ Այդ պարագայում նոքա ենթարկւում են սովորական դատարաններին, ինչպէս արդէն այդ որոշւած է Համիլիէյի Կանոնադրութեան մէջ (Սահմանեան Զինւորական Դատաստանագիրք, յօդ. 4)։

X

ԿԱԼԻԱԾԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՆԱԼ ՀԱՐՅԸ

Յօդ. 26.—Մի յատուկ յանձնաժողով, որը բաղկացած պէտք է լինի մի նախագահից և չորս անդամներից, — երկուսը մահմէդական և երկուսը քրիստոնեայ, — պէտք է պաշտոն ունենայ քննելու սեփականութիւններին վերաբերեալ ապացուցագրերը, վերականգնելով խախտւած իրաւունքները։

Մի յատուկ յանձնաժողով ապագայում պէտք է որոշի այն ամենալաւ եղանակը, որով կարելի լինի երաշխաւորել սեփականութեան իրաւունքները։

XI

ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐԻ ԺՈՂՈՎԵԼԸ

Յօդ. 27.—Բոլոր հարկերը, հաշւելով դոցա մէջ և տասանորդական տուրքերը, պէտք է հաւաքւեն ուղղակի՝ նահիայի խորհուրդների կողմից ընտրւած և միւլիիի իշխանութեան տակ գտնւող հարկահանների ձեռքով։

Նահիայի բոլոր բնակիչները փոխադարձաբար պատասխանատու են իրանց վրայ դրւած հարկերի լիակատար վճարման համար։

Յօդ. 28.—Վերացւում է տասանորդական տուրքերի կապւով տալը և ժողովրդին բռնի բանեցնելը (բեգեար)։ Իւրաքանչիւր վարչական շրջան, սկսած նահիայից, պէտք է իւր հաւաքած հարկերից վերցնի այն գումարը, որը հարկաւոր է իւր վարչութեան ծախքերի համար, համաձայն որոշւած և կառավարութեան կողմից հաւանութիւն գտած բիւջէի։ Նոյնպէս և վիլայէթի ֆինանսական վարչութիւնը պէտք է վերցնի նահանգի հարկերի ամբողջ քանակութիւնից՝ վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր գումարը, հաշ-

ւելով զորա մէջ հասարակական աշխատանքների և հանրային կըրթութեան ծախքերը:

Ազգաբնակութիւնը ոչ մի դէպքում պարտաւորւած չպէտք է լինի ձրիաբար հայթայթել թէ զօրքի և թէ պաշտոնեաների բնակարան և նոցա ապրուստի համար հարկաւոր պաշարը:

Այն դէպքերում, երբ հարկերը չվճարելու համար էկզէկուցիա (կայքերի վաճառումն) է նշանակուում, խստիւ պատահելում է չզրկել բնակիչներին առաջին կարեւորութեան առարկաներից և աշխատանքի գործիքներից:

XII

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 29.—Նահիայի իւրաքանչիւր բաժնում հաստատուում է աւագների խորհուրդ, մուխթարի նախագահութեամբ: Նորա պարտականութիւնը պէտք է լինի ընտանեբար լուծել բնակիչների մէջ ծագած վէճերը:

Յօդ. 30.—Իւրաքանչիւր կազայում (դաւառակ), նահիաների թւի համեմատ, պէտք է լինեն բաւականաչափ թւով հաշտարար դատաւորներ, որոնց նշանակում է արդարադատութեան մինիստրը, վալիի առաջարկութեամբ: Այդ դատաւորներից մէկը անպատճառ պէտք է ապրի կազայի զլխաւոր քաղաքում: Հաշտարար դատաւորների մի երրորդ մասը իւրաքանչիւր կազայում պէտք է քրիստոնեաներից լինի: Քրիստոնեայ հաշտարար դատաւորները պէտք է բնակութիւն ունենան այն կենտրոններում, որտեղ քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը մեծամասնութիւն է կազմում:

Յօդ. 31.—Հաշտարար դատաւորը իրաւասութիւն պէտք է ունենայ դատելու՝

ա) Անբողոքելի կերպով այն քրէական վիրաւորանքները և օրէնքի դէմ գործւած զեղծումները, որոնք պատժւում են ոստիկանական սովորական միջոցներով, և— բողոքելու իրաւունքով— այնպիսի վիրաւորանքներ, որոնց համար նշանակւում է պատիժ 500 պիաստրից ոչ պակաս և երեք ամիս բանտարկութիւնից ոչ աւելի:

բ) Քաղաքացիական գործերում, առանց բողոքելու իրաւունքի, բոլոր անձնական գործերը, քաղաքացիական և առևտրական դա-

տերը, որոնց գումարը հազար պիաստրից չէ անցնում, և բողոքի իրաւունքով այնպիսի գանգատներ, որոնք հասնում են հինգ հազար պիաստրի:

Յօդ. 32.—Հաշտարար դատարանը կարող է կատարել նաև միջնորդ ատեանի դեր. նա կարող է, երկու կողմերի հաւանութեամբ, նշանակել միջնորդ դատաւորներ՝ լուծելու համար այնպիսի վէճեր, որոնց գումարը հինգ հազար պիաստրից չի անցնում: Միջնորդ դատաւորների կայացրած վճոի դէմ դատաւորները իրաւունք չունեն բողոքելու:

Յօդ. 33.—Կազանների դատարանների տեղը բռնող հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ բողոք կարելի է տալ սանջակի դատարանին:

Յօդ. 34.—Բանտարկութեան վերաբերմամբ հաշտարար դատաւորների այն վճիռները, որոնք տրւած են վերջին ինստանցիացում, պէտք է գործադրեն կազայի բանտում: Միւղիրները պարտաւոր են աջակցել հաշտարար դատաւորներին ի կատար ածելու ինչպէս քաղաքացիական, այնպէս էլ քրէական վճիռները:

Յօդ. 35.—Կազայի ատեանները ջնջւած լինելով, սանջակի դատարանները ձեռնահաս են դատելու այն քաղաքացիական վէճերը, որոնք հինգ հազար պիաստրից չեն անցնում. նոյնպէս և հաշտարար դատաւորների քաղաքացիական վճիռների դէմ տւած բողոքները: Սանջակի դատարանները պէտք է ունենան միայն քաղաքացիական ատեան, քանի որ քրէական ատեանի տեղը բռնում է շրջող նահանգական ատեանը (ասսիզ, assises):

Սանջակի ատեանները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ ղեկավար մաւոր նախագահող դատաւորից, որին նշանակում է արդարադատութեան մինիստրը և երկու անդամներից, որոնց ընտրում է վալին, սանջակների խորհուրդների ձեռքով կազմած ցուցակների միջից:

Յօդ. 36.—Սանջակի քրէական ատեանների բաժինները փոխարինւում են շրջիկ նահանգական ատեաններով: Նահանգական շրջիկ ատեանները բաղկացած են մէկ նախագահող դատաւորից, որը ընտրւում է վիլայէթի բարձրագոյն խորհրդի անդամների միջից. նորան պաշտօնակից են լինում երկու անդամներ, որոնք նշանակւում են բողոքի ատեանի կողմից սանջակի հաշտարար դատաւորների միջից,

մէկը մահմեդական, իսկ միւսը քրիստոնեայ: Հաշտարար դատաւորները պէտք է ստանան արդ ոռճիկ, շրջիկ նահանգական ատեանների ամբողջ տւողութեան ժամանակ:

Յօդ. 37.—Նահանգական շրջիկ ատեանը հերթով նիստեր է ունենում բոլոր կաղաներում, հաշւելով և սանջակի գլխաւոր քաղաքը, ուր նորաներկայութիւնը հարկաւոր կարող է լինել: Նորա իրաւասութեանն են վերաբերում վիրաւորանքների վերաբերեալ հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ աւած բողոքները, այլ և առանց բողոքելու իրաւունքի այն գործերը, որոնց պատիժը հինգ հազար պիաստր տուգանքից և երեք ամիս բանտարկութիւնից չի անցնում: Քրէական գործերի վերաբերութեամբ նահանգական դատարանների վճիռները բողոքելի են վճռաջինջ ատեանի առաջ:

Յօդ. 38.—Հասնելով կազան, նահանգական շրջիկ ատեանի նախագահը պէտք է պահանջէ քննիչ դատաւորից այն բոլոր գործերի ցուցակը, որ ուղղակի նորա ձեռքով են անցել, և մի ուրիշ ցուցակ այն գործերի, որոնք դեռ քննութեան ներքոյ են: Եթէ նա նկատի նոցա մէջ որ և է անկանոնութիւն կամ անտեղի վետաձգութիւն, նա անմիջապէս մի ղեկուցագիր պէտք է ուղարկի արդարադատութեան մինիստրին:

Նահանգական շրջիկ ատեանը՝ հասնելով կազան կամ այնտեղից հեռանալիս՝ պէտք է այցելի բանտերը, քննի բանտարկեալների վիճակը և արձանագրութեանց մատեաններով ստուգի նոցա բանդ մոնելու օրերը:

Յօդ. 39.—Վիլայէթի բարձրագոյն ատեանը պէտք է բաղկացած լինի մի նախագահից և այնքան անդամներից, որ հնարաւորութիւն ունենան քննելու իրանց առաջարկած քաղաքացիական գործերը և մատակարարեն շրջիկ նահանգական ատեաններին նախագահներ:

Քաղաքացիական դատերում նորա իրաւասութիւնը նոյնն է, ինչ բողոքի ատեանինը, իսկ քրէական գործերում նոյնն է՝ ինչ մի նահանգական շրջիկ ատեանինը: Նորա նիստը կանոնաւոր կը համարւի ամեն անգամ, երբ ներկայ կը լինեն մի նախագահ և երկու անդամ: Բացի դորանից նա պէտք է ունենայ մի դատախազ և բաւական թւով սորա օգնականներ:

Յօդ. 40.—Հաշտարար դատարանների, ինչպէս և ամեն տեսակ դատարանների գործաւարութիւնը լինում է թիւրքերէն լեզուով. բայց թիւրքական բնագրին պէտք է կցւի հայերէն թարգմանութիւնը՝ նայելով տեղին և դատուող կողմերին:

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

«Մուրճ»-ի ընթերցողները կը գտնեն վերև Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների կողմից կազմած յայտագիրը և ռեֆորմների ծրագիրը իւր ամբողջութեամբ, որ ներկայացուցեց նոր տոմարով մայիսի 11-ին նորին կայսերական մեծութիւն տաճկաց սուլթանին և Բ. Դուան: Դոկումէնտը ընդարձակ է. ներկայ յօդաձով մենք զալիս ենք մեր ընթերցողներին օգնելու՝ ներկայացնելով նոցա երկրի կառավարութեան այն դրութիւնը, որ մեծ տէրութիւնները կամենում են ստեղծել Տաճկա-Հայաստանում:

Մեր բացատրութիւնը կը վերաբերի ծրագրի միմիայն վարչական մասին:

Նշանակում է Բ. Դուան կից մի մշտական բարձր յանձնաժողով, որը վերին տեսչութիւն է կատարում Տաճկա-Հայաստանի ամբողջ կառավարութեան վրայ: Նշանակում է և մի ժամանակաւոր բարձրագոյն կոմիտար, որին կը նշանակի սուլթանը, պետութիւնների հաւանութեամբ՝ ռեֆորմները իրագործելու համար:

Ամենից առաջ որոշում է այն երկրի տարածութիւնը, որ պիտի ենթարկուի հայկական ռեֆորմներին: Այդ երկիրը ներկայումս բռնում են Վարինի (Երզրում), Բիթլիսի, Վանի, Սեբաստիայի (Սիւսս), Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի և Տիգրանակերտի (Իիարբէքիր) նահանգները: Մեր մօտաւորական հաշուով արեւելքից մինչ արեւմուտք իւր ամենաերկար տեղում այդ երկիրը ունի 700 վերստ, իսկ հիւսիսից հարաւ՝ 300 վերստ, իսկ ամբողջ տարածութիւնը պէտք է որ բռնում լինի մօտաւորապէս 200.000 քառակուսի վերստ, ուրեմն որքան Անդրկովկասն է:

Այդ երկիրը բաժանւած կը լինի ոչ թէ վեց, ինչպէս այժմ է, այլ աւելի քիչ, երեւի 3 կամ 4, նահանգների, և կ'արեւիին չափ

այնպէս, որ, այդ նահանգներում և նոցա ստորաբաժանումներում քրիստոնեաները և մոսուլմանները ջոկ-ջոկ համախմբուած լինեն:

Այդ երկիրը (որ մենք կ'անւանենք Տաճկա-Հայաստան) վարչական կողմից բաժանուած կը լինի՝

1. Նահանգների, որ կ'աչւում են վիլայէթներ:

2. Վիլայէթը բաժանուած է մի քանի սանջակներ (գաւառ),

3. Սանջակը՝ մի քանի կազանների (գաւառակ),

4. Կազան բաղկացած կը լինի մի քանի զիւղական խմբերից, որ կոչւում են նահիաներ (համայնքներ):

Այսպիսով նահիան ամենափոքրիկ վարչական ստորաբաժանումն է. նահիան պիտի ունենայ 2000 ից մինչ 10,000 բնակիչ, բացի եթէ աւելի պակաս ունեցող համայնքները իրանց վրայ կ'ուղենան աւելի նահիայի կառավարելու ծախքերը: Նահիան—այն է, ինչ Ռուսաստանում կոչւում է վոյսոյ, Ֆրանսիայում՝ կոմմուն:

Ամեն մի ստորաբաժանման գլուխ կանգնած է մի վարչական անձ.

1. Վիլայէթի (նահանգի) գլուխն է վալին, (որ համապատասխանում է Ֆրանսիացոց պրեֆէկտին, ռուսաց նահանգապետին):

2. Սանջակի (գաւառի) գլուխն է միւլթեսարիֆը (Ֆրանսիացոց սուպրեֆէկտ, ռուսաց գաւառապետ—ուեզդնի նաչալնիկ):

3. Կազայի (գաւառակի) գլուխն է գաջմագամը—գաւառապետ Կազային համապատասխան վարչական ստորաբաժանում Կովկասում պրիստաւութիւնն է, Ռուսաստանում օկրուգը, Ֆրանսիայում՝ առնոնիսման:

3. Նահիայի (համայնքի) գլուխն է միւդիրը (ռուսաց վոյսոսնոյ ստարշինան, համայնքի տանուտէրը):

4. Գիւղը ունի զիւղապետ՝ որ կոչւում է մուխթար (ռուսաց ստարոստա) կամ մուխթարներ, եթէ գիւղի բնակչութիւնը տարբեր կրօնական տարրերից է բաղկացած:

Վալին, միւլթեսարիֆը, գաջմագամը և միւդիրը պիտի ունենան մի-մի օգնական, որ կոչւում է մուալին: Բացի դոցանից ամեն մի ստորաբաժանում պիտի ունենայ իւր խորհուրդը այն է՝

1) Վիլայէթի (նահանգի) խորհուրդ, նախագահութեամբ վալիի.

2) Սանջակի (գաւառի) խորհուրդ, նախագահութեամբ միւլթեսարիֆի:

3) Կազաչի խորհուրդ, նախագահութեամբ գալմազամի:

4) Նահիայի խորհուրդ, նախագահութեամբ միւղիւրի:

Հարց. Ինչպէս պիտի նշանակին վերոյիշեալ պաշտօնեաները:

Պատասխան. 1) Վալիներին (նահանգապետներին) նշանակելու է սուլթանը՝ հինգ տարով հաւանութեամբ մեծ պետութիւններին: Նոքա կարող են վերընտրել:

2) Վալիների օգնականներին նշանակում է սուլթանը ուղղակի:

3) Գաւառապետներին (միւթեսարիֆներին) և սոցա օգնականներին, գալմազամներին ու նոցա օգնականներին նշանակում է սուլթանը վալիների առաջարկութեամբ:

4) Միւղիւրներին և նոցա օգնականներին ընտրում են նահանգների խորհուրդները:

Հարց. Ինչ դաւանութեան պիտի պատկանեն յիշեալ պաշտօնեաները:

Պատասխան. Ամեն մի ստորաբաժանման գլուխը (վալի, միւթեսարիֆ, գալմազամ, միւղիւր) պէտք է պատկանի այն դաւանութեանը, (քրիստոնեայ և մահմեդական) ինչ դաւանութեան պատկանում է բնակիչներին մեծամասնութիւնը ամեն մէկի կառավարած շրջանում (վիլայէթում, սանջակում, կազայում, նահիայում):

Իսկ նոցա օգնականները պէտք է պատկանեն փոքրամասնութեան կրօնին:

Օրինակ. մի վիլայէթ ունի 300.000 մահմեդական, 200.000 քրիստոնեայ. վիլայէթի 3 գաւառներում մեծամասնութիւն կազմում են մահմեդականներ, 2 գաւառներում՝ քրիստոնեաներ: Այդ դէպքում վալին կը լինի մահմեդական, օգնականը՝ քրիստոնեայ. 3 սանջակներում գաւառապետները կը լինեն մահմեդականներ, նոցա օգնականները՝ քրիստոնեաներ. երկու միւս սանջակներում գաւառապետները կը լինեն քրիստոնեաներ, նոցա օգնականները՝ մահմեդականներ:

Դա ընդհանուր կանոն պիտի լինի: Բայց եթէ մի վիլայէթում քրիստոնեաները աւելի սակաւ լինեն, այնպէս որ այդ վիլայէթի բոլոր սանջակներում և կազաներում մահմեդականները մեծամասնութիւն կազմելու լինեն, այդ դէպքում պէտք է վարւել յօ-

գուտ քրիստոնեայ փոքրամասնութեան այնպէս, որ քրիստոնեայ գաւառապետների (միւթեսարիֆների) և գայմազամների (գաւառակապետների) թիւը այդ վիլայէթի բոլոր գաւառապետների և գաւառակապետների թիւի մի երրորդից պակաս չլինի:

Գիւղապետը (մուխթար) այն դաւանութեանն է, ինչ դաւանութեան պատկանում է գիւղական համայնքը. իսկ եթէ դաւանութեամբ բաժանւած են գիւղական համայնքի բնակիչները՝ ամեն մի մասը ընտրում է իւր մուխթարին:

Հարց: Ինչպէս են կազմւում նահանգական, գաւառական, գաւառակային և նահիանների խորհուրդները:

Պատասխան: Համայնքի ազգաբնակչութիւնը ընտրում է նահիայի խորհրդի անդամներին (4—8 անգամ). մի գաւառակի բոլոր նահիանների խորհուրդները ընտրում են գաւառակային խորհրդի անդամներին (4 անգամ). մի գաւառի բոլոր գաւառակների խորհուրդները ընտրում են գաւառի (սանջակի) խորհրդի անդամներին (4 հոգի), բացի նախագահ գաւառապետից (միւթեսարիֆ) և վերջապէս վիլայէթի բոլոր գաւառական խորհուրդները ընտրում են նահանգական ընդհանուր խորհրդի անդամներին (4 անգամ, բացի նախագահ նահանգապետից — վալի):

Հարց: Ինչ դաւանութեան պէտք է պատկանեն խորհրդների անդամները:

Պատասխան: Նահիաններում խորհրդի անդամների մէջ քրիստոնեայ և մահմեդականների թիւը պիտի համապատասխանի իւրաքանչիւր դաւանութեան բնակիչների համեմատական թւին. չամենայն դէպս փոքրամասնութիւնը՝ եթէ 25 տնից պակաս չէ՝ պիտի մի ներկայացուցիչ (անգամ) ունենայ նահիայի խորհրդում:

Իսկ գաւառակային, գաւառական և նահանգական խորհրդների մէջ՝ ամեն չորս անդամների թւում երկուսը պիտի քրիստոնեայ լինեն, երկուսը՝ մահմեդական:

Ա. Ա.

ԼԵԻՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՕԶԱՅԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ)

ԱԼԷԳՍԱՆԴԵՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Нѣтъ! лучше въ темную могилу
Унести безвременно съ собой
И сердца пылъ, и духа силу,
И грезъ безумныхъ, страстныхъ рой,
Чѣмъ промѣнять на сонъ отрадный
И честный трудъ, и честный бой,
И незамѣтно въ тинѣ смрадной,
Въ грязи увязнуть съ головой!

А. Плещеевъ.

Այսօր, երբ Լեոն վարդապետն ալ ես չկալ, երբ «խղէալիստ հալ կրօնաւորն» իջել է ցուրտ դերեղման՝ իւր հետ տանելով աշխարհն փշուած չուսեր, աշխարհն անկատար խորհուրդներ ու ըղձեր,—այսօր իմ լիշողութեան մէջ զարթնում են «մի քանի անմոռանալի ժամեր», որ ես անցուցել եմ հանգուցեալի հետ: Ասում եմ, «անմոռանալի», որովհետեւ ալ մի քանի ժամերի ընթացքում իսօք ու զրոյց անելով Լեոն վարդապետ Խօջապետի հետ, իմ աչքին աշխարհն չարդւեց նրա քարոզական պատկերը, որ ալդ պատկերն անջնջելի տպաւորութիւն թողեց վրաս:

Լեոն վարդապետ Խօջապետին ես առաջին անգամ տեսալ եւ հետը ծանօթացալ մի քանի տարի սրանից առաջ Մոսկուայում, ուր նա եկել էր Էջմիածնից՝ ձեմարանի համար Փիղիքական կարմնէտին վերաբերեալ անհրաժեշտ գործիքներ գնելու: Այն ժամանակ նա դեռ աշխարհական էր եւ մաթեմատիկալի դասատու էր ձեմարանում:

Հանդուցեալի հետ ինձ ծանօթացրեց նրա նախկին ընկերակիցներից մինը, որի հետ միասին սովորել էին թէ Լազարեան ձեմարանում եւ

թէ համալսարանում: Ահա ալ ընկերակցի սենեակում նստած՝ մի-մի բա-
ժակ թէլ առաջներէս, մենք ամբողջ 5 ժամ ասում-խօսում, վիճում էինք
ազգային և հասարակական զանազան խնդիրներէ մասին: Մեր խօսակ-
ցութեան նիւթն էր զլիսաւորապէս էջմիածինը, հաշ հոգեւորականութիւնը
և հալոց դպրոցական կեանքը:

Մենք երկուսս —հանգուցեալի ընկերակիցը և ես—աշխատում էինք,
որքան կարելի է, քիչ խօսել. մենք միաջն զանազան հարցեր տալով և
խնդիրներ մէջ բերելով՝ իսկապէս խօսեցնում էինք Լեոնին, որն իբրեւ
լիովկասից, հակակաւան կեանքի կենտրոնից նոր եկած մարդ, անտարակոյս,
չատ բանի հետ մօտից ծանօթ էր և շատ բան իւր սեփական աչքովն էր
տեսել: Մեր հետաքրքրութեան և ուշադրութեան կենդրոնն ալի րոպէին,
ի հարկէ, Լեոնն էր. Եւ նա խօսում էր, խօսում էր համարեա առանց
շունչ քաշելու, խօսում էր աչնպիսի չափշտակութեամբ, աչնպիսի սիրով
ու եռանդով, որ, կարծես, իւր գրած ու անգիր արած մի բանաստեղծա-
կան գրածքն էր կարդում: Նա մերթ սաստիկ տաքանում ու զարա-
նում էր, մերթ բոլորովին հանդարտում ու մեղմանում. իսկ աչքերի մէջ
շարունակ վառվռում էր մի տեսակ հրապուրիչ կրակ—անկեղծութեան և
խորին համոզմունքի կրակ: Առանց հոգեբան լինելու կարելի էր հասկա-
նալ, որ քո առաջ նստած է իւր ամբողջ էութեամբ դադափարին նւիրած
մի երիտասարդ, որի մէջ խօսում են սիրտն ու հոգին, խօսում է անհուն
սէրը դէպի ազգային-հասարակական գործը: Եւ որքան քաղցր չղսեր,
որքան ազնիւ խորհուրդներ ալ րոպէին, ծովի պէս լուզում ու եռում
էին համալսարանը նոր աւարտած, ազգին, հալրենիքին ծառայելու աս-
պարիզի վրա՝ նոր ոտք դրած Լեոնի մատաղ կրծքում...

Եւ չեմ մոռանալ աչն կծու նախատինքը և անողոք կշտամբանքը,
որ նա չանկարծ, հեղեղի նման, թափից իւր ընկերակցի գլխին, երբ վեր-
ջինս, վիճաբանութեան ժամանակ, ի միջի ալոց, քմծիծաղ տալով ասաց,
որ հալերի մէջ գործ կատարել չարժէ և չի էլ կարելի, մահաւանդ, էջ-
միածնի պէս տեղում, որ շուտով Լեոնն ինքն էլ ալի բանը կը գգալ և
կը խոստովանի, որ նա մի քանի տարից փտոյ կը հիասթափւի և աչն
ժամանակ կը սկսի ուրիշ երգ երգել: Պէտք էր ալի րոպէին տեսնել ոսկի
երազներով և վսեմ ձգտումներով ապրող Լեոնին: Նրիտասարդ, համալսա-
րանական ընկերակցի ալի տարակուսանքը դէպի Լեոնի եռանդն ու անձ-
նւորութիւնը, նրա կէս-պեսիմիստական և կէս-գործնական հալեցակէտը
հալկական կեանքի մասին խոր խոցեցին Լեոն Խօջաբեանի սիրտը: Յի-
շում եմ, ինչպէս նա մի ակնթարթում կրակի պէս բռնկեց և դառնալով իւր
պաղարին և ամեն բան հեգնող ընկերին, համարեա բղաւեց.—Դու ասում
ես, կը գալ ժամանակ, երբ ես ուրիշ երգ կ'երգեմ: Իմացած եղիւր, որ ես
միաջն մի երգ ունիմ—անձնէր ծառայել հասարակաց շահերին, ազնիւ

սրտով և մաքուր զգացմունքերով անցնել կեանքի ճանապարհը։ Եւ այդ երգը պիտի լինի մեր կեանքի խորհուրդը։ Այդ երգը պիտի գիշեր ցերեկ երգէ գիտութեամբ զինւած հալ երիտասարդութիւնը, որ կեանքի մէջ է մտնում, որի վրայ աշխարհի մեծ խնդիր ունի ազգը։ Դու, բարեկամ, ինչպէս տեսնում եմ, շատ շուտով ես քո առաջնալ գեղեցիկ իդէալները ծալել ու ջնջել գրեւ։ Եւ որ մենք միաշն երէկ թողինք համալսարանը, ուսանողական ոգելից կեանքը։ Միթէ մոռացել ես, թէ որքան և որպիսի համարձակ ծրագիրներ էինք կազմում մենք մեր ապագայ գործունէութեան համար ազգային ասպարիզի վրայ։ Մենք ապրում էինք գաղափարական աշխարհում, ապրում էինք գաղափարական կեանքով։ Միթէ մոռացել ես այն գիշերները, երբ մինչև լուս պապիրոսի ծուխով լի փոքրիկ սենեակում վիճում, իրար բողաղ էինք պատում մեր կեանքի աչս ու աչն երեւութներին, աչս ու աչն խնդիրներին մասին։ Իսկ աչսօր... Այսօր դու կեանքի դպրոցի դեռ չեմքը չկոխած, դեռ կեանքում չկուած, դեռ ժողովրդի հետ չչփած, հեռու մեր «չարն ու բարիք», հեռու մեր կեանքի վարդ ու փշից, մայրաքաղաքում նստած՝ պեսիմիստ ես դառել և հեզնում ես ամեն բան։ Ի՞նչ ես տաք-տաք նստել ալստեղ. արի՛ Կովկաս, արի՛ Թիֆլիզ, էջմիածին։ Եւ ինչքան գործ կալ աշխտեղ կատարելու։ Ինչքան հասարակական ցաւեր կան դարմանելու։ Ինչքան հող կալ թարմ, երիտասարդ մշակների կարօտ... Իդէալներ, ձգտումներ, ազնիւ խորհուրդներ ու նպատակներ ծալել, ջնջել դնել և ծաղրելով գաղափարական գործունէութիւնը՝ մտածել անձնական բարեկեցութեան մասին—դա մի դժար բան չէ։ Դրա համար կարիք էլ չկար 10—15 տարի սովորել, համալսարանն աւարտել։ Ամօթ է, եղբայր, ամօթ է։ Մեր լճացած, մեր բորբոնած կեանքը կարօտ է թարմ ուժերի, մատաղ բազուկների, Լոյս, լոյս է հարկաւոր մեր անմխիթար, մեր խաւար կեանքին... Եւ իդէալիստ Լեոնը ոգևորած սկսեց խօսել ընդհանրապէս հայոց դպրոցական աննախանձելի կեանքի մասին և մասնաւորապէս ձեմարանում սիրող ոգով և ուղղութեան մասին։ Նկարագրեց էջմիածնի վիճակը, նրա տնտեսական դրութիւնը, շօշափեց վանքապատկան կալաճնիւրի խնդիրը։ Երկար կանգ առաւ նամանաւանդ էջմիածնի միաբանութեան մտաւոր և բարոյական կեանքի մասին... Չեմ կարող ասել, թէ Լեոն Խօջաւանն օժտւած էր ճարտարախօսական ձիրքով։ Բայց նա խօսում էր, ինչպէս ասում են, սրտի մէջից։ Եւ այդ էր պատճառը, որ գրաւում, լարում էր ունկնդրի ուշադրութիւնը։

Երեկոյեան 6 ժամն էր, երբ մենք բաժանուեցինք և աշունհետեւ ես ալ ևս չտեսալ Լեոն Խօջաւանցին։ Կարծեմ երկրորդ թէ երրորդ օրը նա մեկնեց դէպի Կովկաս, դէպի էջմիածին, դէպի իւր սիրելի ձեմարանը... Նա գնաց դարձեալ գործելու, դարձեալ իւր մատաղ ուժերը, իւր սիրտն ու հոգին նւիրելու ազգային չառաջադիմութեան գործին։ Եւ նա, ինչպէս

հեռուից լսում էինք, գործում էր նախ իբրև ուսուցիչ ճեմարանում, ուսուցիչ օրինակելի, ուսուցիչ՝ ներշնչված հաշմատաղ սերնդին դէպի գաղափարական կեանքն առաջնորդելու փալեւն ձգտումներով, ուսուցիչ՝ հետաքրքրուող աշակերտի դարդ ու ցաւով, չարգող աշակերտի մարդկային զգացմունքները, ուսուցիչ՝ ջերմ սիրող աշակերտին և ջերմ սիրւած աշակերտից: Յետոյ նա հազաւ սև փարաջալ և մտաւ «աշխարհի վալելչութիւններին» հեռացած կուսակրօն մշակների շարքը: Եւ գաղափարին նվիրւած Լեոնն սկսեց ալստեղ էլ բուռն եռանդով գործել, իբրև հոգևորական, հոգևորական՝ համալսարանական բարձր զարգացումով, տոգորւած ազատ, բարձր գաղափարներով, հոգևորական՝ ատող ստրկահոգութիւնն ու շողորթութիւնը, պաշտող ժողովրդին, պաշտպանող ժողովրդի ձայնն ու իրաւունքը, հոգևորական՝ լուս քարոզող և լուսի համար ապրող... Սակայն աչն սև փարաջան, որ նա հագել էր աչնպիսի անձնուրաց սիրով և ոսկեշող չուսերով, աչն սև փարաջան և նրա հետ սերտ կապւած ստրկացնող, լետաղէմ կեանքն անողոք պատերազմ բացին նրա դէմ, փչրեցին նրա յոյսերը, շղթայեցին նրա մտքի ու հոգու թռիչքները... Եւ ահա այսօր հալոց եկեղեցու իդէալիստ սպասաւորը չաղթւած այդ անհաւասար կռոււմ՝ ծաղիկ հասակում արդէն հողի բաժին է դառել... Բալց թող այդ պարտութիւնը չվհատեցնէ մեզ: Յաղթւում, մեռնում է Լեոնների միայն հողեղէնը. իսկ նրանց գաղափարները... Նրանց գաղափարներին է պատկանում լուսադարդ ապագան...

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

IV

Արտաշէս Սուքիասեան:—Կրկին թատրոնի ապագայի խնդիր:—Պ. Պետրոսեանի ներկայացումները:—Թատերասէրների մի ներկայացման առիթով:—«Գրականական քամէլէօն»:—Պր. Արէլեանի վերադարձը:—Գերասանական ընկերութիւն 95—96 թ. համար:

Յունիսի սկզբներին Բագում, բոլորից մոռացած, համարեա անչափութեան մէջ վախճանւեց 60-ական թւականների հալ թատրոնի աչքի ընկնող գործիչներից մէկը, դերասան Արտաշէս Սուքիասեան:

Հանգուցեալը, քանի տարիներ ամեն տեսակ գործից քաշւած, Բագում տառապում էր չօղացաւով: Թատրոնական անապատ ասպարիզում նա ժամանակին ելեաց իբրեւ մի օւաղիս, ոչ միայն հեռու անցեալում, ուր պակասում էին ուժեր, այլ 1879—80—81 թւականի Թիֆլիսի թատրոնական ամենափառաւոր տարիների ժամանակ դերասանական խմբում աչքի ընկնող տեղ էր բռնում: Սուքիասեան իբրեւ դերասան կատարում էր ֆատի դերեր՝ բաւականին չաջող. մենք առիթ չենք ունեցել նրան տեսնելու ուրիշ դերերում: Նա իւր դերերին լրջութեամբ վերաբերող դերասան էր. իւր ստեղծած տիպերը օրինակելի էին և բարեխղճօրէն ուսումնասիրւած:

Իբր հաստատ լուր կարող ենք հաղորդել, որ հանգուցեալը վերջին տարիներում զբաղւած է եղել իւր «Յիշատակարան»-ը գրելով, որ անշուշտ հետաքրքիր է և կարող է նոր լուս սփռել 60-ական թ. թատրոնի գործիչների գործունէութեան վերայ, և ցանկալի էր նրա ժամ առաջ հրատարակութիւնը:

Անցնում են օրերը, շատ մօտ ենք աշնան, և ներկալ 95—96 թա-
տերաշրջանի համար և ոչ մի նախաձեռնութիւն չէ եղած. մենք անցեալ
անգամ ալդ գործի վերաջ մտածելը դրել էինք դերասանների վզին, բայց
նրանք աւելի զբաղւած լինելով իրանց մանր-մունր անձնական հաշիւնե-
ներով և ամառալին գաւառական ներկալացումներով, բուն գործը, որի
մէջ և կաշնում է իրանց թէ նիւթական շահը և թէ բարոյական գոր-
ծակցութիւնը, Թիֆլիսի թատրոնի խնդիրը բարձի թողի են արել իսպառ.
Այս ամսի սկզբում, որ համարեա բոլոր դերասանները հաւաքւած էին
Թիֆլիսում, ոչ մի անգամ չկարողացան կամ, աւելի ճիշտ է ասել, չկամե-
ցան միասին հաւաքւել և մտածել իրանց թատրոնի խնդրի մասին: Եւ
չենք զարմանալ, եթէ ալդ պարոններից մէկն ու մէկը դարձեալ վերկե-
նալ և, բոլոր չանցանքը հասարակութեան վերաջ բառնալով, գուցէ թէ
«թատրոնի մասին ոչ ոք չէ մտածում...»: Մենք կրկնում ենք մեր անցեալ
անգամալ ասածը, եթէ՝ դերասանները ալժմ ալնպիսի ուժ են կազմում,
որ նրանք միացած աղատօրէն կարող են մտածել թատրոնի խնդրով, իսկ
հասարակութիւնը միշտ օժանդակել է կ'օժանդակէ գործին:

Պ. Պետրոսեանը, երևի խրախուսւած երևանում գտած չաջողու-
թիւնից, (ուր ի միջի ալոց խաղացել էր «Բարեգործութեան դիմակի
տակ» անունով անպէտք հռչակւած պիէսը) ալս անգամ բոլորովին
միաջնակ գնացել էր Ալեքսանդրապոլ ներկալացումներ տալու: Մենք որ-
քան չարդում ենք պարոնի անձնաւորութիւնը, ալնքան էլ սկզբունքով հա-
կառակ ենք միաջնակ մի դերասանի ալդպիսով կազմած ներկալացումներին,
ձեռնարկութեանը, որ իւր մէջ գեղարեւտական ոչինչ չունենալով՝ կրում է
զուտ առևտրական կերպարանք. մանաւանդ ի նկատի ունենանք նորա բե-
պէրտուարը, (Քին, Բաղաքական մահ, Օթէլլօ, Ուրիէլ Ակոստա) որ անպալ-
ման յաւ անսամբլ է պահանջում: Մենք իրաւունք ունենք պահանջելու
արդէն «դերասան» կոչումը կրող պարոններից, որ, իրանց նիւթականի
մասին խորհելիս, բոլորովին անտես չառնեն և չհարստահարեն գեղար-
ւեստը:

Խօսելով դերասանների միաջնակ կազմած ներկալացումների մասին,
ստիպւած ենք ակամալից վիշելու մեր անցեալ անգամալ խօսածում շօշա-
փած մի հարց, ալն է սիրողների ներկալացումների մասին, որոնք վեր-
ջերս պարբերական կերպարանք էին ստացել: Մենք առիթ ենք ունեցել
տեսնելու թէ եւրոպացի, թէ ռուս, և թէ մասամբ հալ թատերասէրներ,
որոնք իրանց խաղով ոչ միալն զւարճութիւն են պատճառել հասարակու-

թեան, ալ չաճախ ամենանուրբ ճաշակի տէր մարդոց գեղարւեստական մեծ բաւականութիւն են պատճառել: Բոլորովին հակառակն են անում հաջ սիրողները, մանաւանդ նրանք, որոնք զուրս եկան բեմ և լուսնիսի սկզբներին խաղացին երեք վողդելներ («Վիշերան սաբրը խէր է»), «Փակ-ւած դրան մօտ», «Աշնանալին երեկոյ») չօգուտ Հալուհեաց Բարեգործական ընկերութեան: Մեր ինտելիգէնտ պարոնները և օրիորդները շատ վատ են անում մի որ և է բարի գործի օգնելու ասպարէզ և միջոց բազմաչար հաջ թատրոնը ընտրելով: Այսպէս միշտ առիթ ենք ունեցել մտածելու և աչսպէս էլ մտածելինք ալը երեկոցեան թատրոն գնալով և տեսնելով հաջ թատրոնի, գեղարւեստի անուսով հաւաքւած, մի թատերա-սրահ ծալրէ ի ծալր լիքը հասարակութիւնով: Վատ է պիէսների ընտրութիւնը, թոյլ էին խաղում բարեգործ-թատերասէրները, և ինչ, գեոտեղերի գներն էլ թանգացրած... Այդ երեկոցեան հասարակութիւնից շատերը որ երկու-երեք տարին մի անգամ, աչն էլ հազիւ, գուցէ պատահմամբ տեսնում էին հաջոց թատրոնի երեսը, դժւար թէ աչսուհետե համաձայնին իրենց անձը հաջ ներկայացման գնալու փորձութեան ենթարկել: Ո՛վ հաջ թատերասէրներ, աղաղակում ենք, խնայեցէք խեղճ հաջ թատրոնը, մի աշխատէք մի երկու փետուր ևս դուք պոկել նրա արդէն փետրաթուփ եղած մարմնից: հաւատացէք, համոզւեցէք վերջապէս որ մի լաւ պիէսը, լաւ խաղացելով՝ հասարակութեան ընդ միշտ կը ձգէ գէպի հաջ թատրոն: խոկ աչնպիսի պիէսների ընտրութիւն և խաղ, որպիսին դուք էք կատարում՝ խեղճ թատրոնից կը հեռացնէ նրա մնացած, վերջին, հատ ու կտոր բարեկամներին: Այդպիսի ղէպքերում դերասաններին տւած 150—200 բ. վարձատրութիւնը ամեն կերպ արդիւնաւոր կը լինի և թատրոնը կը մնալ լաւ կոչման բարձրութեան վրայ:

«Մուրճ» ամսագրի աշխատակից պ. Ն. Լոն Մանուէլեանցի մօտ առիթ ունեցանք տեսնելու մի նոր պիէս «Վրականական քամէլէօն» վերնագրով, որ մեր երիտասարդ բանաստեղծի գրչին է պատկանում: Պիէսը ժամանակակից է, վերին աստիճանի հետաքրքիր և շատ որոշ զոյներով նկարւած են ներկայացնող տիպերը: Աշտեղ երևում են մեր գրականութեան ասպարիզի վերայ գործող բոլոր ծանօթ գէմքերը իրանց տիւուր-իրական պատկերներով: Մենք հաւատացած ենք և համոզւած պիէսի ունենալու չաջողութեան մասին, բայց մարգարէ պէտք է լինել գուշակելու համար նրա առաջ բերելու ցասումն ու զաւրույթը աչն բոլորի կողմից՝ որոնք իրանց կենդանագիրները պիտի տեսնեն աչդ պիէսում, և որոնք իրանց ձեռքով գրիչ ունենալը պիտի իրաւունք համարեն խալթելու աչն ձեռքը՝ որ ճրգնում է պատուել նրանց դիմակը և բացարձակ, անաչառ, խիստ դատարանի ենթարկել նրանց քողարկւած զործունէութիւնը:

Ամսիս սկզբներին Թիֆլիս վերադարձան պ. Աբէլեան, օր. Ալիա-
շեան և տ. Փարանձէմ: Պր. Աբէլեանը իւր խմբով, որի մէջ գտնուում էին
և տ. Զարէլ, պ. պ. Պարոն-Սարգսեան, Ստեփանեան և Արաքսեան (վեր-
ջինս, խմբի ընթիսորը, բաժանուել է Ռոստովում, իւր բէնէֆիսը ստանա-
լուց ցետով) Բագրից անցել է Վլադիկաւկազ, Նոր-Նախիջևան, Եկատէ-
րինոդար և Ս. Պետերբուրգ: Խմբի բարուական և նիւթական վարձատրու-
թիւնը եղել է բաւականաչափ արդիւնաւոր: Մեր կարծիքով լաւ կը լինէր
որ ալդ ճանապարհորդող խումբը ձմրան ամիսներին մնար Թիֆլիս և միւս
գերասանների հետ միացած ուժերով շարունակէր Թիֆլիսի համար անհրա-
ժեշտ ներկայացումները, իսկ փետրուարից սկսէր իւր ճանապարհորդու-
թիւնը:

Ամբողջ ձմեռաւ ընթացքում Թիֆլիսում միմեանց ետեից կրկնուող
ոչ-կանոնաւոր կազմակերպութիւն ունեցող ներկայացումները լաւ չաջո-
ղութիւն ունեցան:

Անչափ բերկրութեան առիթ է մեզ, «Մուրճ»-ի էջերում չաճախ
պաշտպանւած մտքի իրագործումը տեսնելը: Ներկայումս Թիֆլիսում
գտնւած ղերասանները որ ոչ եւ են եկող 1895—96 թ. սէզոնին թատ-
րոնական գործը տանել իրանց սեպհական ուժերով, ինքնօգնութեամբ,
առանց զանազան «կոմիտէտների» որոնց տւած օգուտից աւելի անբաժան
ընկեր է գործի մշտուելը: Գերասանները ինքնօգնութեան դիմելով և
իբրեւ ընկերներ համերաշխ մնալով՝ անտարակոյս է նրանց ունենալու չա-
ջողութիւնը: Թատրոնի գաղափարի խնդիրը, հիմնաքարը պիտի լինի
գերասանական ընկերութիւնը, իսկ ալդ գաղափարը եղած տեղում՝ իրանք
իրանց կը հեռանան մանր-մունր հաշիւները: Խմբի համար Թիֆլիս են
հրաւիրւած բոլոր բացակա ղերասանները, որոնց միանալով խումբը
բաղկացած է լինում 18—19 հոգուց:

Առաջին ներկայացման համար որոշւած է «Ղարաբաղի աստղագէտը»
պատմական դրաման:

Թատրոնատէր հասարակութեան է մնում ամեն կերպ քաջալերել և
աջակցել խմբին, որպէս զի նա կարող լինի կանգնել իւր արժանաւոր
բարձրութեան վերայ:

Բոլոր սրտից չաջողութիւն ենք ցանկանում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-Ֆրանսիական դաշնակցութիւնը Մինիստր Հանոտո'ի ճառը։—Մինիստրական փոփոխութիւն Անգլիայում։ Պարլամենտական ընտրութիւնների պատրաստութիւններ։ Կուսակցութիւնների յօսերը։ Հաշկական խնդիրը, Անգլիան և Իտալիան։—Պարլամենտական ընտրութիւններ Իտալիայում։ Մինիստրական փոփոխութիւններ Աւստրիայում։

Ֆրանս-ռուսական բարեկամութեան բնաւորութիւնը վերջնականապէս պարզեց։ Այդ բարեկամութեան առաջին արտայայտութիւններն էին ռուսաց Կրոնշտատն այցելելը Ֆրանսիական նաւատորմի մի էսկադրի կողմից 1891 թւականի յուլիսին և ռուսաց նաւատորմի մի էսկադրի փոխայցելութիւնը 1893-ի սեպտեմբերին Ֆրանսիացոց Տուլոն պատերազմական նաւահանգստում։ Որ այդ բոլորով Ֆրանսիայի և Ռուսիայի մէջ քաղաքական բարեկամութիւն էր հաստատուում—այդ մասին ոչ ոք չէր կասկածում ոչ Ֆրանսիայում, ոչ Ռուսաստանում և ոչ էլ մնացեալ Եւրոպայում։ Բաց թէ ինչ ձև է տրած այդ բարեկամութեան, — ահա մի խնդիր, որ ամբողջ տարիներ շարունակ զբաղեցրել է քաղաքական աշխարհը. գրաւոր պայման կա՞յ կապւած երկու պետութիւնների մէջ, թէ գրաւոր պայման չկա՞յ կապւած նոցա մէջ,—խնդիրը այդ էր. և այդ հարցը դրեց նոյն այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիական կոնտր-ադմիրալ Ժերէէին և նորա էսկադրին փառահեղ ընդունելութիւն արեց Կրոնշտատում և Պետերբուրգում 1891 թ-ին։ Իբրև ամբողջ քաղաքական աշխարհը հետաքրքրող և քաղաքական տեսակէտից առաջնակարգ մի հարց՝ մենք պարտք համարեցինք նոյն այդ ժամանակ այդ հարցը շոշափել «Մուրճ»-ում, և ահա թէ ինչպէս ձևակերպեցինք մեր կարծիքը այդ մասին. մենք գրում էինք.

«Թէ արդեօք Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած

է դաշնակցական որ և է գրաւոր պայման, ստորագրած երկու կողմերի ներկայացուցիչներից,—այդ հարցին մենք մեր ընթերցողներին առաջով չենք կարող դրական պատասխան տալ. բայց եթէ մեր զգացմունքին ապաւինենք՝ մենք հաւանական ենք գտնում, որ դաշնակցութիւնը Ֆրանսիայի և Ռուսիայի միջև գրաւոր դրկում էնտի ձև ստացած լինի (դեռ ևս) փոխ-ծովապետ Ժերէի այցելութեան ժամանակ Ռուսաստանի մայրաքաղաքին»:

(Տես «Մուրճ», 1891 թ., № 10, էջ 1266—67):

Գրաւոր դաշնադրութեան զոյութիւնը ընդունելու համար մեզ հիմք էր ծառայում նաև այն, որ, ինչպէս նոյն յօդաւածում ասում էինք՝

«...Ֆրանսիական մինիստրների յաճախակի կրկնած ճառերը մեծ վստահութիւն են ներշնչում և ռուսաց բարեկամութեան մասին այնպէս են խօսում, որ ենթադրել են տալիս ստորագրած պայմանաթուղթ»:

(տես նոյն յօդաւածը, էջ 1267):

Երկու տարի դորանից անցած, ռուսաց հսկադրի փոխ-այցելութեան առիթով մենք գրում էինք հետևեալը՝

«Ռուսաց նաւային հսկադրի Տուլոն այցելելովը ոչ միայն և ամրապնդում է արդէն տարիներ առաջ կցած մի բարեկամութիւն, այլ դորանով իսկական դաշն է կապւում և Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև: Այդպիսի ցոյցերից յետոյ և անհնարին է իրար հետ կապւած չզգալ և բոլոր քաղաքական գործերում ձեռք ձեռքի տւած չլինել թանաք»:

(Տես «Մուրճ», 1893 թ. № 10, էջ 1453):

Հայկական և չինա-եապոնական խնդիրներում Ֆրանսիայի բռնած դիրքը եկաւ Ֆակտորէն ապացուցանելու, որ իրօք Ֆրանսիան և Ռուսիան անհնարին է որ բոլոր քաղաքական գործերում ձեռք ձեռքի տւած չլինեանան. իսկ Ֆրանսիական պատգամաւորների ժողովի նիստում առ 29-ին մայիսի (նոր տոմարով 10-ն յուլնիսի) արտաքին գործերի մինիստր Հանոտո՛ի և մինիստր-նախագահ Ռիբո՛ի ճառերը եկան յայտնելու, որ Ռուսիայի և Ֆրանսիայի այդ

համերաշխ գործողութիւնը հետեւանք է այդ երկու պետութիւններին մէջ կռած գրաւոր դաշնի՝ Ուրեմն այն, ինչ չորս տարի առաջ մենք հաւանական էինք համարում, այն է գրաւոր դաշնը, --նա իսկապէս գոյութիւն է ունեցել:

Առիթը, այդ յայտնութիւնը անելու համար, ընդդիմադիր կուսակցութեան կողմից Միջլրանի հարցապնդումն էր կառավարութեան արտաքին քաղաքականութեան մասին, որով Միջլրանը յարձակում էր այն բանի վրայ որ Ֆրանսիան ընդունել է Գերմանիայի առաջարկը՝ մարտանաւեր ուղարկել Կիլի ջրանցքի բացման հանդէսին (բացման օրը՝ 9/21-ն յունիս) և յարձակում էր, որ Ֆրանսիան պատերազմ չդնուէ վտանգի մէջ էր դրել իրան՝ միանալով Ռուսիայի հետ իդէմ Եսպոնիայի՝ պահանջելով Սիմոնոսէկի հաշտութեան դաշնի փոփոխութիւնը: Պաշտպանելով կառավարութեան բռնած դիրքը թէ Կիլի ջրանցքի բացման առիթով, թէ Եսպոնիայի դիմաց և թէ տաճկա-հայկական խնդրի մէջ, --մինիստր Հանոտո հազորդեց այն հեռագիրը, որով նա պատասխանում էր ռուսաց կառավարութեան տւած հարցմունքին, թէ կը կամենայ արդեօք Ֆրանսիան միանալ Ռուսիայի հետ չին-եպոնական դաշինքի դէմ նորա յարուցած խնդրում: Կարճ հեռադրի մէջ ասւած է. «Ֆրանսիան իւր դիտաւորութիւններից առաջինն է համարում յարգանքը դէպի իւր դաշնագրութիւնները: Ահա ինչու մենք տրամադիր ենք ընդունել և այլն»:

Դորանով առաջին անգամ պաշտօնական տեղից արտասանեց ռուս-ֆրանսիական դաշնագրութիւն խօսքը: Մինիստր-նախագահ Ռիբօն ապա հաստատեց դաշնագրութեան գոյութիւնը, հրաժարւելով սակայն նորա մանրամասնութիւնների մէջը մտնել և նոցա հանրաժանօթ դարձնել: Չյայտնւեց նաև ժամանակը, երբ դաշնագրութիւնը կ'ապւեց:

Այդ իրողութիւնը լիքն է քաղաքական հետեւանքներով: Չին-եպոնական խնդրում տարած յաղթանակը, որով Եսպոնեան ստիպւեց լիաթոնգ թերակղզին յետ տալ Չինաստանին, մի յաղթանակ, որի անմիջական հետեւանքն էր Չինաստանի համար 500 միլիոն ռուբլու Ռուսաստանի ձեռքով իրազործած փոխառութիւնը (դա առաջին դէպքն է, որ Ռուսիան մի այլ պետութեան համար փոխառութիւն է իրագործում). տաճկա-հայկական խնդրում կատարեալ համաձայնու-

Ժիւնը Ռուսիայի և Ֆրանսիայի մէջ,—այդ երկու քաղաքական դործերը գուշակել են տալիս կռած դաշնադրութեան բովանդակութիւնը, զոնէ ինչ վերաբերում է արեւելեան խնդիրներին: Անկասկած է, որ, բացի որոշումներից միջին-եւրոպական երրեակ դաշնակցութեան նկատմամբ, ռուս-ֆրանսիական դաշնադրութիւնը վերաբերմունք ունի նաև Անգլիային, որը ընդհանուր խնդիրներ ունի թէ Ռուսիայի հետ Ասիայում և թէ Ֆրանսիայի հետ Միջերկրական ծովում, մանաւանդ Եգիպտոսում և նոյն իսկ հեռաւոր Ասիայում: Նկատելու արժանի է որ մինիստր Զանոտօի վերը յիշած ձառի մէջ Եգիպտոսի խնդիրը շոշափեց, ակնարկով Ֆրանսիական սլարլամէնտի թեթեամիտ արարքի վրայ, որը վայր զլորեց Գամբետտայի մինիստրութիւնը յունւարին 1882 թ., երբ նա ազդու միջամտութիւն էր ուզում գործել եգիպտական խնդրի մէջ:

Անգլիայում Ռոսերիի լիբերալ մինիստրութիւնը որը ուղղակի շարունակութիւն էր Ծերութեան պատճառով հրաժարական տուած Գլադստոնի մինիստրութեան, հրաժարական տուեց հին տոմարով 12-ն յունիսի, իսկ 14-ին պահպանողականների պարագլուխ մարկիզ Սոլսբըրիին ընդունեց թագուհու առաջարկը՝ նոր մինիստրութիւն կազմելու: Մինիստրութիւնը ներկայացնում է մի խառնուրդ պահպանողականների և այն լիբերալների, որոնք, Դիւոնշիրեան դքսի (նախկին լորդ Հարտինգտոն) առաջնորդութեամբ՝ բաժանուեցին Գլադստոնից՝ իրլանդական հոմսուլի (ինքնավարութեան) ծրագրի պատճառով: Այդ բաժանուածները, որոնք կամենում են որ Իրլանդիան կատարելապէս միացած (ունիա) մնայ Անգլիայի հետ, կոչւում են այդ իսկ պատճառով ունիոնիստներ, որոնց ընդհանուր պարագլուխը Դիւոնշիրի դուքսն է, իսկ յատկապէս երեսփոխանական ժողովում՝ Չամբերլէնը: Նրկուսն էլ մոնում են Սոլսբըրիի մինիստրութեան մէջ, ուր, բացի Սոլսբըրիից, որ մինիստր—նախագահ է և արտաքին գործերի մինիստր, զուտ պահպանողականներից կան Բալֆուր—առաջին լորդ գանձարանի, Հիքս-Բիւ—Ֆինանսական, Գոչէն—ծովային մինիստր: Ընդամենը կարինէտը բաղկացած է 17 հոգուց, բայց ուղղութիւն տուողները կը լինեն մի քանիսը միայն:

Սոլսբերիի կաբինէտը հարկ համարեց երեսփոխանական ժողովը շուտով լուծել տալ, որ և կատարեց նոր տոմարով յուլիսի 10-ին: Ընտրողական պաշտարը զօրեղ կերպով արդէն սկսած է: Լիբերալների ծրագրում առաջին խնդիրը այս անգամ ոչ թէ իրլանդական ինքնավարութիւնն է, այլ լորդերի պալատի դէմ կռիւը, որով լիբերալները կամենում են որ երեսփոխանական ժողովը գերակշիռ նշանակութիւն ունենայ լորդերի պալատից, մինչդեռ ցայժմ դոքա իրար հաւասար են: Լորդերի պալատը իւր իննը տասերորդականով խիստ պահպանողական է և լիբերալները յոյս չունեն իրլանդական ինքնավարութեան օրինագիծը անցկացնել—առանց նախապէս կոտորելու լորդերի պալատի օրէնսդրական կարևորութիւնը: Ընտրութիւնները պիտի կատարւած վերջացրած լինեն մինչ երկու շաբաթ: Հազիւ թէ պահպանողական կուսակցութիւնը զօրեղ մեծամասնութեամբ դուրս գայ: Հաւանական է որ ունիոնիստ կուսակցութիւնը աւելի զօրեղ դուրս գայ քան մինչև այժմ էր, օգտւելով պահպանողականների աջակցութիւնից, դէպի որոնց նոքա այժմ աւելի են մօտ են, քան 1892 թ. ընտրութիւններին:

Հայկական խնդրի նկատմամբ նոր մինիստրութիւնը իւր դիտաւորութիւնները դեռ ևս չայտնած չէ որոշ կերպով. այդ կը պարզւի միայն պարլամէնտական ընտրութիւններից յետոյ: Բայց «Ստանդարտ» օրաթերթը, որը պահպանողականների գլխաւոր օրգանն է, կարծել է տալիս որ նոր մինիստրութիւնը չի փոխիլ նախկին մինիստրութեան ուղղութիւնը այդ խնդրում: Համեմատեցէք այդ մասին նաև «Մուրճ»-ի ներկայ համարի ժամանակակից տեսութեան առաջին էջերը: Հաւանական է, որ Սոլսբերին կ'աշխատէ ամրացնել նաև Անգլիացի կապերը Խալիպի հետ, որից անկասկած կարող է շահւել նաև հայկական դատը, դէպի որը Խալիպի բարի տրամադրութիւնները յայտնի են արդէն մեր ընթերցողներին:

Խալիպում կատարւեցին նոր պարլամէնտական ընտրութիւններ, նոր տոմարով 25 մայիսի, ուր մինիստր-նախագահ Կրիսպին տարաւ մեծ յաղթանակ. ընտրւածներից շուրջ 350 հոգի նորա

կուսակիցներն են, և միայն շուրջ 150 հոգի—ընդդիմադիրներ։
Սակայն իտալական գործերի մասին մի այլ անգամ։

Աւստրիացում կոմս Վինդիշգրեցի մինիստրութիւնը յունիսի
Տօին հրաժարական տւեց. կոմս Կիլմանսէզ նշանակեց ներքին գոր-
ծերի մինիստր և մինիստր-նախագահ։ Գորանից առաջ կոմս Կալնո-
կին, Աւստրո-Ռւնգարիացի արտաքին գործերի մինիստրը, ունգարական
մինիստրութեան գլխաւոր Բանֆիի հետ ընդհարում ունենալով՝ հրա-
ժարական տւեց, 14 տարի աւստրո-ունգարական արտաքին քաղա-
քականութիւնը ղեկավարելուց յետոյ։ Նորա տեղը նշանակւած է
կոմս Գլուխովսկից։

Շ.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԱՄԱՌՈՒԱՅ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ (№ 7 և 8) լույս կը տեսնեն առանձին-առանձին, սովորականից աւելի բարակ տետրներով, և ոչ միացրած, ինչպէս սովորութիւն էր վերջին չորս տարիներս:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ շարունակոււմ է: Բաժանորդ գրողները ստանում են բոլոր համարները չունար ամսից սկսած:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻ ՀԱՅՆԵՐԷՆԸ, որ տպագրում ենք «Մուրճի» ներկայ համարում, կատարւած է հալոց (գլխատրապէս «Մշակ»-ի) և ռուսաց թերթերում լույս տեսած թարգմանութիւնների հիման վրայ: Ծրագրի բնագիրը, որ Ֆրանսերէնէն է, մենք չկարողացանք ձեռք բերել. մենք չգտանք այն տպւած նոյն իսկ Պարիզի Temps լրագրում: Ռուսերէն և հայերէն թարգմանութիւնները կատարւած են անգլիերէնից: Զգիտենք թէ արդեօք անգլիական թերթերում տպւածները՝ բառ առ բառ իրար նման են թէ ոչ, բայց սա հաստատ է, որ անգլիերէնից կատարւած ռուսերէն և հայերէն թարգմանութիւնները իրար համաձայն են ոչ-կատարելապէս: Համեմատութեան համար մենք աչքի առաջ ենք ունեցել գլխատրապէս ռուսաց «Նովոստի» և հալոց «Մշակ» լրագիրների թարգմանութիւնները, որոնք կատարւած են անգլիերէնից, այլ նաև «Արձագանք»-ում տպւածը, որը, ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ թարգմանւած է ռուսերէնից (այդ թերթի խմբագրութիւնը իւր աղբիւրը ցոյց չտւեց). նա շատ կէտերում համաձայն է «Նովոստի»-ին: Ունեցել ենք աչքի առաջ նաև Թիֆլիսի ռուսաց՝ «Նովոե Արագրենիե»-ի Լոնդոնի աշխատակցի անողորմ կերպով կրճատւած թարգմանութիւնը: Համեմատութիւնները ցոյց տվին, որ նոքա իրարից չատ կէտերում տարբերւում են, հարկաւ, ոչ միայն ոճերով այլ և իմաստով: Եւ միւս կողմից՝ մենք հաւաստիութիւն ձեռք բերինք, որ ոչ միայն նոքա իրարից տարբերւում են, այլ և ոչ մէկը նոցանից լիակատար կերպով ճիշդ չէ, և սխալները երբեմն, ըստ երևութին, շատ խոշոր են: Մինչև որ Ֆրանսերէն բնագիրը կը հրատարակւի կամ եղածը ձեռք կը բերենք՝ մենք հրատարակում ենք այս

համարում ան, ինչ չիչեալ թարգմանութիւնների օգնութեամբ և մանրակրկիտ համեմատութեամբ կարողացել ենք կազմել, վստահ լինելով որ մեր տաճը թէ աւելի ճիշտ է խմբագրւած և թէ զերծ է գէթ ան ոչ սակաւաթիւ սխալներից, որ կարողացել ենք նկատել միւս թարգմանութիւնների մէջ:

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆՑԻ չօգւածները Գարագաշեանի «Քննական պատմութիւն Հայոց» մեծ երկասիրութեան մասին սկսում են երեւալ «Մուրճ»-ում ներկայ համարից սկսած: Անկասկած է որ աչդ չօգւածները լարւած ուշադրութեամբ կը կարդացեն թէ «Մուրճ»-ի հասարակութեան կողմից և թէ հեռւոր գիտնական աշխարհում: Գրքի առաջին հատորի քննութիւնը կը վերջանայ «Մուրճ»-ի չա. որդ համարում: Երկրորդ հատորի մասին քննութիւնը պատրաստում է:

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՌՈՒՍԱՅ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ: Մալխի 22-ին կաթ. Նոր-Նախիջևանից ուղևորւեց Պետերբուրգ մի արտակարգ գնացքով, որ պատրաստել էր Մոսկւայի հալ հասարակութիւնը, ուղևկցութեամբ Մոսկւայի հալ գաղութի ներկայացուցիչների: Կամենեցկայա կալարանում դիմաւորեց տեղական հալ գաղութը աղ ու հացով: Կաթողիկոսը գիշերեց Միխայլովսկա կալարանում 23-ին: Վորոնէժի կալարանում պատգամաւորութիւն ներկայացաւ: Ռեաժսկ'ում գիշերեց: Ռեազանում ներկայացաւ Մոսկւայից եկած նոր պատգամաւորութիւն: Կաթողիկոսը ժամանեց Մոսկւա 24 մալխի. օրւայ ժամ 2¹/₂-ին: Կալարանում դիմաւորեցին հալ հասարակութիւնը և Լազարեան ճեմարանի աշակերտներն իրանց ուսուցիչներով: Տրեց նախաճաշ 30 հոգու: Սմբատ Շահազիզ առաջարկեց Կաթողիկոսի կենացը, Նոյն օրւայ ժամ 5-ին 30 րոպէ Հալրապետը նոյն գնացքով շարունակեց ճանապարհը զէպի Պետերբուրգ, ուր ժամանեց մալխի 25-ին, ժամ 3 կէսօրից չետու: Կալարանը ընդառաջ էին գնացել Պետերբուրգի հալ պատգամաւորութիւնը (կազմւած գեներալ Ալիսագեանից, Կ. Եզեանից, Եաղուբեանից և ուրիշներից), օտար դաւանութիւնների դեսարտամէնտի դերեկտոր Մոստով, գեներալ Տիմոֆէեւ և ժողովրդի խումն բազմութիւն: Կաթողիկոսը, ուղևկցած երկար ժամանակ չվերջացող կեցցէներով՝ չքեղ կարէտի մէջ, որին լծւած էին զուգ-զուգ երկշար չորս ձի, ուղևորեց հալոց եկեղեցին, ուր Նորան սպասում էր տեղական հալ հոգևորականութիւնը: Մաղթանքը լսելուց չետու, Վեհափառը ըստ պատշաճի կարճ քարոզ խօսեց և ապա ուղևորեց իրա համար պատրաստւած բնակարանը, Միլլիոննայա փողոց: Նոյն օրը Վեհին ալցելեց Պետերբուրգի գրադոնաչալնիկ ֆոն Վալ:

Յաջորդ օրը կաթողիկոսը ալցելեց ներքին գործերի մինիստրին, որը իսկույն իւր փոխադարձ ալցելութիւնն արաւ կաթողիկոսին: Վեհափառին ալցելեց և ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստր կոմս Գելեանով (ծնունդով հալ և հալ-լուսաւորչական): Կաթողիկոսը ընդունեց իւր մօտ բարձրագոյն դպրոցների հալ ուսանողներին, չետոյ Պետերբուրգի հալ տիկիներին: Նոյն օրը հալոց եկեղեցում պատարագ մատուցեց կաթողիկոսին ուղեկցող Կարապետ եպ. Ալվազեան, իսկ Վեհափառը քարոզ խօսեց:

Մալիսի 3-ին Ամենայն Հալոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Մկրտիչ ներկայացաւ Նոյին Կալսերական Մեծութիւններ կալսր Նիկոլայ II-ին և կալսրուհի Ալեքսանդրա Ֆէոդորովնային Պետերսֆի պալատում: Ընդունելութիւնը փառահեղ հանդիսով կատարեց: Պետերսֆ գալու համար կառավարութիւնը պատւիրել էր սալոն-վագոն, իսկ շքախմբի համար առաջին կարգի վագոններ: Պետերսֆ հասաւ ժամ 1-ին: Նրկաթուղու կալարանի արքայական սենեակներում Նորին Օծութեանը դիմաւորեցին արարողապետը և հանդիսաւոր արարողութիւնների ատենի կառավարիչը: Կալարանից պալատ ուղևորելու համար Կաթողիկոսի կարգադրութեան ներքոյ էր դրած Ալեքսանդր II կալսեր պատմական շքականքը, վեց սպիտակ ձի լծած, երեք շարքով: Վեհափառն ուղեկցողների համար նշանակւած էին ոսկեզօծ պալատական կառքեր: Կաթողիկոսի առջևից կառքի մէջ տանում էին իսաչն ու գաւազանը Յուսիկ Մովսիսեան և Մխիթար վարդապետները, երկրորդ կառքում միւս Յուսիկ վարդապետը բռնած էր կաթողիկոսի գաւազանը: Կաթողիկոսական կառքին հետեւում էին չորս ձիաւոր պահակներ, իրանց զլխաւոր սպայի առաջնորդութեամբ. ապա գալիս էր կառքը Կարապետ եպիսկոպոսով և Կ. Նզեանով, 5-րդ կառքում՝ Բարդուղիմէոս և Նահապետ վարդապետները, 6-րդում՝ Տիրալր վարդ. և Վահան սարկաւազը, 7-րդում պալատական անձերը, 8-րդում՝ շաթիրները: Մեծ պալատի մօտ ընդառաջ եկան արարողապետ իշխ. Դուգորուկով և աւագ-հոֆմարշալ իշխ. Տրուբեցկոյ, որոնք առաջնորդեցին զէպի ընդունարանի դահլիճը: Այդտեղ Վեհափառին ներկայացաւ Փրէլլինա կոմսուհի Ռամսդորֆ, ներկալ էր նաև պալատական մինիստրի պաշտօնակատար Պրեդերիկս: Ընդունելութեան ընթացին Վեհափառը հրաւիրեց արքայական ընդունարանը, իսկ շքախումբը առաջնորդեցին զէպի աւան-գալը: Թարգմանի պաշտօնը կատարում էր կառավարութիւնից նշանակւած գաղտնի խորհրդական Կ. Նզեան: Ունկնդրութեան միջոցին, քառորդ ժամ անցած՝ ներս հրաւիրեց Կաթողիկոսի շքախումբը, որի անդամներին Կաթող. լականէ լանւանէ ներկայացրեց Թագաւոր Կալսեր և Թագուհի-Կալսրուհուն, և որոնք իսկույն դուրս եկան

Նոյն շարքով դահլիճ: Ամբողջ ունկնդրութիւնը տեւեց 20 բողոք: Հաս-
նուած հեռագրական գործակալութեան՝ ունկնդրութեան միջոցին
Հայոց Կաթողիկոսը շնորհաւորեց Թագաւոր Կալսթին՝ Նորին Մեծու-
թեան գահ բարձրանալու առթիւ և արտապատեց բոլոր երկիրների
հայերի շնորհապարտ անձնւիրութեան զգացումները: Թագաւոր-
կալսթը հրճւած չալտնեց, որ տեսնում է իւր մօտ Նորին Օծութիւնը
և շնորհակալութիւն չալտնեց Կաթողիկոսին՝ Նորա ցանկութեան
համար ալցելիլ Նոյն Մեծութիւններին: Օրը չորեքշաբթի լինելով՝
պահոց նախաճաշ էր պատրաստւած, Վեհափառի համար ջոկ սեղան
առանձին սենեակում, շքախմբի համար՝ ալ սենեակում: Ժամ 2-ին
վերադարձը Պետերբուրգ կատարեց նոյն հանդէսով:

Վեհափառը, չունիսի 1-ին հեռագրով առ Էջմիածնի սինոդը
հաղորդեց. «Շտապում եմ ինձ ուրախակից անել ձեզ. պատիւ ունե-
ցալ ներկայանալու Նոյն Կալսթերական Մեծութիւններին Պետեր-
նոֆի պալատում և արժանացալ ողորմած ընդունելութեան»:

Յունիսի 1-ին Կաթողիկոսը ալցելեց արտաքին դործերի մի-
նիստը իշխ. Լորանով-Ռոստովսկուն:

Յունիսի 2 ին կէսօրին Կաթողիկոսը Կարապետ եպ. Ալվա-
ղեանի և երկու վարդապետի ուղեկցութեամբ ալցելեց Նորին Բարձր
Սրբազնութիւն Պետերբուրգի և Լադոգայի մետրոպոլիտ Պալադին:
Աչնուհետև Կաթողիկոսն անցաւ Ալեքսանդրո-Նեւսկի վանքը, ուր
Նորան զիմաւորեց ամբողջ միաբանութիւնը հանդիսաւոր աղօթք-
ներով: Նորին Օծութիւնը համբուրեց ս. Ալեքսանդր-Նեւսկու շի-
րիմը: Նոյն օրը Բարձր Սրբազան Պալադին երկու չաջորդ վարդա-
պետների հետ ալցելեց Նորին Վեհափառութեան:

Յունիսի 3-ին, շաբաթ օր, Կաթողիկոսին ալցելեցին արտա-
քին դործերի մինիստր իշխ. Լորանով-Ռոստովսկի և բարձրագոյն
պալատի աւագ-արարողապետ իշխան Կոլզորուկով:

Յունիսի 4-ին կիրակի Կաթողիկոսը հայոց եկեղեցում քարոզ
խօսեց, որի բովանդակութիւնը տպւեց «Նովոստ»-ի ռուսաց լրագ-
րում, նա վերաբերմունք ունէր Հայերի ներկալ վիճակին: Յալտնե-
լով որ Հայաստանը կենդանի է և որ հին ազգերը մեռան,
իսկ հայութիւնը մինչ ալօր էլ կենդանի է և ապրում է, Կաթողի-
կոսը շարունակեց. «Դուք լաւ գիտէք որ Հայաստանը ալժամ բա-
ժանւած է երկու հարեան մեծ տէրութիւնների մէջ, Դուք բաղդա-
ւոր էք, ձեզ վիճակեց մեծ Ռուստոտանի Ամենաողորմած Կալսթի
գործը հովանու տակ աղատ կերպով դաւանել ձեր քրիստոնէական
կրօնը և արդար աշխատանքով վալցել երկրալին բոլոր բարիքները:
Բայց մեր եղբայրները Հայաստանի միւս մասում, ընկած թիւրքաց

իշխանութեան տակ, հեծում են ալժամ ամեն տեսակ զրկանքներից և տանջանքներից: Սակայն չուսահատել պէտք չէ: Զարկեց ըստ երեւոյթին աչն ժամը, երբ պէտք է վերջ տրեն և հաջ բազմաչարչար ժողովրդի տանջանքներին: Հաւատանք, որ Աստուածային Նախախնամութիւնը, բաւարար համարելով հաւատացեալ ժողովրդի տանջանքները, իւր աջ բազկով շարժեց քրիստոնեայ պետութիւնների սրտերը, և նոքա ալժամ, միանալով քրիստոնէական սիրոյ մէջ դէպի հնազոյն քրիստոնեայ ազգը, վերջ կը դնեն մեր եղբայրների ալժամեան սարսափելի զրութեանը թիւրքաց Հալաստանում, շնորհելով նոցա մի բարեկարգ վարչական կազմակերպութիւն: Հաւատանք, որ ինքն սուլթանն ևս, հասկանալով մի աղբալի բարեփոխութեան անհրաժեշտութիւնը, որ կատարելապէս համապատասխանուի է իւր պետութեան շահերին, լսօթարութեամբ կը համաձայնի հաստատել ենթադրուած ռեֆորմները: Բալց մենք, Ռուսաստանի և Թիւրքիայի հալերս, ի վաղուց ընտելացել ենք մեր սրտի մէջ սնուցանել ջերմ հաւատ դէպի մեծ Ռուսաստանի ինքնակալ թագաւորի հովանաւորութիւնը և զօրեղ պաշտպանութիւնը, դէպի որը ի սկզբանէ ուղղուած են եղել Արեւելի բազմաչարչար քրիստոնեաների հալեացքները: Նոցա ողբը միշտ լսելի է եղել մեծահոգի թագաւորներին, և քրիստոնէական եկեղեցին փրկւում էր թշնամիների սրբապղծութիւնից: Թող մենք ևս հաստատ չույս տածենք, որ մեծ թագաւորների արժանաւոր լաջորդը, մեր Ամենաողորմած թագաւոր Կալար Նիկողա II վերջ կը դնի մեր եկեղեցու և մեր եղբայրների տանջանքներին թիւրքաց-Հալաստանում և զորանով կը պսակի իւր Նախահալերի փառաւոր վիշապակը: Նւ, ինչպէս միզ սովորեցնում էր Փրկիչը աղօթել, ասենք՝ Նղիցին կամք քո որպէս չերկինս և չերկրի՝ ամէն»:

Վհափառ Կաթողիկոսի Պետերբուրգ եղած ժամանակ՝ ռուսաց մամուլը թէ լուրերով, թէ պատկերներով և թէ չօղաճներով զբաղւեց Հալոց Կաթողիկոսի անձնաւորութիւնով և հալոց եկեղեցու անցեալով: Իբր նշանաւոր իւր ընդարձակ բովանդակութիւնով արժանի է ուշադրութեան մանաւանդ «Պետական Համբաւարեր (Правительственный Вѣстникъ)» օրաթերթի № 125-ում տպած մեծ չօղաճը «Հալոց Կաթողիկոսները» խորագրով: Դա մի շնորհքով և հմտութեամբ գրւած ամփոփումն է հալոց Կաթողիկոսական պատմութեան. ներկայ Կաթողիկոսին աղետեղ նւիրւած է մի քանի տող, որ է. «Ներկայ Կաթողիկոսը վաղելում է խորին համակրութիւնը հալերի, որոնք նորան անւանում են «Հալրիկ» (հարազատ հալը): Ալփմեան Կաթողիկոսի չատկութիւններից մինը համարւում է նորա անսահման սէրը դէպի իւր ազգը, համբերութիւնը, պատրաստակամութիւնը ամենքին

օգնելու, առանց կրօնի խտրութեան, ով իրանից օգնութիւն է խնդրում: Նորա վեհարանը շքեղութեամբ չի փալլում: Կաթողիկոսն ապրում է չափազանց համեստ սարք ու կարքով:

Կաթողիկոսի գալստեան յաւիթով հանգանակութիւն չեղաւ Պետերբուրգում, (ուր հալ հասարակութիւնը փոքրիկ է). բաց մեղ հաղորդում են իբր հատուտ աչն, որ Պետերբուրգի հալոց մեծահարուստ եկեղեցու հոգաբարձութիւնը վճռել է եկեղեցու եկամտից միանաւել 5000 ռուբլի նւիրել Գէորգեան շեմարանին (Պետերբուրգի եկեղեցական եկամուտներից Գէորգեան շեմարանին նպաստ տրուում է տարեկան 150 ռուբլի):

Յունիսի 13 ին Ն. Օծութիւնը իւր շքախմբով վերադարձաւ Մոսկա, Մոսկաւից գնացած պատգամաւորութեան և Պետերբուրգի հալ գաղութի ներկայացուցիչները ուղեկցութեամբ: Կալարանի արքայական սենեակները մոնսելուց չեսուց, Կաթ. վեց սեւթուր ձիերով լծւած կառքով, չեսուք երկու կարմրաղզեստ շաթիրները, ուղեկցութեամբ բազմաթիւ կամաւոր ուղեկցողների գնաց հալոց եկեղեցին, որի գաւիթը և մուտքը զարդարւած էին կանաչով, տրուպիկական բոյսերով, դրասանգներով իրար հետ կապւած սիւներով, զրօշակներով և մի կամարով, որի վրա գրւած էր՝ Կեցցէ Հալրիկ, Կեցցէ Հալրապեա, և զարդարւած Կաթողիկոսի շքադրուով: Գպրոցների աշակերտներն ու աշակերտուհիները կենդանի ծաղիկներ էին արկանում: Եկեղեցու մուտքի մօտ վեհափառը զգեստաւորեց և մտաւ կարմիր ամպօլանու տակ: Շարականը երգում էր արտիստ Եղիազարեան: Աղթելուց և կարճ քարոզ խօսելուց չես՝ Կաթողիկոսը ուղևորեց զէպի իրա համար պատրաստած ապարանքը, ուր ներկայացան նորան բազմաթիւ անձեր: Հալ վաճառականները փակել էին իրանց խանութները:

Յունիսի 15-ին առ. Ժամ 11¹/₂-ին վեհափառը, գաւազանակիր Յունիկ վարդապետի, Նահապետ վ. և Բեսարաբիայի թեմի կառավարիչ Յունիկ Մովսիսեանի ուղեկցութեամբ այցելեց Մոսկաւի ընդհանուր-նահանգապետ Ն. Կ. Բ. Սերգի Ալեքսանդրովիչին, խօսակցութիւնը տևեց 15 րոպէ: Ապա վեհ. գնաց Իւերի Աստաճամօր մատուռը, ուր աղթելուց չեսուց գնաց Կրեմլի Ուսպենսկի տաճարը: Ժամ 11 և 45 րոպէ Կաթողիկոսին այցելեց քաղաքագլխի պաշտօնակատար Շչեպկին, թողնելով այցեսոմա՝ վեհափառի բացակայութեան պատճառով: Ժամ 3 և 30 րոպէին Ն. Կ. Բ. մեծ իշխան Սերգի Ալեքսանդրովիչ փոխայցելութեան եկաւ Ն. վեհափառութեան մօտ. տեսակցութիւնը տևեց 25 րոպէ: Երեկոյեան Կաթ. ընդունեց օտար դաւանութիւնների զեպարտամենտի դիրեկտոր Մոստովին:

կարապ. եպ. և Նահապետ վ. վհհ. Հայրապետի կողմից փոխադրել-
լով թիւն տւին Մոսկւայի աւագ ոստիկանապետ վլատովսկուն, որը
կաթողիկոսին ալցելել էր Մոսկւա ժամանելու օրը: Յունիսի 16-ին
ներկաւացան լազարեան ճեմարանի պատւաւոր հոգաբարձու իշխ.
Աբամելիք-լազարեան և Գասպարեան անկեկանոցի խորհրդի ան-
դամները: Նոյն օրը կաթ. ալցելեց Տրետեակովսկաւ կոչւած արտ-
կերահանդէսը. երեկոյեան ժամ 6-ին կաթողիկոսին ներկաւացան
հալ տիկիններ, որոնք ուղերձ մատուցին: Յունիսի 17-ին կաթ. ալ-
ցելեց լազարեան ճեմարանը. դիմաւորեց ճեմարանի վերատեսուչ
Գ. Քանանեան և պատւաւոր հոգաբարձու իշխ Աբամելիք. լազա-
րեան, որը խնդրել էր վհհափառին ալդ ալցելով թիւնն անելու:
կաթ. իրատական խօսք խօսեց սաներին: 18-ին չունիսի կաթ. պա-
տարագից լետոյ, ալցելեց Գասպարեան անկեկանոցը: Այդ օրը Մոս-
կւայի հալ դաղութը ճաշ տւեց ի պատիւ բարձր հիւրի, կաթողիկոսի
քնակարանում. սեղանը պատրաստած էր 120 հոգու համար, որոնց
մէջ էին նաև կանաւք: կաթ. խմեց կաւսեր և կաւսրուհու, ապա
ընդհանուր նահանգապետ մեծ իշխան Սերգի Ալեքսանդրովիչի և
նորա ամուսնու կենացը. պ. Ստ. Մամիկոնեան առաջարկեց կաթո-
ղիկոսի կենացը և ալդ առթիւ ճառ խօսեց: Ճաշկերպի ժամանակ
ստորագրութեամբ հաւաքեց 27.000 ռուբլի էջմիածնի Մալր Աթո-
ռի վանքի վերաշինութեան անունով:

Մոսկւայից կաթողիկոսը մեկնեց դէպի էջմիածին չունիսի
23-ին, երեկոյեան ժամ 6 և 45 րոպէին, Թէոդոսիայի վրայով: Գո-
րանից առաջ ժամ 5-ին հաւոց եկեղեցին զնաց, ազօթեց և հրաժեշտի
քարոզ խօսեց, որի մէջ ի միջի ալլոց ասաց հետեւեալը. «... շնորհա-
կալ եմ ձեր այս պատիւների և ընդունելութեանց համար որ ինձ
ցոյց տւիք. բաւց գիտեմ որ այս ամեն ձրի չեն, փոխարէն գործ
կը պահանջէք ինձմէ. բաւց ես ալ ձեզմէ օգնութիւն, աջակ-
ցութիւն կը պահանջեմ. չունամ որ աջակից կրլլաք, վասն զի անոր
մենք կարօտ ենք. մի ձերացեալ մարդ ինչ կ'ընալ ընել
առանց յողովրդի օգնութեան»:

վհհափառի Պետերբուրգ գնալու պատճառը պաշտօնապէս
չալտնւած չէ: Բայց մի ալդպիսի ճանապարհորդութեան առիթները
պակաս չէին:

ԿԻՂԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ: Աղանալի մէջ գումարւած ընտրողական ժողովը
չունիսի 7-ին կիւրիկիայի կաթողիկոս ընտրեց Կ. Պոլսի կրօնական
ժողովի ատենապետ Տէր Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէքսիանին:
Գրիգորիս կաթողիկոսը ծնւած է 1840 թ. չունիսի 30-ին Կ. Պոլ-
սում: Նորա պապը գործիքներ չինող արհեստաւոր էր (որից և

Ալէաթճեան մականունը), ապա քահ. Տէր Կարապետ անունով: Տէր-Գրիգորիս ուսած է Կ. Պոլսի վարժարանների մէջ: 1863 թւականից սկսեց «Թռչնիկ Պեգասեան» հանդէսը հրատարակել (որից և Տէր-Գրիգորիսի ժողովրդական անունը՝ Թռչնիկ սրբազան): Նա 14 ամիս ճանապարհորդեց Կիլիկիա, Վան, Էրզրում և այլն և Սև ծովով դարձաւ Կ. Պոլիս ու շարունակեց Թռչնիկի խմբագրութիւնը: 1865-ին երկրորդ ճամբորդութիւն արաւ Տրապիզոնի վրայով մինչև Վան, ուր Աղթամարի նորընտիր Տէր-Խաչատուր կաթողիկոսը նորան վարդապետ ձեռնադրեց տեց: Նորընծա վարդապետը ութ ամիս մնաց Աղթամարի վանքում իբր ուսուցիչ, լետով վերադարձաւ Կ. Պոլիս, ուր քարոզիչ և Նէնի-Գափու թաղի վարժարանի տեսուչ նշանակեց: 1869-ին ընտրեց Բաբերդի առաջնորդ. մի տարի լիտու, վերադառնալով Պոլիս, ընտրեց նաև Նրզնկայի առաջնորդ և նշանակեց միաժամանակ Նրզնկայի իննը վանքերի ընդհանուր տեսուչ: 1873-ին Պոլիս հրաւիրեց, 1874-ին, երբ այն երկու վիճակները նորից գատուեցին, նա Նրզնկա գնաց իբր առաջնորդ: Նորա առաջնորդութեան ժամանակ Նրզնկայում հիմնեց աղջկանց Գրիստինեան վարժարանը, Բաբերդում՝ տղայոց վարժարանը: 1876 ին հրաժարելով առաջնորդութիւնից՝ Պոլիս եկաւ և կարգեց քարոզիչ և նույն տարին Մուշի առաջնորդ ընտրեց: Մուշից էջմիածին անցնելով՝ 1877-ին ապր. 14-ին Գէորգ IV կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրեց և վերադարձաւ Մուշ Պարսկաստանի ճանապարհով: 1880 թ. սկստ. Մուշից Պոլիս եկաւ, նորից քարոզիչ կարգեց, պահելով առաջնորդական պաշտօնը, 1885-ին թուլտուլթիւն օտացաւ նորից Մուշ վերադառնալ, ուր նաև Ս. Յովհաննու վանքի վանահայրութիւնը ստանձնեց: 1886-ին պատրիարքի հրամանով գնաց Վան առաջնորդի պաշտօնով. մնաց ալդաեղ երկու տարի, միաժամանակ փոխանորդութիւն անելով Վարազի վանքի վանահայրութեան, որի միջոցին աւարտեց վանքի դպրոցի շինութիւնը: 1888-ի օգոստոսին վերադարձաւ Կ. Պոլիս, ուր 1889-ին նորից կարգեց Ս. Խաչ եկեղեցում, մի պաշտօն, որ նա շարունակեց մինչ կաթողիկոս ընտրւիլը: Նա ընտրւած էր աստեճապետ Կրօնական ժողովի, և տասներկու տարիներից ի վեր բոլոր Համագումար ժողովների ատենապետութիւնն է վարած:

Կաթողիկոս ճանաչելու համար պահանջուում է Աղգալին ժողովի վաւերացումը:

Տ. Գրիգորիսի ընտրութեան կանոնաւորութեան դէմ սակաչն բողոք տրւած լինելով հինգ եպիսկոպոսների (որոնցից մէկը լետուջալտնէ է գրաւոր թէ իւր ստորագրութիւնը կեղծել են և որ ինքը

բողոքած չէ) և մէկ վարդապետի կողմից՝ զատական գործերի մի-
նիստորը պահանջել է որ ազգային ժողովը չվաւերացնի ընտրու-
թիւնը: Դործի հանգամանքը մեզ չաչտի չէ: Մեզ չաչտի չեն ոչ
բողոքող եպիսկոպոսների անունները և ոչ էլ աչն թէ ինչումն են
կալանում նոցա առարկութիւնները ընտրութեան կանոնաւորու-
թեան դէմ: Մեզ միայն չաչտի է աչս, որ Տէր-Գրիգորիս Ալէաթ-
ճեան՝ Խղմիրլեան պատրիարքի մտերմականն է և որ անկարելի չէ
որ ակնարկած հաչ եպիսկոպոսների աչս քաչլի մէջ Բ. Գուռը մատն
ունենաչ: Ծանր դէպք, որի մասին կը սպասենք տեղեկութիւնների:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊ. ՍԵՂԱԿԵԱՆ: Բարձրագոյն հրովարտակով, տւած Կա-
ռավարիչ սենատին 1895 թ. չունիսի 8-ին, ս. Լժմիածնի սինոդի
անգամ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեան հրամայւած է լինել
Աստրախանի հաչ-լուսաւորչական թեմի առաջնորդ:

Արիստակէս եպ. Սեղրակեանի հեռանալը չատկապէս սինոդից
անկասկած խորապէս զգացելու է ս. Լժմիածնում, չնայած որ աչս
վերջին երկու տարիներս Լժմիածնում ասեն ինչ կատարւել է մեր
եկեղեցականութեան մէջ աչդ հաղւազիւտ և նոյն իսկ բացառիկ
բարձր հոգեւորականի նշանակութիւնը նաղեցնելու համար:

Սակաչն հետեւելով աչս խօսքին թէ տեղը չէ բարձրացնում
մարդուն, աչլ մարդն է աղնւացնում տեղը, մենք ոչ մի կասկած
չունինք որ Արեստակէս սրբազան Սեղրակեանց նաւ մի աչնպիսի
հասնմատապէս երկրորդական թեմում, որպիսին Աստրախանինն է,
բարձր կանգնած կը լինի իւր ժամանակակիցների աչքում և աւելի
ևս կը բարձրացնի իւր դիրքը բեղմնաւոր գործունէութիւնով, որի
համար նա աչնքան մեծ ընդունակութիւն, պատրաստութիւն ունի
և բարի տրամադրութիւններ է ցոլց տւած: Աստրախանի թեմի
համար Արիստակէս եպ. Սեղրակեանի առաջնորդ նշանակւելովը՝
մի նոր շրջան կ'սկսւի, և, ապահովապէս՝ բաղդաւոր շրջան:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ ՏՆՍՈՒԶ: Անցեալ տարւաչ սեպտեմբերին Ներս.
դպրանոցի տեսչի պաչտոնակատար ընտրւած պ. Յովհ Սաղաթեկեանը
հրաժարական տւած լինելով իւր պաչտոնից՝ դպրանոցի հոգաբար-
ձութիւնը իւր նիստում առ. 7-ն չունիսի տեսչական պաչտոնի համար
ընտրեց պ. Լևոն Սարգսեանին, որը 1892—93, 1893—94 և մա-
սամբ 1894—95 թականներին տեսուչ էր Շուշաչ հաչոց դպրա-
նոցում:

Թեմի առաջնորդը, որ հոգաբարձութեան նախագահն է, հա-
մաձաչն չլինելով կատարւած ընտրութեան՝ դիմած էր Կաթողիկո-
սին, Կաթողիկոսը հեռազրած է որ չի ընդունում կատարւած ընտ-
րութիւնը:

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՏԵՓԱՆԷ, որ ժամանակաւոր կառավարիչ էր Աստրախանի թեմի, համաձայն Կաթողիկոսի հրամանի՝ նորից պիտի գնաց Ս. Խաչ վանքը՝ վանահայրութեան պաշտօնով:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄԻ ԳՊՐԱՆՈՅ: Խորէն եպ. Ստեփանէ, որ նոր նշանակւած էր Աստրախանի թեմի կառավարիչ, իւր ձեռքն էր առել ալդ թեմում պակասող դպրանոցի խնդիրը: Դորա համար սրբազանը կարգադրել էր որ իւր թեմի կարեւորագոյն տեղերից պատգամաւորներ գան Աստրախան, որպէս զի խնդիրը լուծի թեմական պատգամաւորների ժողովը, իւր նախագահութեամբ: Մայիսի 26-ին եղաւ նախապատրաստական ժողովը. քարտուղար ընտրեց Գէորգ քահ. Մկրտումեանը (Ղլլարի պատգամաւոր):

Ներկա էին հետեւեալ պատգամաւորները. Աստրախանից Կ. Սորոբեան և Յովհ. Սարգսեան. 2) Ղլլարից՝ Գէորգ քահ. Մկրտումեան և Յ. Մահտեսեան. 3) Արմաւիրից՝ Գէորգ քահ. Սեֆէրեան և Մ. Թորոսեան. 4) Մոզդուկից՝ Մ. Նաւագուրեան և Ս. Աւագաթեան. 5) Պետրովսկից՝ Յ. Փարեմուզեան. 6) Եդեսիայից՝ Մոզդուկի քահ. Գաբրիէլ Տուրպալեան. 7) Ստաւրապոլից՝ Կ. Պոպովեան. 8) Եկատերինոգորից՝ Կ. Կարասուլեան. 9) Պետրիգորսկից՝ Գ. Գուրջեան. 10) Գրոզնո՛ւից՝ Գ. Աղամջանեան. 11) Վլադիկաւկազից՝ Յ. Կիրէլեան. Բացակա էին Բաթալաշիւսկի և Ս. Խաչի պատգամաւորները:

Ժողովը ունեցաւ երկու կանոնաւոր նիստեր՝ 27-ին և 29-ին մայիսի: Դպրանոցի (6 դասատուն) ծախքը հաշուեց տարեկան 14000 ռուբլի, որի շինաց սպասուում են եկամուտներ՝ եկեղեցիներից և աշակերտների թոշակադրամներից: Կոնսիստորիայի ներկայացրած տեղեկութիւնից իմացեց, որ թեմի եկեղեցիների արդիւնքներից (հաշուելով նաև եղած դրամագլուխների տոկոսները), հանելով եկեղեցական ծախքերը և ծխական ուսումնարաններին տւած նպաստները, մնում է զուտ մնացորդ տարեկան 12.000 ռուբլի: Իսկ թոշակադրամ կարելի համարեց ենթադրել տարեկան 2.250 ռուբլի, նշանակելով ամեն աշակերտից տարեկան 40 ռ. կամ 15 ռ., նախած ծնողների կարողութեան, իսկ աշակերտների 20%-ը ձրի:

Դպրանոցը որ քաղաքում հիմնելու խնդիրը տեղի տւեց աւելի մեծ վիճաքանութիւնների և նոյն իսկ տարաձայնութիւնների: Մըրցումը գլխաւորապէս Աստրախանի և Արմաւիրի մէջն էր, մասամբ նաև Մոզդուկի: Առաջին բաց քվարկութեանը (հաշուելով նաև բացականների հեռագրով տւած ձայները) լոգուտ Աստրախանի տրւեց 7 ձայն, լոգուտ Արմաւիրի 8 ձայն, լոգուտ Մոզդուկի 3 ձայն: Յօգուտ Մոզդուկի տւած ձայներից երկուսը ապա տրւեցին լոգուտ Աստրախանի, որով ներկայումս լաւտնւել են լոգուտ Աստրախանի՝ 9 ձայն, լոգուտ Արմաւիրի 8 ձայն և լոգուտ Մոզդուկի՝ 1 ձայն:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐ: Վճուած է Երևանի նահանգում բաց անել 8 տարրական ուսուցող դպրոցներ, Թիֆլիսի նահանգում՝ 5 նոյնպիսի դպրոցներ:

ԿԱՆԱՆՑ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ ԽՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ: Վճուած է 1897 թւականի ընթացքում հիմնել Կանանց բժշկական ինստիտուտ Պետերբուրգում: Այդ դպրոցը տալու է բժշկական ուսում, գլխավորապէս կանանց և երեխաների հիւանդութիւններ բուժելու համար: Ընդունւելու են միմիայն քրիստոնէութեան հետ ոչ պակաս քան 20 և ոչ աւելի քան 35 տարեկան, որոնք աւարտած կը լինեն գլխավորապէս լիակատար դասընթացքը, իսկ ինստիտուտը մտնելիս՝ նոքա քննութիւն կը տան միմիայն կլասիկական լեզուից (լատիներէնից): Այն անձերը որոնք չափողութեամբ աւարտել են կանանց բարձրագոյն կուրսերը՝ կ'ընդունեն բժշկական ինստիտուտը առանց քննութեան: Աւարտողներին կը տրուի դիպլոմ կին-բժիշկ կոչման համար, որը իրաւունք կը տալ ամեն տեղ բժշկութիւն անելու: Բժշկական ուսումը կը տեւի 5 տարի: Տարեկան՝ վճարը, որպէս լսուած է, կը լինի 100 ռ.:

«ԱԶԳԱԿՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ», անունով պ. Երևանի Լալալեանց Թիֆլիսում հրատարակելու է մի «Պատկերազարդ ժողովածու», որից 1895 թւականի ընթացքում հրատարակւելու է միմիայն մի գիրք, մեծադիր, առնւազն 400 էջից բաղկացած, իսկ չետոյ տարին երկու գիրք: Ամեն մի գիրքը կ'աժեկալ բաժանորդների համար 2 ոսկրի կամ 5 ֆրանկ: Հասցէ՝ Въ Редацію сборника Азгграканъ тертъ, Тифлисъ. կամ Rédaction de la revue Azgagrakan therth, Tiflis:

«ԱՐՏԻՍՏ» ուսուցող ամսաթերթի, որի գաղափարն մասին հաղորդել էինք, հրատարակութեան իրաւունքը աճուրդի դնւելով՝ աչն ձեռք բերեց ոմն Ն. Մ. Նիկոլսկի 530 ոսկրիով:

ՏԱՆԿԱ-ՀԱՅՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 35-րդ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ մալիսի 28-ին մեծ շուքով տօնւեց Կ. Պոլսում, մասնակցութեամբ մի քանի տասնեակ հազար ժողովրդի, Պատրիարք Իգմիլբեանի, Գրիգորիոս եպիսկ. Ալէաթճեանի, քաղաքական ժողովի անդամների և այլն:

Ղ. ԱՂԱՅՆԱՆՑԻՆ նիւթական օգնութիւն հասցնելու համար մի երկու տմիս առաջ կազմեց մի մասնաւոր մասնաժողով, որը պիտի ալք մտքով դիմումներ անէր ալ և ալ ունեւոր անձերին: Խնդրին մասնաւոր օգնութեան կերպարանք տրւած լինելու պատճառով՝ մենք անպարմար համարեցինք ալ մասին «Մուրճ»-ի մէջ վիշտակութիւն անել: Չէր կարելի արդեօք մասնաւոր ժողովարարութիւնը ընդհանրացնել և դորա հետ միաժամանակ կապել պ. Ղ. Աղաբեանցին չօրեկան տօնելու խնդիրը: Թէ իբր ուսուցիչ, թէ իբր մանկական գրող և վիպասան և թէ իբր հայոց լեզու մշակող պ. Ղ. Աղաբեանցը ունի

բազմաթիւ համակրողներ, որոնք անշուշտ կը կամենային առիթ ունենալ իրանց լարդանքը մատուցանելու բազմաշխատ գրականական և դպրոցական գործիչին: Եւ այդ առիթը կը տար լօբեւան տօնելը: Մեզ հաղորդում են որ «Մուրճ»-ի աշխատակից պ. Զ. Տէր-Միրաքեան ներկայումս զբաղւած է պ. Ղ. Աղաբեանցի մանկավարժական գործունէութեան ուսումնասիրութեամբ:

ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Մեր աշխատակից պ. Վրդրը ուղարկել է մեզ հետեւալ երկտողը տպագրելու համար. «Վերսկսելով հալ թատրոնի պատմութեան» մասին նիւթեր հաւաքել, որ ընդհատած էի 1889 թականից՝ խնդրում եմ խոնարհաբար աչն բոլոր անձերին, որոնք կարող են իրանց ունեցած տեղեկութիւններով կամ լիշտութիւններով նպաստել ձեռնարկիս լիակատարութեանը՝ ուղարկել նոցա հասցէով՝ Типиць, Гончарная ул. д. № 12, որով ինձ անչափ շնորհապարտ կը կացուցանեն: Նիւթերի աղբիւրները մանրամասն կը լիչեն աշխատութեանս մէջ:

Ա. Վրդր:

ՆԻՒԻԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Հանգուցեալ Պօղոս Մելիք-Ղարազեօղեանի ժառանգները (Թիֆլիս) նւիրեցին 1500 ռուբլի հետեւալ հիմնարկութիւններին ¹⁾ Կովկ. Հալ. Բարեգ. Ընկերութեան 500 ռ. ²⁾ Ներսիսեան դպրանոցին 300 ռ. ³⁾ Հալուհեաց բարեգ. ընկ 200 ռ. ⁴⁾ Հրատարակչ. ընկերութեան 100 ռ. ⁵⁾ Գահանալական ապահովութեան գանձարանին 100 ռ. ⁶⁾ Շուշուալ Մարիամեան օրիորդաց դպրոցին 300 ռ.:

Բժիշկ Յարութիւն Միրիմանեանի ալրին նւիրեց 1000 ռուբլի Թիֆլիսի Էջմիածնեցոց եկեղեցուն կից հալոց եկեղեցական ծխական ուսումնարանին:

Օր. իշխանուհի Նուէն Ալ. Բէգթարէգեան, կատարելով իւր հանգուցեալ եղբոր գնդապետ Ն. Ա. Բէգթարէգեանի կամքը՝ նւիրեց Թիֆլիսի Միքայէլեան հիւանդանոցին 1000 ռուբլի:

Եղիա Եղիազարեանց (Բաքուից) նւիրեց 5000 ռուբլի՝ Բալախանի-Վարունչում հալոց լուսաւորչական եկեղեցի կառուցանելու համար, այլ և կտոր հող՝ շինութեան տեղի համար:

ԵԿՄԱԼԵԱՆ, Մակար, միջնորդութեամբ Թիֆլ. թեմական առաջնորդի, արժանացել է կաթողիկոսական կոնգալի, որով նրան թույլ է արժուում տպագրել իւր ներդաշնակած պատարագի արարողութիւնը՝ հալոց եկեղեցիներում տարածելու համար, օլհնելով նորա օգտակար ձեռնարկութիւնը:

ՇԱՆԹԻ «Նրազ օրեր» վէպը «Մուրճ»-ից արտատպելու համար Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերութիւնը վճռել է զիմել հեղինակին՝ նորանից առ ալդ թուլտութիւն ստանալու համար:

ԿՈՐԾԱՆԻԱԾ ԳԻՒՂԵՐԻ Շարագիլ գիւղը կործանեց մալխի 10-ին և 11-ին Ալդ գիւղը թրքաբնակ էր (28 տուն) և գտանում էր Շամախի քաղաքից 18 վերստ հեռու գէպի Գիւրդամիր տանող խճուղու վրայ: Գիւղի գետինը ճաքոտեց և պատառոտեց, տները պատերը ճաքոտելով՝ վաւր գլորեցին: Գիւղացիները մի քանի օր մնացին բացօդեալ ու լետուց, գաւառապետի կարգադրութեամբ՝ պատուարեցին թափառական թուրքերից փոխ վերցրած վրանների տակ: Նոր գիւղի հիմնարկութեան համար տեղ նշանակւած է մի տափարակ սարահարթ Շարագիլ կաշարանի մօտ:

Նոյնպէս, ինչպէս Շարագիլը, հողի փրկմով կործանեց վրաց Յիւնուլուսի գիւղի Գորգա կոչւած գիւղամասը (Թիֆ. նահանգ, Դուշէթի գաւառ), ուր 7 տուն կար (58 հոգի բնակիչ): Գիւղի տեղը, որը չընկալ հողերով բռնում էր $1\frac{1}{2}$ վերստ լայնութեամբ և 1 վերստ երկարութեամբ, տեղից շարժեց և ճեղքւած քներ գոլացան. ուր առաջ բարձրութիւն էր՝ ալժմ խորը փոս է և, ընդհակառակը, ուր հարթութիւն էր, ալժմ կոտանման բլուր է: Խուզարկութիւնը ցոյց տւեց որ չընկալքում, ուր վեց գիւղակներ կան Յիցամուրի հատարակութիւնը կազմող (60 տուն գիւղացի), դժուար չէ նկատել որ վաղուցանից ենթակալ է գետնի փրկմներին: Նահանգական իշխանութիւնը կործանւած տեղը երկրաբան ուղարկեց: Մարդու կորուստ չեղաւ:

ԿՈՐԾԱՐԱՆԻ ՅՕԲԵԼԵԱՆ. Օրդուբաթում (Ներսանի նահանգ, հին Նախիջևանի գաւառ, Ագուլիսից 5—7 վերստ հեռու. գաւառակալին քաղաք) գոլութիւն ունի մետաքսի թելի մանարան, որի հիմնադիրը, տէր և կառավարիչն է նոյն քաղաքացի պ. Կարապետ Բաբալեանց: Ալդ գործարանը հիմնւած է 1870 թւականին և այս տարի մալխին լրացաւ նորա գոլութեան 25 ամեակը, որը հիմնադիրը տօնեց ներկալ չունիսի 25-ին: Հրաւիրագրի մէջ պ. Կ. Բաբալեանը արդարացի կերպով պարծենում է իւր տարած չաղթանակի համար. «չաղթելով շատ խոչնդոտների և արգելքների, որ չատուկ են ամենայն մի գործարանի պատմութեան, մանաւանդ ալպիսի մի հեռու քաղաքում, մեծ ուրախութիւն և մխիթարութիւն եմ զգում՝ բոլորելով ամենայն չաջողութեամբ ալպիսի մի մեծ չըջան:

«Ոչ իբրև պարծանք, ալ իբրև հղելութիւն կարող եմ չալտնել որ, կրելով միաջակ իմ ուսերին գործի բոլոր ծանրութիւնը, կաթողացել եմ իմ գործարանները (Ֆիլատուրի, ամսովի և ուտովի) հասցնել մի ալնպիսի կատարելագործութեան, որ չատուկ է եւրոպական գործարաններին, իսկ արդիւնաբերութեամբ՝ Կովկասի նմանօրինակ արդիւնաբերութեանց մէջ՝ առաջին տեղն է բռնում Ռու-

սաստանի և Եւրոպայի թէ չուկաներում և թէ ցուցահանդէսներում»:

«Բարոյական պարտք եմ համարում ինձ համար խորին շնորհակալիքս չալտնել Օրդուբաթ քաղաքի բնակիչներին, որոնք գործարաններին գոյութեան 25 տարեալ ընթացքում միշտ ցոյց են տուել իրենց բարեցակամութիւնը գործի չարատեսութեան և չառաջդիմութեան համար: Նոյնպէս և ալն բոլոր բանւորներին, որոնք ամենալին հաւատարմութեամբ և արիութեամբ ծառայել են գործին»:

Մասնաւոր կերպով տեղեակ լինելով պ. Բաբայեանի գործունէութեանը և գործի մէջ նորա ցոյց տուած շիտակութեանը ու ներկայութեանը՝ մենք շնորհաւորում ենք նորան նորա անխնայ աշխատութիւնների համար, որոնց շնորհիւ նորա գործարանները իւր հաւրենի քաղաքի գլխաւոր պարծանքն են:

ՆՐԿԱԹՈՒՂԻՆ ԹԻՖԼԻՍ-ԿԱՐՍ վերջնականապէս վճռած լինելով կառուցանել՝ հողերի տարսեփականացման գլխաւոր ազէնտը ներկայումս երկրաչափ է ուղարկած չիչեալ ուղիի համար հարկաւոր հողերը որոշելու:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԽԱՍԻՆ ՆՐԿ. են երգում ալժմ ազուղները. երգի ռեփրէնն է՝ «Զուլում հա զուլում քաջ շասունցին»։ Նրգի մէջ պատմում է Սասունի կոտորածը շատ սրտաշարժ խօսքերով:

ԱՐՁԱԳԱՆՔ» Ի ԳԵՂԱՐԻԵՍՏԱԿԱՆ ՃԱՇԱԿԸ: Պարզ է որ ամեն մի չալտնի» հեղինակ ունեցել է իւր առաջին գրածքները, որոնցից առաջ նա իսպառ անչալտ է եղել: Իհարկէ, եթէ ամեն չալտնի հեղինակ մի գրածքով ոկոել է, ալդ դեռ չի նշանակում թէ ամեն սկսող պէտք է չալտնի դառնալ: Օրինակ, մի Արշակ Թումանեանց «Արձագանք»-ում ս կ ս ե ց և արժանացաւ Արգ. Յովհաննիս. կողմից՝ «մեր տաղանդաւոր աշխատակից» տիտղոսին: Նրկու «տաղանդներ» իրար գտել էին, բայց սա ամենահաւանականն է, որ ալդ երկու շինծու տաղանդները՝ աշխատակից և խմբագիր—կեղծում էին: Բայց դա կարգ է «Արձագանք»-ի համար և զարմանալու ոչինչ չկալ: Բայց ահա նոյն Արգար Յովհաննիսեան, որի համար մի-երկու պատկերի հեղինակ Արշակ Թումանեանցն անգամ տաղանդ է, «Մուրճ»-ի վիպագիրների համար ալ խօսք չի գտնում, քան «զանազան տնասուն անչալտ վիպասաններ», որոնց «անհամ, անշնորհ, տենդենցիալից զուրկ և մանաւանդ տենդենցիա պարունակող արտադրութիւններին»։ Նա, Արգար Յովհաննիսեան, բնականաբար չի հաւանում: Մենք կը զարմանալինք եթէ Արշակ Թումանեանցին տաղանդ հռչակողը դար ու հասնէր մեր Ազէլեանին, մեր Արգահատեանին, մեր Մնացականեանին, մեր Շանթին, եթէ միայն «Մուրճ»-ում աւելի նոր երեցածներին չիչելու լինենք:

ԱՐՇԱԿ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ: «Արձագանք»-ում թեղադրված պատկերներ տպել, Հիստորիկական Կոմիտեում «Արձագանք»-ի անդորրագրերը եռանդով նաղղել և Ռոստոմից «Մուրճ»-ին պոչմա ուղարկել, իբր «պատկեր Բալախանիի մշակների կեանքից», խոստանալով շուտով «պատկերան» «Մուրճ»-ին ալ «պատրաստի գրածքներ ուղարկել» և չափելով «աջակցութիւն «Մուրճ»-ին»,— ահա մի կարիերա, որին մտածել է հետեւել «Արձագանք»-ի ոչ «տնտեսուն» և մինչև անգամ ալ թերթի խմբագրից տաղանդաւոր գրողի վկայական ստացած վկայասան-պոչտը: Բաւց «Մուրճ» ը ալդպիսի խառնուրդ ընդունել չի կարող և ամենալն իրաւամբ «Մուրճ»-ի բոլոր աշխատակիցները միաձայն կը բողոքէին, եթէ մենք թուրքութիւն ունենալինք ամեն ձեռքից ընդունել «Մուրճ»-ին խոստացող «աջակցութիւնը»:

«ՄՇԱԿ»-Ի ԳԵՂԱՐԻԵՍՏԱԳԷՏԸ, որը զուտ գրական բնասութիւն կրող լոգւածների տակ անհասկանալի կերպով մի կեղծ անունով է ստորագրում, որը միայն իւր ուր երկրացի լինելն է ցոյց տալիս, «Մշակ»-ի մէջ ղեկավարեց մի երկմասն լոգւած՝ «Տենդենցիան գեղարեւոտի մէջ», կարծես ապացոյց տալու համար թէ կարելի է մի լոգւածի շարունակութիւն գրել միմիայն սկզբում գրած ը ուրանալու համար: Նա սկսեց վիճելու արժանի խնդրով թէ գեղարեւոտական գրածքը պէտք է տեղեկանցի ապարոնակի, բայց վերջացրեց անվիճելի խօսքով թէ գեղարեւոտական գրածքը պէտք է ի դէպ պարոնակի: Դորա հետ կողք կողքի սկսեց նա կուսակցական ոգու ջատագովութեամբ գեղարեւոտի մէջ,— բայց վերջացրեց Շեքսպիրի գերազանցութիւնը վիշնելով, որին հիմնալու և ունկնդիր լինելու համար, որպէս չափնի է, բոլոր քաղաքական և ալ կուսակցութիւնները մի են եղած և մի էլ կը լինեն: Կող առ կող դորա հետ նա սկսեց ծագրելով գեղարեւոտը գեղարեւոտի համար, բայց վերջացրեց «լանուն հասարակական շահերի» և նոյն իսկ լանուն «մարդկութեան քաղաւորութեան», եթէ ոչ մինչ գետինը, գէթ մինչև ծունկը խոնարհելով Պուշկինի այս խօսքի առաջ թէ «բանաստեղծը ծնւած է քաղցր հնչիւնների և աղօթքի համար»: Կարճ տոած (և սա ֆակտ է), իւր երկրորդ լոգւածում տեղեկանցի խօսքը «Մշակ»-ի գեղարեւոտագէտը պահեց սիմիալն վերնագրի մէջ...

ՄԵԾ ՀՐԴԵՆ: Ռուսական Լեհաստանի Լոմինեան Նահանգի Զամբրով քաղաքում 27 լունիսի ալբեցին 230 տուն, անտուն թողնելով 2000 հոգու:

ԲԱԼԱՍԻԱՆԻՑ մեզ հաղորդում են, որ, Նաւթահանքերում, լարաբերութիւնները արհեստաւորների և ալ նաւթահանքերի կառավարիչների մէջ շատ լարւած են: Կառավարիչների խիտ շահադիտական ուղղութեան պատճառով:

† ԵՒԻՍԷՆԻ, Ա. Վ. Վախճանեց մալխի 22-ին, 37 տարեկան հասակում, զոհ գնալով իւր բժշկական պրակտիկային, Հանգուցեալը չափնի էր իբրեւ գիտնական ճանապարհորդ: Նա բուն ֆինլանդացի էր, ուսել էր Պետերբուրգի համալսարանում և ապա աւարտել բժշկական-վիրաբուժական ճեմարանը: Նա բժշկական պաշտօն վարեց նաև Կովկասում: Նա ուսումնասիրեց Նեքքին Ռուսաստանը և ապա 1881 թըւականից ճանապարհորդեց Եգիպտոս, Սահարա, Ասորիք, Տաճկա-Հայաստան, Տրիպոլիս, Խունիս և Ալժիր: Միւր երկրում նա առանձնապէս ուսումնասիրեց Եգիպտոսի կոչած քրդական ցեղը: Հանգուցեալը աշխատակցում էր Սէւերնի Վէստերի և Վէստերի Եւրոպայի ռուսաց ամսագրերում:

† ԲՈՒՆԴԷ (Նիկոլայ Խրիստիանովիչ), նախագահը ռուսաց մինիստրների կոմիտեի, վախճանեց լոնդոնի 4-ին: Բուենգէն ծնւած էր 1823-ին Նիեւում, 1845-ին աւարտեց համալսարանի կուրսը, դարձաւ պրոֆեսոր Նէժմինի լիցէնուում, չետոյ 1840-ին Նիեւի համալսարանում: 1852-ին ստացաւ դոքտորական աստիճան, 1854-ին՝ օրդինար պրոֆեսորի կոչումն: Նա դասաւանդում էր քաղաքատնտեսութիւն, վիճակագրութիւն, ֆինանսական գիտութիւն և պոլիցիական իրաւունք. ալդ առարկաներից նա մենագրութիւններ և լիակատար դասընթացքներ հրատարակեց: Վախը Ալեքսանդր II-ի մեծ ռեֆորմներին շնչանը կանչեց նորան պետական ծառայութեան. 1859-ին նա անդամ եղաւ խմբագրական չանձնաժողովներին (ֆինանսական մասին) գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու համար: 1863-ին նա մասնակցեց համալսարանական կանոնադրութեան մշակման գործին. 1863—64-ին նա դասաւանդեց հանգուցեալ թագաժառանգ Նիկոլային քաղաքատնտեսական և ֆինանսական գերութիւնները. ապա նշանակեց կառավարիչ պետական բանկի կիւեւան կոնսորի, շարունակելով իւր պրոֆեսորական գործունէութիւնը: Մինչև 70-ական թւականների վերջը նա հրատարակեց իւր գիտնական աշխատութիւնների մեծ մասը: 1880-ին նա նշանակեց ֆինանսների մինիստր Ա. Ա. Աբագալի ընկեր: Ալեքսանդր II-ի մահից չետոյ՝ Ալեքսանդր III-ի թագաւորութեան սկզբում նա կառավարիչ եղաւ, ապա մինիստր ֆինանսների: Բուենգէլ իրագործած ֆինանսական բարեփոխումներից ամենազխաւորներն են՝ զխահարկի վերացումը և ներմուծումը հարկերի՝ զրամազուլսներից, ժառանգութիւններից և ալին, հաստատումը գիւղացիական բանկի (և չետոյ ապնականաց բանկի), նշանակումը հարկալին տեսուչների, ներմուծումն գործարանական տեսչութեան (ինսպեկցիա), Բուենգէն մինիստր էր 1881-ից մինչ 1887 թ.: Ալդ ժամանակ նա առարկաւ դառաւ նոյն իսկ անձ:

նական ցարձակումների Մոսկովսկիյա Վեդոմոստի'ի կողմից՝ Վերջը նա նշանակեց մինիստրների կոմիտեի նախագահ, որ պաշտօնում նա մնաց մինչ իւր կեանքի վերջը:

† ՀՕՔՍԼԷՑ, Թոմաս Հենրի, վախճանեց լոնիսի 18-ին: Հօքսլէջ նշանա- նաւոր բնագէտ էր, ծնւած 1825-ին Լոնդոնի մօտ. 1846—50 թ. Նաւալին բժիշկ էր միջիտնական արշաւանքի ղէպի Խաղաղ ովկիա- նոսը, 1854-ին՝ պրոֆեսոր Լոնդոնի հանքաբանական ուսումնարանի, 1863—69-ին College of Surgeons ղարոցում, 1870 թւականից սկսած անդամ Կանճնաթողովի գիտնական դասաւանդութիւնը չառա- ջացնելու համար: Դարւոնի համախոհն էր: Դրեց՝ Մարդու դիրքը բնութեան մէջ (1868 թ.), Դասեր տարրական ֆիզիոլոգիայի (1866 թ.), Կեանքի ֆիզիկական հիմքը (1868 թ.), Անողնաշար կենդանիների անատոմիան (1877) և այլն: Հօքսլէջ հանրահռչակ էր և նորա զըր- ւածքները թարգմանւում էին եւրոպական այլ լեզուներով:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ: Շանթի «Երազ Օրերի» մէջ սպորդած են հետեւեալ 16 խոշոր վրիպակները. Մուրճ 1894 № 11—12. 1579₂ (ալիւնքն էջ 1579 տող 2-րդ) պէտք է լինի՝ անդին (և ոչ արդէն). 1591₂₃ կերպերէն (և ոչ կերպէկն). Մուրճ 1895 № 1, 39₄ պըրուհի (և ոչ Պըրուհի). 41₁₀ վէճեր (ոչ վէրքեր). 44₂₁ ճակտէն (ոչ քակտէն). 44₂₄ լանչը (ոչ զանգը), 44₃₂ պարի (ոչ պատի). 47₉ նետեր է (ոչ գտեր է). 54₈ ոսկերիզ (ոչ ոսկերիչ). 56₂₃ անկիւնը (ոչ անդինը), 65₆ ըրածս (ոչ ըսածս). Մուրճ № 2. 227₃₃ ծփուն (ոչ ծեփուն). 228₃₀ ցնցըւեցալ (ոչ ցնդւեցալ). 232₃₂ դէմքիս (ոչ դէմքիցը). 235₂ կը ճարէր (ոչ կը քաղէր):

Նաև տեղ-տեղ բաւերը, ինչպէս՝ կը մեռնիմ, կը ծնիմ, կ'աշխա- տիմ և այլն սխալմամբ տպւած են կը մեռնեմ, կը ծնեմ, կ'աշխա- տեմ և այլն, որ արևմտեան հայերէնով խօսողի համար անհանդուր- ժեղի է: Վրիպակ պէտք է համարել նաև, եթէ տեղ-տեղ տպւած է օրինակ՝ կը ուտեմ, կը ըսեմ. որ պիտի ուղղել կ'ուտեմ, կ'ըսեմ և այլն:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ Մուրճ 1895 № 5-ում:

ՄՅԻՐԻ պոէմալի մէջ 582₃ պէտք է լինէր՝

Եւ աստուածալին օրհնութիւնն իջաւ (և ոչ եղաւ)

Եջ 586₁₂₋₁₁ Ներքեկից պէտք է լինի՝

Եւ, իբր եղբայրներ, շրջապար (և ոչ շրջապատ) բռնած,

Թարմ, կանաչասղեստ՝ սօսափում էին.

Եջ 595₁₁ ներքեկից պիտի լինի՝

Եւ, խոնաւ հողի (և ոչ սողի) կուրծքը կրծելով,

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ մէջ, էջ 667₇ տպւած է՝ մինչև օրերը. ուղղել՝ մինչև

մեր օրերը: Էջ 673 աջ սիւնակի տող 12 ներքեից պէտք է լինի՝ մի գրախօսականով քննուեց: Էջ 677 աջ սիւնակի տող 7 ներքեից պէտք է լինի՝ միակը չեն. էջ 678 ձախ սիւնակի տող 14 պէտք է լինի՝ պահպանելով:

ժամանակակից տեսութեան մէջ, էջ 696.³ ներքեից տպւած է 1878—93, ուղիղն է 1878—83.

Լուրերի մէջ, էջ 34.¹⁹ տպւած է՝ Ղորղանեանի, ուղիղն է Գամբարեանի:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

1. ԷԺ.—Ուսկոյններ: Թարգմ. ռուսերէնից (հրատ. Պետերբուրգի հաշ ուսանողներին): Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի, 1895. գինն է 35 կոպ.
2. ՔԱՄԱԼԵԱՆՅ, Ս.—Աստուած չճանաչող (ժանդրի թանմազ): Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ, 1895, գինն է 10 կոպէկ:
3. ՏԻԻՏՁՆԻ, Թարգմ. օր. Ն. Ղալումեան.—Կոշկակար երաժիշտ (ռուսերէնից): Հրատ. Թիֆլ. Հալոց Հրատ. Ընկեր.: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1885, գինն է 5 կոպ.
4. ԼՈՒՄԱՅ.—Գաբուի ընտանիքը. վէպ Թէֆլիսի կեանքից: Թիֆլիս, տպ. Կովկասեան գլխավոր կուսակալութեան. 1895, գինն է 60 կոպէկ:
5. ՆՈՐ ՓՆՋԻԿ: Մանկական-ժողովրդական գրադարան, գիրք առաջին: Հրատարակեց և խմբագրեց Գևորգ Բաբուրեանց. Թիֆլիս, տպ. Ա. Մելիք-Շահնազարեանցի, 1895, գինն է 5 կոպէկ:
6. ՀԱՆԳԷՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, գիրք VI-րդ: Մոսկւա, տպարան Ք. Բարխուդարեանի, 1895 թ., գինն է 2 ռուբլի:
7. ՄՈՆԳՈՍԷՐԻ, Հեղինէ, Պ. Պ.—Նրկու եղբայր, վէպիկ: Հրատ. Հալոց Հրատ. Ընկ., Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1895 թ., գինն է 60 կոպէկ:
8. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ, Ա. Մ.—Քննական պատմութիւն հալոց, ըստ Նորագոյն պատմական, լեզվաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց: Մասն Գ. պատմական ժամանակ: Անշակունիք և ժամանակի քրիստոնէութեան, մինչև ի բարձունքն նոցա:—Հրատ. Թիֆլ. Հրատ. Ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 1895 թ., գինն է 1 ռուբլի:
9. ՏՈՒՐԳԵՆԵՒԻ, Իւան, Թարգմ. Ալեքս. Մատուրեանի:—Արձակ բանաստեղծութիւններ: Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանցի. գինն է 50 կ.
10. КУЧУКЪ ІОАННЕСОВЪ, Хр.—Древне-армянскія рукописи (5 էջ infolio. ոչ վաճառելի):
11. ԲԵՐՈՆՍՏԵՐՆԵ-ԲԵՐՈՆՍՈՆ.—Միակնութիւն և Բազմակնութիւն: Հրատար հիւսիսի երիտասարդութեան: Ռուսերէն թարգմանութիւնից թարգմանեց Գիւրջեանց Գր. Մ.—Բաքու, տպար. Արօր, 1895 թ., գինն է 15 կոպէկ:

12. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վահան, բժշկ.—Հիպոկրատի մասն երկրորդ. արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից, Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1895 թ., գինն է 15 կոպէկ:
13. ՈՒԻԴԱ.—Խնձորենիների երկրում (հեքիաթ): Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1895 թ., գինն է 10 կոպէկ:
14. NAZARBEEK, Avetis.—The voice of the armenian revolutionists upon the armenian problem and how to solve it. London, Ward and Foxlow, Printers. (բրոշուր, 16 էջ, գինը չնշանակւած):

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Կոստանդնուպոլիս Գրական

1895 թ. № 1, 2, 3—4, 5, 6:

№ 1

1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ. . .	1 Ուղիղ ճանապարհ:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ. . .	9 Հիասթափութեան էլէզիա (բան.):
3 ԳԷՕԹԷ՛ԻՑ ԼԵՒՈՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ	10 Հերման և Գորոթէա (վէպ):
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. . .	36 Իմ օրագրից (բանաստ.):
5 ՇԱՆԹ.	38 Երազ օրեր (գիշատակարանից):
6 ԱԳԱՄԵԱՆ Պ. Հ.	66 Բարեան մեաք իմ ցնորքներ:
7 ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԲԺՇԿ. Վ.	71 Բնական հիպոտիսիս:
8 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ.	80 Քուրդի շուլին (բանաստ.):
9 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ	83 Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ուսուցման մէջ:
19 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ. . .	92 Դպրոցական նամակներ VII:
11 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	97 Խոշոր ինդուստր. զարգացումը, II:
12 ԱՐՍԷՆ, Խ.	111 Վերջին խօսք (բանաստ.):
13 ՍԷՅԼԱՆ.	112 Սասուն (պատմական նիւթեր):
14 Յ. Տ.-ՄԻՐԱՔ.	122 «Ներս. դպր. սաների ճանապարհ»
15 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ. . .	125 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Հայկական խնդրի նորագոյն զարգացումը (Իրերի գրութիւնը. Տաճիկ կառավարութեան գործողութիւնները. Քանիչ լանձնաժողով. Գլադստոնի միջամտութիւնը. Հակա-կան խնդիրը ներկայումս):

16 ԽՄԲ. 175 Զանազան լուրեր:—Տեղեկութիւններ «Մուրճ»-ի մասին, չօղւածները հալոց խնդրի մասին, բաժանորդագրութիւնը «Մուրճ» նւիրողներ:—«Մուրճ»-ի տւածը 1889-ից մինչ 1894 թ.:—«Սասուն» չօղւածը:—Վեհափառ կաթողիկոսը:—Նոր արքեպիսկոպոսներ:—Կալապետ եպ. Աւագեանը:—Ուսումնարանական տեղեկագիր Թիֆլիսի թեմի:—Շուշուի դպրանոցի տեսուչ Ն. Մաղաթեան:—Վասպուրականցիք և Բաֆֆին:—Նոր գրականական հանդէսների աւիթով:—Հալոց թատրոն:—Նւիրաբերութիւններ:—Արհեստաւորաց «Մուրճ» ընկերութիւնը:—Ռուսաց գրականներին և գիտնականներին օգնութիւն:—Հեռագրական սինդիկատ:—Մուղանի գաշտը:—Անդրկովկասեան երկաթուղւ եկամուտը:—Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեան»:—Իշխ. Մ. Ի. Խիլիով:—Գրիբոեդովի ծննդեան հարիւրամեակը:—Ռուս և Բերլինցի սրճովներ:—Հալոց քարեղ. ընկերութեան ուշադրութեանը—բժ. Բ. Նաւասարդեանցի արարքը:—Ֆրանս. հանրապետութեան նախագահ:—Ֆրանսիական նոր միջխտրութիւնը:—Ընթերցասիրաց գրադարանական ընկերութիւնն թաւրիղում:—† Գլրս. —† Լորդ Ռանդոլֆ Չորչիլ:—† Մադուտ Սիմօն-Բէլ:—Նոր գրքեր:

2

1 ԴԵՌԵՒԻՅ Լ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ	201	Հերման և Դորոթէա (վէպ, շար.):
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԴՐ	224	Ճշմարտութեան գաղափար (բան.):
3 ՇԱՆԹ	225	Երազ օրեր (լիստավարանից):
4 ՆՈՅՆԸ	249	Դուռն կ'աղօթէիր (բանաստեղծ.):
5 ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ.	250	Քար ջարդողներ (պատմած.ք):
6 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻՎ.	258	Թող դամառ վիշտը... Ահա կաթիլը... Մ. Ա.-ին, Սոնէտ (բանաս.):
7 ՍԷՅԼԱՆ	261	Սասուն (շարունակութիւն):
8 ԱՐՍԷՆ, Խ.	277	Պատասխան չկալ (բանաստեղծ.):
9 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆ.	278	Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ուսուցման գործում չարունակ.):
10 Լ. Մ.	285	«Մոռացած աշխարհ» Ճուղուրեանի:
11 Լ. Մ.	287	«Քարեգործ. գիմակի տակ» Տէր-Գրիգորեանի:
12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՓ.	292	Նիւթեր հալկական խնդրի նորագոյն զարգացման պատմ. համար.
13 «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-ԻՅ	305	Պատր. ընտրութ. Մ. Իզմիրեան:

- 14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԽԵՏԻՔ. . . 315 Վեցամսեալ ժողովածուն. առի-
թով:
- 15 ՍԵՒԵԱՆՅ, Հ. 320 Թատրոնի չուրջը, II:
- 16 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, Յ. 323 Ախալցխ. մի քանի հալ գիւղերը:
- 17 ԶԼԻՑԵԱՆ, Ա. 332 Նամակ Վ. Ազուլիսից:
- 18 ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ. 335 Նամակներ Անգլիայից, II:
- 19 ԽՄԲ. 343 Զանազան լուրեր: — պ. Գնունու
ջողածի մասին: — «Մուրճ» նւիրողներ: — Վահագնաւ Կաթողիկոսը: —
Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէ: — Ս. Էջմիածնի Սինոդի նոր ան-
շամ: — Ս. Էջմիածնի նոր միաբան: — Կ. Պոլսից: — Մոսկուայից: Ամբ-
րան Մանգիւնեանի 25-ամեալ յօբէական: — Հայոց Բարեգործական
Ընկերութիւնը: — Գրադարան-Ընթերցարան Կարսում: — Նւիրաբերու-
թիւններ: — Իշխան Լաբանով-Ռոստովսկի: — Արտիստ: — Էլմոն դը Գոն-
կուր: — Կիլի ջրանցքը: — Հայկական խնդիրը «Տարազ»-ում: — Դ
վարդապետ Խօջաեան: — Դ Պօղոս Իզմայլեան: — Դ Իշխան Աշիլ Միւ-
րաւ: — Դ Վաքըրի: — Դ Զախէր Մազոխ: — Նոր գրքեր:

№ 3—4

- 1 ԱԴԷԼԵԱՆ, Ա. 361 Նրա ցաւը (պատմածք):
- 2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. . . 385 Անտէր գերեզման (բանաստեղծ.):
- 3 ՇԱՆԹ. 387 Նրազ օրեր (վերջ):
- 4 ՆՈՅՆԸ. 420 Նրնէկ (բանաստեղծութիւն):
- 5 ԳԵՕՐԳԻՅ Լ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ. . . 422 Հերման և Դորոթէա (վերջ):
- 6 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ. . . 435 Բարի գիշեր (բանաստեղծութ.):
- 7 ԺԵՐՈՄ, Ժ. 436 Սրտառուչ պատմութիւն:
- 8 ՏԷԻ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆ. . . 444 Աստիճանաբար ուսուցումը (վերջ):
- 9 ՍԷՅԼԱՆ. 455 Սասուն (չարունակութիւն):
- 10 Գ. ԱՍՏ. 474 «Հայկականք» Ի. Տէր-Մկրտչեանի:
- 11 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԽԵՏԻՔ. . . 476 Ժամանակակից Տեսութիւն: — Հայ-
կական խնդրի նորագոյն զարգա-
ցումը: (Յօդած երրորդը: Բնագա-
նուր տեսութիւն: Նոր միտինգներ
Անգլիայում: Նոր չարտնութիւններ
Բանակում Դէլի Տեղեկարարի դէմ:
Քննիչ Զանձնաժողովը: Նոր կոտո-
րածների սպառնալիք: Բանտար-
կեալները: Հայկական խնդիրը):
- 12 ՍԵՒԵԱՆՅ, Հ. 550 Թատրոնի չուրջը, III:
- 13 Զ. 553 Քաղաքական Տեսութիւն: — Զին-

հապոնական պատերազմի վերջը:
Սիմոնոսէկի հաշտութեան դաշնը:
Հակական խնդիրը: Բիսմարկի լո-
բելեանը:

- 14 ԽՄԲ. 557 Զանազան լուրերը:—Խմբագրութիւ-
նից:—Վերջացող լուրերը:—Սասունի քարտէշը:—Վեհափառ Կա-
թողիկոսը:—Շամախու թեմակալ առաջնորդ:—Սենատոր Ա. Ֆ. Կոնի:
Անցաթուղթ հայ հոգևորականներին:—Հալոց և վրաց գրականական
փոնդեր:—Քաջի Մարդասիրական Ընկերութեան հաշիւը 1894-ի
համար:—Թիֆլիսի Մողնու ս. Գէորգ եկեղեցու ելքի և մուտքի հա-
շիւը 1893—1894-ի համար:—Րաֆֆի Ընկերութիւն:—Նւիրաբերու-
թիւններ և կտակներ:—Սեդրակ Մանդինեան:—Ուսուցչական լոբե-
լեան Գ. Յ. Խաչատրեանցի:—Վարա-Մուրզալի լոբելեան:—Յօբելեան
արքեպ. Ալստեանի:—Տպագրական դործի ցուցահանդէսը:—«Մաղիկ»
հանդէս:—«Շաւիղ»:—«Մշակ»:—«Արձագանք» ը հանգուցեալների մա-
սին:—«Արարատ»-ը:—Մամուլ:—Գիւղատնտեսական վարկի ընկե-
րութիւն:—Ֆիլոկտերալի դէմ:—Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեան:—
Ժողովածէ:—Մալիֆ:—Վրիպակներ:—Նոր գրքեր:

№ 5

- 1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 579 Սասուն (բանաստեղծութիւն):
2 ԼԵՐՄՈՆՏ.Ց. ՏԷՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ 581 Մցիրի (պոէմա):
3 ՂԱՏՈՎՐԱՏՍԿԻ. 596 Գիւղի վարժուհին (պատմածք):
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԳՐ. 602 Խմ օրագրից (բանաստեղծ.):
5 ՋՈՒԳԵՐՄԱՆ, Հ. 603 Բարեկամի խոստովանքը (պատմ.):
6 ԼԵՌԵՆՅ. 612 Խորունկ երկնքից (բանաստեղծ.):
7 ՆԵՄԻՐՈՎԻՉ ԳԱՆՁԵՆԿՈ. . . 613 Զաղովաւէրօի երգիչները (պատմ.):
8 ՇԱՆԹ. 620 Էրգ (բանաստեղծութիւն):
9 ՆՈՅՆԸ 621 Սիմֆոնի (բանաստեղծութիւն):
10 ԶԱԲԱՐԵԱՆՅ, ԹԱԴԷՈՍ ԲԺ. 622 Ժառանգականութիւն:
11 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ . . . 632 Փոթորիկներ (բանաստ.):
12 ՆՈՅՆԸ 633 Լացող ուռենի (բանաստ.):
13 ՍԷՅԼԱՆ. 634 Սասուն (վերջ):
14 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅ, Գ. 663 «Հողալին և անձն. իրաւ. Հին Հա-
լատանում» Ա. Բահաթրեանցի:
15 Ա. Ա. 667 «Պատմութ. հայ լրագրութեան» և
«Հալոց պարբերական մամուլը»:
16 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՏԻԲ. . . 681 Ժամանակակից Տեսութիւն (Հայ-
կական խնդիրը):

- 17 ՍԱՐԳՍԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ. 710 Մոսկւայի հաջ ուսանողութիւնը:
18 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ. 715 Նամակներ Անգլիայից III:
19 ԽՄԲ. 726 Զանազան լուրեր:—Սասուն չօղ-
ւածը:—Մցիբի:—Սասունի քարտէշը:—Գարագաշեանի «Բնական
պատմութիւն հայոց»:—«Մուրճ»-ի ապառիկները:—Վահագան Կաթո-
ղիկոսը:—Էմիլ Դիլլոն:—Հայոց գրականական ֆոնդ:—Հայոց Հրա-
տարակչական ընկերութիւնը:—Ներաբերութիւններ և կտակներ:—
Մրցանակներ Նոնէ Ղամբարեանի:—Թիֆլիսի ճոր քաղաքագլուխ
իշխ. Նիկողայոս Արղւթեան-Երկաշնաբազուի:—Երկրաշարժներ:—
Մեծ հրդեհներ Ռուսաստանում:—Հրդեհ Կ. Պոլսում:—Նաւարկութիւն
Սեանայ լճի վրայ:—Բանկ Երևանում:—Սմբատ Դաւթեան:—Զին-կա-
պանական գործերը:—† Գուստաւ Ֆրէյտագ:—† Մելիք-Ղարաբեո-
զեան:—Վրիպակներ:—Նոր գրքեր:

№ 6

- 1 ԼԵՐՄՈՆ.-Յ. ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ 747 Մցիբի (պոէմա).
2 ՀԱՅՆԷԻՑ.-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ . 758 Երգեր (բանաստեղծութիւն):
3 ՔՆՈՒՏ, ՀԱՄՍՈՒՆ 760 Գաղտնիք:
4 ՇԱՆԹ. 770 Զգուշ (բանաստեղծութիւն):
5 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . 772 Գալլոցական նամակներ, IX:
6 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 782 Պատկերներ (բանաստեղծութիւն):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ ԲԺ. . 784 Ժառանգականութիւն:
8 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ . . 801 Հրաժեշտ (բանաստեղծութիւն):
9 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ 802 Խոշոր ինդուստր. զարգացումը, III:
10 ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆՅ. 809 Գարագաշ. «Բնական. պատմ. Հայոց»:
11 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 822 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Հայ-
կական խնդրի նորագոյն զարգա-
ցումը. չօղւած չորրորդ:
12 848 Հայկական ռեֆորմների ծրագիրը:
13 Ա. Ա. 868 Վարչ. ռեֆ. ծրագրի ամփոփումը:
14 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, Ա. 872 Լեոն վարդապետ խօջառան:
15 ՍԵՒԵԱՆ, Հ. 876 Թատրոնի շուրջը, IV:
16 Շ. 880 Քաղաքակ. Տեսութ. — Ռուս-ֆրան-
սիական դաշնագրութիւն:—Հանո-
տո՛րի ճառը:—Մինիստրական փո-
փոխութիւն Անգլիայում:—Ընտրո-
ղական պաարաստութիւններ և
լուսեր:—Հայկական խնդիրը, Ան-
գլիան և Իտալիան:—Պարլ. ընտ-

րութիւններ իտալիացում: — Մի-
նիստրակ, փոփոխութիւններ Աւ-
ստրիացում:

- 17 ԽՄԲ. 886 Զանազան լուերու — Հաշկական
ռեֆորմների ծրագրի հայերէնը:—Գալուստ Տէր-Մկրտչեան «Մուրճ»-
ում:—Վեհ. Կաթողիկոսը ռուսաց մալրաքաղաքներում:—Կլիկիայի
կաթողիկոս:—Արիստակէս եպիսկ. Աեդրակեան:—Ներս. դպրանոցի
տեսչական ընտրութիւն:—Աստրախանի թեմի դպրանոց:—Պետական
նոր դպրոցներ:—Կանանց ինստիտուտ:—Ազգազրական հանդէս:—
Արտիստ հանդէս:—Տաճկահայոց սահմ. տարեդարձ:—Գ. Աղաչեանց:—
Թատրոնի պատմութիւն Վրոյրի:—Ներարբերութիւններ:—Եկմալեան:
Շանթ:—Կործանւած գիւղեր:—Գործարանի լօբելեան:—Նրկաթուղի
Կարս:—Սասունի երգ:—«Արձագանք»-ի գեղարւեստական ճաշակը:—
Արշակ Թումանեանց:—«Մշակ»-ի գեղարւեստագէտը:—Մեծ հրդեհ:—
Բալախանից:—† Ելիսէե:—† Բունդէ:—† Հոքսէլ:—Նոր գրքեր:
18 ԽՄԲ. 905 Բովանդակութ. «Մուրճ» № 1—6:

Լոյս տեսաւ
ԻԻԱՆ ՏՈՒՐԴԵՆԵՒԻ
„ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ“

(Стихотворенія въ прозѣ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թարգմանեց

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԺԱՏՈՒՐԵԱՆ

Գինն է 50 կ., ծանապարհածախսով 60 կ.

Ցանկացողները զիմուժ են Թիֆլիս Կենդրոնական գրավաճառանոցին կամ Թարգմանչին հետեւեալ հասցեով՝ Москва, Большая Басманная Контора М. Л. Шоршорова.

Александру Цатурянъ.

Ա. Արաւսիսանեանցի
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ
ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Զարգարւած Հին եզրպտական, փիւնիկական և ասորական գրութիւններով և Արեւելքի Հին պետութիւնների քարտեզով):

281 երես, յառաջաբան եւ նիւթերի ցանկ

Կաշած է 800 օրինակ, փայլուն Ն-դէի վերայ

Գինն է ծանապարհածախսով Պիսսին 1 ռուբլի

Պէտք է զիմել կամ հեղինակին՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, և կամ՝ Въ центральный книжный магазинъ. Աւտովարաններին անուում է 20% զիջում:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ՐՈՍՍԻԱ“ „РОССИЯ“

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ 1881 թ.

Ս. Պետերբուրգում, Большая Морская № 37.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒՊԱՀԵՍՏԻ ԳՐԱՄԱԳԼՈՒԽՆԵՐ 20,500,000 ՐՈՒԲԼԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ տոկոսաբեր թղթերը պահում են պետական բանկում:

Ընկերութիւնը ընդունում է՝

ԿԵԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ապինքն դրամագլուխների և եկամուտների, ապահովելու ընտանիքը կամ սեփական ծերութիւնը, բաժինքը աղջիկների համար, թոշակները տղաների համար և այլն, առանձին շահաւէտ պայմաններով և ապահովագրողների մասնակցութեամբ Ընկերութեան օգուտներին:

1894 թւի չունւարի 1-ին «Րոսսիա» ընկերութեան մէջ ապահովագրած էին 28.246 անձ 75,621,010 ռուբլի դրամագլխով:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴԺԲԱՂԴԷ ԴԵՊԵՆԵՐԻՑ

առանձին անձների, և թէ համապետար ապահովագրութիւններ դործարաններում ծառայողների և բանւորների,—պակասեցնելով ապահովագրական վճարները՝ դիւրեցնել փոխարէն:

ՀՐԴԵՀԻՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ամեն տեսակ շարժական և անշարժ կալւածքների (շինութիւնների, մեքենաների, ապրանքների, կահկարասիքի և այլն):

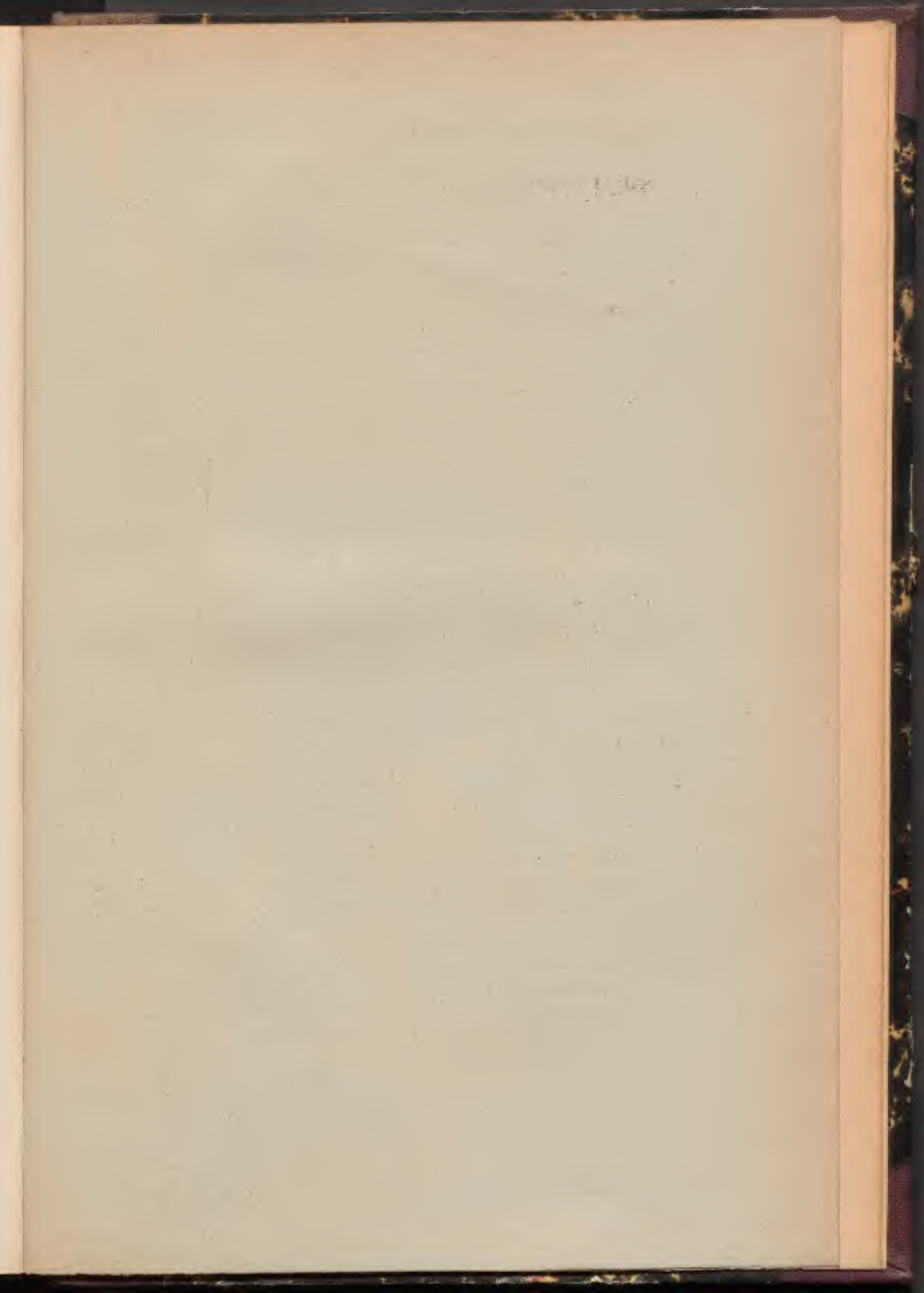
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

գետալին, ցամաքալին և ծովալին. ապահովագրութիւն նաւերի:

Ապահովագրութեան մասին չափաբարութիւնները ընդունւում են և ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաղորդւում են վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում (Большая Морская, սեփական տուն, № 37). Կովկասեան շրջանի համար ընկերութեան վարչութեան մէջ՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, Սերգիւսկալա փ. տուն № 6. և բոլոր գործակալութիւններում կապութեան բոլոր քաղաքներում:

Ապահովագրական տոմսակներ՝ ճանապարհորդներին ապահովագրելու համար դժբաղդ գէպքերից՝ երկաթուղիներով և չոգենաւորով ճանապարհորդութեան ժամանակ տրւում են նոյնպէս երկաթուղիների կապարաններում և չոգենաւորին նաւահանգիստներում:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ – ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ,

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Շ Ա Ր ՈՒ Ն Ա Կ Ի ՈՒ Մ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ: Վերջինի բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաև արհեստագործները վայելում են 2 ռուբլու զիջում, վճարելով 8 ռուբլի: Բաժանորդագրինը կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, գիմելով՝

ԽՄԲԱԻՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վելեամիսեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“

և կամ գիմելով հետևեալ անձերին կամ հիմնարկու թիւներին:

ԹԻՖԼԻՍ — } Բոլոր գրաժառանգները:
ԲԱՔՈՒ — }

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովիանեանի բանկ. գրասենեակ:

ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ — պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Գաթեանց:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլամեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաթիսեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՒԱՐ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Բր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):

